

वेदान्तन्यायरत्नावली

9102

8/2

✓
174 PB
943

ग्रंथसंख्या ४५००

पुरुषोत्तमानंदतीर्थकृतौ वेदान्तन्यायहोवत्पुस्तकस्यारच्यमानायाम् श्री
कवधूपायप्रथमाध्यायारंभः । अत्रादिनपादत्रयमेवल्लिखितमस्ति ।
आद्यतपत्राणि १२२

Vedanta nyay Ratnavali

वेदी०

१

१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ विभीषणसुनाधिपादिततिशक्तानाश्रयस्वपादौ गविभीषणसयवनप्र
दातादयं ॥ दृष्टान्ततदृष्टान्तप्रवलादावदोषसंभवो ग्रन्थस्तद्वदन्त्ये महितनामचंद्रं भुजा ॥ १ ॥ विशेषणसि
षणोभयंकनः सर्वेषामिति विभीषणः सकललोककैरुक्त इत्यर्थः ॥ सुनाधिपादित इति शीघ्रावणः तेन तिस्र
रुतः अतएवात्राश्रयः आश्रयमहितः स्वपादगदस्वपादो गच्छति प्राप्नोतीति तथा क्तः शनगागता इति या
वत्तथा विधोयो विभीषणः तन्नामानावणानुज्ञः तस्याभयवनप्रदाने आदयो यस्य तं दृष्टान्ततस्य भावणस्य
यातिदशान्तानि मुखानि तान्येव प्रवलादावो महाभापतस्य दावोपसंदावाग्निसदृशं दवदावो वनाग्न
वद्भी इत्यमरः ॥ मनोभवमवाभयप्रभवदोषसंशोधनं भवाभुभववाभवप्रभृतिदेवतैः सवितं ॥ चतुर्विधं
प्रायतं चतुर्भ्यो गिवेतोयनं भवत्परमायनं भुजतुनाममेमानस ॥ २ ॥ मनोभवो मन्मथः तद्भास्तज्ज
निताविकानास्तएव आभयप्रभूवदापाः तेषां संशोधनं निवानर्कं ॥ यदा मनोभवो मनः कल्पितः भवः

संस्तुतः स एव आसौ व्यापिः तत्प्रभवस्तज्जनिताः ये दोषाः तेषां संशोधनं ॥ नृवो महर्देवः अन्नमवो ब्रह्मावा
सवः इन्द्रः तत्प्रभृतिभिः देवैः देवैः नित्यं चतुर्विधेति चतुर्विधाः नसाः धर्मार्थकाममोहाः तेषां अयं
स्थानं भवत्वदेति भवतः परंपरादेव नसाद्यनं ओषधमित्यर्थः ॥ सत्कर्मसंशुद्धिविवेकिना गाद्यपेत
शांत्यादिकषट्कयुक्तैः मुमुक्षुभिर्ब्रह्मविचारणियं वंदे जगद्भुतमहं सदेकं ॥ ३ ॥ सत्कर्मसिः संशुद्धाः शु
द्धांतः कनगाः विवेकिनो नित्या नित्यवस्तुविवेकशालिनः नागाद्यपेताः रागादिनहिताः शांतिदात्फपनति
तिब्रिह्माद्या समाहितत्वा निशांत्यादिषट्कतद्युक्ताः ॥ ते मुमुक्षुसिः विचारणीयं जगद्भुतं जगत्कानां सत्
अवाप्तं एकमद्वितीयं ब्रह्म हं वंदे ॥ येनोपरिष्टं गुणविग्रहा श्रीतान्वं जायति संव्रजाजं ॥ स्वप्नेऽपि मूर्ति
पनिगृह्यकां चित्काशीपतितं कलयैव पालुं ॥ ४ ॥ अंतेऽपि दिव्यां पनिगृह्य मूर्तिं देवीयुतोयः हृपयो परेष्ट ॥
कालत्रयमेहितकानि एतं काशीश्वनं सद्गुरुदेवमीडे ॥ ५ ॥ वेदोत्तमस्यायमणी दामेश्री सूत्रकृद्वा समु

स्थातांनेयेसंशयबीजभूते॥१३॥ इदंअथातेब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रंकोनेत्यन्वयः सर्वत्रनम्रइत्यन्वयः॥
 विचानणापेक्षिवचोनिनस्पव्यपेक्षितत्वाकृतिसंगतिः स्यात्॥ समस्तेवेदांतसमन्वयोन्तेः सम
 न्वयाध्यायसमन्वितंतत्॥ १४॥ वचोतिर्वेदांतैः॥ अस्यसूत्रस्येत्यर्थः श्रुतिसंगतिमित्फपाल
 द्वाणविचानणास्वसंगतिरप्येत्यर्थः॥ समस्तेति॥ सर्ववेदांताः ब्रह्मपनाइतिसमन्वयस्यउन्तेः प्र
 तिपादनादित्यर्थः तत्सूत्रं॥ श्रोतव्यइत्यन्तविचानणास्वतांतंनणीअंविषयाध्यायतावात्॥ अ
 हंधियेवात्मविनिश्चयेनसंदेहहानादियथोक्तवात्ता॥ १५॥ एवमाद्याधिकरणस्यसंशयसंगती
 दर्शयित्वापूर्वपक्षमानव्यति॥ श्रोतव्यइति॥ अहंधियाअहूतिप्रत्ययेनेवेत्यर्थः॥ संदिग्धस्य
 वविषयत्वादिति तावत्॥ श्रुत्यैक्यतातादपिनेहताताहंधियासंशयइत्युक्तं॥ प्रत्यहूतोमे
 मि२

द्वोऽ

वेदी०

३

४४

हमतेर्वेनो धातौ एण्येते वास्तु तेदेकवाचः ॥१६॥ अहं धिया नर्ध निवृत्त्य यो गत्स्ये यो जने वापि न विद्यते ॥
सर्वोहमस्माति हि वेति तस्मात् ॥ धान्न चादान निरालिभस्ति ॥१७॥ अत्रोच्यते ॥ तत्पर्य ॥ लिङ्गं परिनेक्यो
धो वेदो न गोणार्थकतो न जेत ॥ यथा मनुष्यो ह मिति प्रतीतेरमानता न दमेत स्तथे वा ॥१८॥ यद्युति ॥ परे न पि
मनुष्यो ह मिति बुद्धेर्न मत्वस्वाकाशान्न प्राप नृस्य प्रावृत्त्य मिति नावः ॥ सूत्रे न कर्तव्य पदं प्रयोज्यं तु सार्थं
तथै विधिवाक्यतो स्या ॥ लङ्गा प्रवृत्त्या फलभूतविति विचारणा प्रत्ययतस्ततश्चादि ॥ अस्माववाचा
यमेवेद्विचारः कर्तव्य इत्यस्य विवर्द्धितोर्थः ॥ ज्ञानस्य निश्चयसमाधनत्वे वेदांतसंघस्य विचार्यता योत ॥२०॥
सूत्र इति ॥ विति ज्ञानमित्यर्थः तत्तच्च ब्रह्माववाचा येति साधनत्वं विचार्यता च अर्थात्स्यादित्यर्थः ॥
विधननावा ॥ वणस्पसूत्रे कर्तव्य शब्दस्य न हि श्रयो मः ॥ निरर्थकत्वं ह्यनुवादफलेन शंका यं विमयादि
मत्वात् ॥२१॥ तत्तज्ज्ञानतः स्थ ॥ तु नु यश्चरति नित्यादिके फेचनवर्णयंति ॥ श्रोतावबोधस्य विचारजन्य
तत्कार्यता सिध्यत इत्युपेय ॥२२॥ विद्येति श्रवणस्य विधे नित्यत्वयः तत्तज्ज्ञानत इति विषयप्रयोजनज्ञा

३

ब्रह्मेति

नादित्यर्थः॥ केचन वाचस्पतिमिश्राः॥ विचारकार्यत्वमतश्चेतेषामर्थोदिह स्यादिति भावनाम॥ अनन्त न हे
तुचतुष्टयस्य स्याद्ब्रह्मधीद्वेति विवक्षितोर्थः॥ २३॥ तेषामिश्राणां मत इत्यर्थः॥ ब्रह्मज्ञाने ब्रह्मत्वती
ति श्रौतोर्थ इत्यर्थः॥ इहानं फलवन्निर्वर्तकत्वाद्ब्रह्मस्य सत्यो न हितान्निवर्तः॥ अथ सत्यस्य सत्त्व
ता स्यादध्यस्ततात्रेति फलवत्सिद्धा॥ २४॥ अस्मिन् ब्रह्मस्य सत्ता अत्र सूत्रिता स्यादित्यन्वयः॥ जीवस्य
तानर्थ्येति चेति मेनां संसृचयनं ब्रह्मविवोधजन्या॥ अर्थात्तदेकां विषयमाचव नोत्यानं न गीयं विष
यादिमत्वात्॥ २५॥ तदेकांतयोर्जीवब्रह्मणो नैक्यमित्यर्थः॥ स्वाभावकाले प्रतिज्ञासमानो वेदद्वयेदे
न विनाशयेयं सोऽध्यस्त इत्याहुन तश्चेदोषात्संयोगात् संसृति तश्च शुक्तो॥ २६॥ नातीदं शेषे न ज
तं तदेति॥ नासंभवो नैव मतिप्रसंगाः॥ संयोगशब्देन विवक्षितानां विषयानां सामान्यमतिर्नास्ति हे॥ २७॥
श्लोकद्वयमेकं वाक्यं स्यादिति स्वस्य अध्यस्तत्वेनातिमतस्य शुक्तिरिति भावः॥ ज्ञानोदेतित्यर्थः संयोग इति द्वितीयसं

वेदो० मि

४

प्रयोगात्संस्काराच्चेत्यर्थः तदा। स्वाभावकाल इत्यर्थः इति शब्दस्य भातोत्यनेनाचयः नेति दोषादिसा
मग्नौ सत्त्वान्ना संभव इत्यर्थः॥ नैवेति एवं अवहेदकं नेदेनेत्युक्तत्वात्। संयोगेनातिव्याप्तिः॥ रूहे म
लाघवे हेदेनेव संयोगाभावकाले संयोगस्य प्रतीकमानत्वादित्यर्थः॥ स्वसंसृज्यमानः स्वकीया
अवस्थायां जावोत्वेद्यस्य सोऽयं मयार्थः॥ अवहेदकं नेदेनेत्युदेयं पदं लक्षणेन न ताति प्रसंगः॥ २८॥
स्वानाश्रयार्थपरिवर्तमाना जावस्य यः स्यात्प्रतियोगिभूतः॥ सोऽर्थो मयेति प्रवदंतिकेचित्सदस्यता नि
र्वचनीयता स्यात्॥ २९॥ अथ सत्त्वमेव मिथ्यात्वं तथापि प्रतिज्ञासमानत्वागर्भतया किंचिद्वदमपि प्रत्यत
त्वं नृपतिस्वसंसृज्यमान इति स्वतः मिथ्यात्वान्निमित्तं न संसृज्यमानः॥ तत्संसर्गकाले वर्तमान इति यावत्तद
न चो वर्तमानार्थकत्वादित्यर्थः॥ स्वकीयेति स्वाधिकरणनिष्ठश्चात्पता जावो यस्य समिधोत्पादुः इत्यर्थः तद नि ३
उस्वसंसृज्यमानाधिकरणनिष्ठात्पता जावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमिति न चैवमपि संयोगेति व्याप्तिरित्य
तग्राह्यवहेदेति श्रुतलक्षण इत्यन्यथा॥ अवाप्यवृत्तित्वं संयोगस्येति परमतेनेदमुक्तं सिद्धं तसंयोगस्य

४

तं ता २

पवर्तित्वमेव तस्य यावत्स्वाश्रयवर्तित्वात् तद्वै कोप्योपाधिकेन ह सत्वात् मूले दृष्टे रदं कपि संयोगीश्वरे ने
त्यनुभावात् ॥ तव संयोगास्पताभावो न प्राप्तीति वाच्यं त्वं घटो नेत्यदि धियोपि परत्वात् तावद्विषयकत्वाप
त्तेनेति दिक्षु न च प्रतियोगितदभावो नेकदैव आबलेन संभव इति वाच्यं समानसत्ता कयो नेव विनोधात् ॥ अ
स्य च कल्पितप्रतियोगिकाभावस्य पानमार्थिकत्वेन प्रतियोग्यसमानसत्ताकत्वात् ॥ अयं चाभावो धिकन
णाद्विन्न इति मते नेदं लक्षणं अधिकनणात्मक इति मते न लक्षणं तत्र माह स्वानाश्रयेति स्वस्य मिथ्यात्वेनामि
मा तस्य अनाश्रयो न धिकनणं बराघर्घस्तत्रापि निवर्तमानस्य तदनधिकनणास्य शुक्त्यवच्छिन्नैवैतन्यरूपा
त्पताभावस्य प्रतियोगीमिथ्येत्यर्थः ॥ तदाहुः स्वानधिकनणानधिकनणत्वं ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्या
त्वमिति स्वंप्रपंचाभावोपिशुद्धब्रह्मैव स तस्य ब्रह्मरूपाधिकनणादे अद्वैतश्रुतिविनोधात् ताभावो द्वैतप
नत्यश्रुतिसंकोचापत्तेः ॥ किंच तदभावस्य दृश्यत्वं मह्यत्वं वा नाद्यः अप्येव मिथ्यात्वहेतोर्दृश्यत्वस्य तत्रैव व्यतिव

नववद्योऽनंताभावमत्वेन स्वानधिकरणत्वमसिद्धमिति वाच्यं पारमार्थिकस्य तस्य तत्रासत्वात्
नववद्योऽनंताभावमत्वेन स्वानधिकरणत्वमसिद्धमिति वाच्यं पारमार्थिकस्य तस्य तत्रासत्वात् ५

वेदो

५

रतिदि

नात्तनोत्पत्तये वा सिद्धेति हि न च ब्रह्मणस्तदभावत्वं विमुक्तमिति वाच्यं यदेऽस्मात्तत्राभावमवस्थानवत्
भावभाववृत्तयोरप्युपपत्तेः सत्यज्ञानाद्यात्मकब्रह्मण एव प्रपञ्चोपशममित्यादिश्रुतिसिद्धतदभाववृत्त
पत्वे विरोधाभावात् प्रामाण्यकार्थस्य दुर्परेकवत्त्वादि त्पादिकमेतन्मतानुसानीणवर्देतीत्यलमिति
विस्तरेण अत्र च प्रतियोगिदेशानधिकरणस्य तदनाधिकरणदेशस्य चानावस्थप्रतियोगित्वेन यत्र
स्यासिद्धसाध्यतन्निवर्तयेत्यर्थः इयं अतएव नानवस्थेत्याद्यत्र विस्तरेण मिथ्यात्वमेव निर्वचनीयत्व
तदुक्तं मिथ्याशब्दो धर्मापेक्षवन्तो निर्वचनीयता क्वचन श्रुतियद्वा सद्भ्यत्वमनिर्वचनीयत्वमित्याह
सदभ्यतेति न वा सत्यतिरिक्त्यपि सत्यतियोगिका न्यत्वादिधर्मयोग्यसदृशांगीकानेतस्य प्रपञ्चा
तया तावत्वाद्योपेता सतो निस्वरूपत्वात् किं वा सदस्ति वा न वा नाद्यः असत्त्वव्याघातो तद्वितीयः तत्रा
तिव्याप्तेनेव वक्तुमशक्यत्वादि ॥ समग्रतादीस्तनयादिकानां विज्ञाततन्तुल्यसमग्रतादीन्मुख्यस्य
तिस्वात्मनि देहयुक्ते देहादिधर्मान् मनसा विशिष्टा समग्रतादीनि ति पुत्रादीनां सा कल्पवैकल्यादीन्
कृत्वेन दृष्टीति तदभाववैजृतायाति तदभावभाववस्थतत्वादिति वाच्यं तत्र तस्य पारमार्थिकत्वेन प्राप्तीति कृतं तादृशत्वात् तस्मात् सतो
कस्येव तस्य तत्त्वात् ॥ अतएव वद्यदि गतं तत्राज्ञाताभाववस्थपानमार्थिकस्य शुद्धादौ प्राप्तीति कृत्वेन तस्य तत्राज्ञात रूपत्वं ५

विज्ञा मे तन्वय ॥ अज्ञानसाक्षात्मानि विलक्षणान्का मादिकान् कल्पयते हिलोकः । मनो हि सान्निध्यमिति
 नेदादध्यासवाध्यस्य तित ॥ तस्य धर्मनि ॥ ३१ ॥ तत्राप्यधिष्ठानविदात्मरूपे संसृष्टरूपेण च तत्रा ॥ स्वरूप
 तो नात्मन एव युक्तो व्यासो न वाप्यात्मन इत्यप्येवं संसृष्टेति ॥ ३२ ॥ एवार्थश्चकारः संसृष्टरूपेणैव तत्र तत्र अद्यस्य ता
 त्पनुयगः न वेति ॥ नत्वात्मनोपीत्यर्थः ॥ तत्राज्ञाने केवलस्यात्मनः स्यात्संसर्गाद्याज्ञातयस्य चित्ते । देहा
 स्याच्चित्तमुक्तस्य योगाच्चित्ताद्यासात्कर्त्तृता चात्मनः स्यात् ॥ ३३ ॥ आत्मा व्यासाच्चित्तनत्वं चिन्ने स्याद
 व्यासः सर्वलोकप्रसिद्धः ॥ व्युत्पन्नानामप्यवर्ज्यत्वेनादिः कर्त्तृत्वादेः स्यादनर्थस्य हेतुः ॥ ३४ ॥ आत्मनः
 संसृष्टरूपेण तत्र तत्राद्यासंप्रचयति ॥ तत्राज्ञान इत्यादिना ॥ आत्मनो व्यासाविनाशसिद्धिगत्तेश्च
 नेकत्वविवोचतः स्यात् ॥ अशेषवेदांतविचारो व्यासात्सिद्धये संप्रति संप्रवृत्ती ॥ ३५ ॥ इति प्रथमवर्णिकः ॥ वि
 चार्यः स्यात्सकलस्य वेदो विचारितः सोपि विधिः पुनश्चाद्यं तस्य वेदान्तविचारशास्त्रना न भणियं विषयव्य
 पत्ता ॥ ३६ ॥ पूर्वकाण्डे नैव गतार्थत्वादिति भावः ॥ अत्रोच्यते विचार्यकं स्याद्यदि सर्ववेदस्तदानीं हि ब्रह्म विचा

मं०

६

नसूत्रं॥ इत्यामुनिः सर्वविदेवतस्मादप्येनसिद्धानविचानणैर्वा॥ नहिभूयादित्यन्यः॥ अतिद्वितीय
 वार्तिकः॥ विचानशास्त्रस्यचकार्यतायां हेतुद्वयस्याद्विषयादिमत्वे॥ गतार्थतात्तावद्वृत्तिनितोस्यसूत्रसासने
 पतत्रार्थिकार्थः॥ इत्यामुद्वयमिति विषयप्रदोजनवत्त्वं अगतार्थत्वेति हेतुद्वयस्यादित्यन्यः॥ अ
 नंतर्ध्वान्तिसूत्रेयशब्देनाभिमार्थेनस्तत्तन्नेयेषु॥ इहाकार्या किंतु कार्यो विचानो जिज्ञासो न्यालन्यतेवेदि
 वान्॥ अद्याहार्यस्तत्र कर्तव्यशब्देनेवोक्तेः॥ स्यादर्थोक्तिर्यथैवातस्य श्रुत्या भंगलस्योपपत्तौ नोशब्दो
 भंगलार्थो मिथ्यायो॥ ४॥ अथशब्दार्थमाहानंतर्ध्वमिति अर्थान्नवारयतिनेति॥ किंनो न्यासापदेशो न
 ह्यर्थकं विचानलनृकत्वा आद्येयशब्दस्य आनंभार्थत्वे ब्रह्मज्ञानेदात्रानभ्यतइत्यर्थः॥ स्यात्सचायुक्तं अ
 स्यान्ननांभ्यात्वात् नहिप्रत्यधिकरणं इहाक्रियते किंतु तया विचानइत्याहने हेतुते द्वितीयः॥ भाशक्या ह
 जिज्ञासो न्यासोति अध्याहार्य इति कर्तव्यपदाध्याहानं विना विचानलनृकत्वायोगादिति प्रारब्धः॥ अद्याहतेच
 कर्तव्यपदेशेनेवानंभोक्तेः यशब्दोव्यर्थ एवेत्याहतेनेवेति भंगलार्थत्वमाशंक्याह॥ तस्यश्रुत्येति अथशब्दस्य

सो ५

६

श्रवणेनैव मंगलकोट्यापपत्तौ न तदर्थकस्य नातावतापि त्रैकारस्याथ शब्देत्यादि स्मृत्पुत्रे मागलिकत्वसि
 द्धेति॥ विचारकर्तव्यतयान्वयस्याभावोयं नापि मंगलार्थः॥ अर्थोपि कश्चित्प्रकृतो न चात्रैकतस्तदर्थो
 तत्र तदर्थकस्यात्॥ ४१॥ वाक्यार्थेन अन्वया संनवाचनमंगलार्थकत्वमित्याह विचारेति॥ विचारकर्त
 त्वे व्यनेत्यर्थः॥ प्रकृतादर्थोऽस्योन्मत्तश्च शब्दस्यार्थ इत्यत आह॥ अर्थोपीति॥ अत्र जिज्ञासायां॥ तदर्थेति॥
 तस्मात्प्रकृतार्थो तदर्थो तत्र त्वित्यर्थः॥ स्यादित्यर्थः॥ विचारणा पुष्कलकाराणि हि विवेकवेनागप्यमा
 दिके च॥ मुमुक्षुता स्यात्तदनन्तरत्वमप्येति शब्दो वदतीति युक्तं॥ ४२॥ तदनन्तरत्वं विवेकादिवत्तुष्टयानन्तर्यामि
 त्यर्थः॥ अहं यमित्यादिकवाक्ये तोहिक्रियाफलं नित्यमनो न हि स्यात्॥ वैराग्यमित्यादिकबोधमेतत्सूत्रस्थिता
 तपदतो निरस्य॥ ४३॥ अतपदतं अतः शब्देनेत्यर्थः॥ अनन्तरत्वं वदतोऽथ शब्दा तस्यावर्धहेतुवत्तुष्टयस्य॥ वि
 चारे हेतुत्वमुद्येनितं यदर्थान्तराद्वेपनिवर्तनाय॥ ४४॥ तदेव हेतुत्वमनूदितं स्यादतपदेनेति वदति वृद्धा॥ य
 थादिताद्वेषनिवर्तकत्वाज्जस्यानुवादः सफलोऽयमत्र॥ ४५॥ श्लोकद्वयमेवैवाकांक्षितस्यावधेति तस्य आनं

वेदां०

तर्कस्य अवशेषः प्रतियोगितं विवेकादिचतुष्टयस्य अर्थाद्विचारे हेतुत्वं यदुक्तं तस्य निरूपयित्वा सायन्नूदितं स्या
दित्यन्वयः॥ क्रियाफलनित्यमिति ब्रुवन्तीत्युक्तिः प्रवाच्यावचनात्तेन॥ अवेदनित्येकतकं समस्तमित्या
दिकन्यायवलादतेन॥ ४६॥ यत्तद्व्यपेक्षेति वचः समस्तक्रियाफलं न श्वनमित्युक्त्वा च॥ त
तर्कवादादुक्तं वादरूपा क्रियाफलं सिद्धतिर्नैव नित्यं॥ ४७॥ बाधकं वचनात्तं दर्शयति॥ अन्तर्ध्वयेति॥ यत्त
यस्यात्तर्कान्तरात्तद्व्यपेक्षकं चित्तो लोकाद्विद्यते इत्यादिवाक्यमित्यर्थः॥ वृत्तिबन्काया विनिःपूर्णात्पात
त्यर्थं ताखंडसान्नातृतिर्याजिज्ञासायाः सेववृत्तिः फलं स्यात्तर्कमप्येवाखंडविद्रुतौरेव॥ ४८॥ वृत्ताति॥ वृत्त
तिव्यक्ता वृत्तिर्जन्यावपणानि वृत्तिमतीति यावत्॥ तत्पर्यं ता॥ पूर्णवैतन्यपर्यं तेत्यर्थः॥ असाध्यथा त
पदतो कारीतस्मात्परं ब्रह्म विचारणाय॥ निराकृतं वाप्यधिकार्यं नावान्नाप्यतास्येति हि दोषमेतत्॥ ४९॥
अथेति अथातः शृष्ट्यां असाध्यि॥ साधित इत्यर्थः॥ अधिकार्यं नावादस्य विचारणास्त्रस्य अनानस्यतेति य
वाधेस्तच्च निराकृतमित्यर्थः॥ इति तृतीयवर्णकं॥ इति तद्विब्रह्म विचारतः प्राकृतदानहिस्पाद्विषयत्वमस्य॥

अज्ञातताया विरहाफलं च ज्ञाननूयोनेत्यविचारणीयं ॥ ५० ॥ विचारात्प्राक्ब्रह्मयदिज्ञातं तस्य अस्य ब्रह्मणः विषय
 त्वं न हि स्यात् ॥ तत्र हेतुः अज्ञातताया विरहादिति तल्लेवेति ॥ किंच अज्ञाननूय रूपफलं नास्तीत्यविचार्यैव
 हेतुत्वं ॥ ज्ञातं न चेत्तर्हि कथं विचारो ज्ञातं समुद्दिश्य हितं द्विवचनं ॥ तथा च चित्ताकलितस्य शास्त्रावो घात
 तात प्रतिपाद्यतास्ति ॥ ५१ ॥ विचारात्प्राक्ब्रह्म ज्ञातं चानेवेति विकल्पाद्यं न स्यादिति यं प्रत्याह पूर्वपक्षी
 ज्ञातं न चेदिति चित्ताकलितस्य चित्ते अनासूय शास्त्रावो घात्वात् प्रतिपाद्यत्वं नूय संवधो नास्तीत्यर्थः ॥
 अत्रोच्यते विचार्य तां ब्रह्मपदप्रसिद्धं प्रमाणरूपा न पदप्रसिद्धिः आपातरूपा हितं तस्य शास्त्रमानने णेयं
 विषयादिमत्वात् ॥ ५२ ॥ ब्रह्मपदप्रसिद्धं ब्रह्म विचार्यतामित्यर्थः ॥ विचार्यैव मध्यमाशक्य आपातप्रसिद्धि
 र्नेदोष इत्याह ॥ प्रमाणेति ॥ किंचाहमित्यात्मतया प्रसिद्धं ब्रह्मेति नैवानुपपन्नमत्र ॥ सच्चिद्रूपात्मतया प्रसि
 द्धमानं दर्शनादिविशेषतस्तु ॥ ५३ ॥ तज्ज्ञातमित्यस्य विचारसिद्धिर्येषामात्मविशेषभावः ॥ सत्पूर्णशब्दादिकवा

वेदो० च्यमेरात्रिर्द्धर्मके ब्रह्मणिकल्पितः स्यात् ॥ ५४ ॥ श्लोकद्वये मर्कवाक्ये ॥ प्रसिद्धं चेन्न विचार्यमित्याशंक्याह ॥ साविद्येति ॥ सामान्येन प्रसिद्धस्यापि विशेषतो प्रसिद्धत्वात् न दोष इति भावः ॥ विशेषतस्मुन्नज्ञातामित्यनुयः ॥ ब्रह्मणा निर्द्धर्मकत्वात् न सामान्यविशेषसिद्धिः इत्याशंक्याह ॥ अथेवेति ॥ शास्त्रस्य चांतर्गतमेव सूत्रैर्भवेत्तरानं भण हनु मृतं ॥ आतव्य आत्मनि विधिः शुतो यः सूत्रैर्तरानुष्ठमिति नयन्ति ॥ ५५ ॥ ननु शास्त्रानामप्रयोजकमथातो ब्रह्म जिज्ञासेति सूत्रैश्चास्त्री तर्गांतवान्न नचेदुपेक्ष्यता पतिः ॥ तदेतर्गतत्वे व एतत्सूत्रानं भक मन्यनास्तीत्यसंगतं स्यादित्याशंक्याह ॥ शास्त्रस्य वेति ॥ तरानुष्ठमिति ॥ आत्मा आतव्य इति श्रवण विधिना आनष्टमिति र्थः ॥ अथेवेदाध्ययनं प्रयुक्ते वेदस्थितौ योष्ययने विधिः सः ॥ तथा चित्तानं घटपेदिदंच स्वस्य तत्र स्पेतिनकोपिरोषः ॥ ५६ ॥ किंच स्वाध्यायो ध्येतव्य इत्यध्ययनविधिवत् ॥ अप्सस्वस्तन विद्या न प्रयोजकत्वात् शास्त्रांतर्भाव एवेति तोक्त विकल्पावकाश इत्याह ॥ अथेवेति ॥ तथेति ॥ इदं सूत्रं स्वस्य इतरस्य च विचारं घटे यत्प्रयोजयेदित्यनुयः ॥ इति चतुर्थवर्णके समाप्तं वाच्यम् सूत्रं ॥ जन्माद्यस्य यतः ॥ नृता निजा ये तद्मानियस्माज्जातानि जीवं

केप

पक्षि धांय पूर्वमे नुतरस्मिन् ये लुण पुर्वपह स्त्र युक्तिः स्यात् तया वा हे पक्षि मता

ली २ गु ४

रु ४

यपियंति संति॥ विशंतियद्भुविचार्यतांतदुहोत्पहं ब्रह्म गुत्र परिष्टं॥ १॥ अतो वा इमानि भूतानि ज्ञायंते येन ज्ञाता निजीवंति य
स्य येन मिमं विशंति तद्विज्ञा मस्वतद्वहोति॥ २॥ अतो वा इमानि भूतानि ज्ञायंते येन ज्ञाता निजीवंति य
स्य अर्थसंगुक्तातिभूतानि त्वादिना तदुहोतीत्येतेन ज्ञाता नि येनोति शेषः॥ अयियंति तां प्रतिपद्यमानानि संतीत्यर्थः गु
वसंतवाक्पापरिष्टं ब्रह्मानुभवति अहं ब्रह्म गुत्र परिष्टमिति॥ संदेहसत्तेन विवा नणी अं ब्रह्म तियत्प्राक्स्थितं न तस्यात्
नलक्षणं ब्रह्मणि विद्यते तत्र स्व रूपमिद्विः खलु लक्षणं न॥ २॥ आह पिकी संगतिमाह॥ संदेहोति पूर्वो विक्रान्तिमिदं तयुक्ति
उत्तनाधिकरण पूर्वपह युक्तिचापेया हे पिकी संगतिः स्यादिति ज्ञेयं॥ न तस्यादित्यत्र युक्तिमाह॥ नलक्षणमिति॥ ब्रह्मणि
लक्षणमावा न विचार्यत्वमस्येत्यर्थः॥ लक्षणं प्रयोजनमाह॥ स्वतरेपति॥ यथेव संदेहयुतत्वहेतोर्विचार्यमेतत्पिकी लि
तंप्राक् जन्मादिकस्यान्यगतत्वहेतोर्न ब्रह्मणो लक्षणमस्ति तद्वत्॥ ३॥ दृष्टांतसंगतिमाह॥ यथेवेति॥ यथा मदेभ्यमपि वि
चार्यतायां हेतुस्तथा तेश्वनलक्षणमि॥ इति तै ताः संगतयोः तत्र द्वयं तु सार्वत्रिकमित्युच्यते॥ ४॥ प्रकदाह नलक्षणं संगति

निधात युक्तिः पूर्वमिति नये या तद जावतः पूर्वपदं पठति त्वेवमुदाहरणं
च ३ नि धा ॥ १

माह। यथा महेशोपतिर्पूर्वार्धेना तत्र संसृतिषु दृष्टं तत्प्रकृदा ह्यण रूपसंगतिद्वये सार्वत्रिकमित्यंगीकार्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ जन्म
दिके लक्षणमस्य नष्टमन्यथा जन्मादिकसंग्रहनात्। सच्चित्पुराद्यात्मकतापि नैव लोकाप्रसिद्धिर्न ह्यलक्षणं स्यात् ॥ ५ ॥
पूर्वपदमाह। जन्मादिकमिति ॥ अनेति प्रपञ्चं निष्ठेन जन्मादिना ब्रह्मणः संबंधाभावादित्यर्थः ॥ एवं तदस्य लक्षणं
ययित्वा स्वरूपलक्षणं प्राप्ताह ॥ सच्चिदिति ॥ अत्रोच्यते ॥ जन्मादिहेतुत्वमिदं तदस्य मस्या गुणस्यापि हि कल्पितं स्यात् ॥ यः स
एषा सगिवोते लोके स्यात् कल्पितं नपि हि वस्तुलक्ष्यं ॥ ६ ॥ अगुणस्य निर्गुणस्यापीत्यर्थः ननु कल्पितं न कथं परमार्थमिति
नित्यत आह ॥ यः स पदं इति ॥ इत्यत्र कल्पितं संप्रमाणं सगिव कल्पितं तत्कारणत्वेनापि ब्रह्म वस्तुलक्ष्यमित्यर्थः लोकप्रसिद्धार्थः
सहादिशब्देनैकं महाद्यात्मकं वस्तुलक्ष्यं ॥ जन्मस्थितिद्वयं मतमस्य अस्मान्न द्वयमत्र प्रतिपादितार्थः ॥ ७ ॥ लोकप्रसिद्धार्थः
यथा तैः महादिशब्देनित्यर्थः सूत्रार्थमाह ॥ जन्मस्थितितीति ॥ यद्वद्वितं सत्यविशदित्यं ब्रह्मेति तत्तल्लक्षणमप्युपात्तं
यदर्थनिर्णायकवाक्ये धातुलक्षणं हि श्रुतिमूत्रयोः स्यात् ॥ ८ ॥ तदस्य लक्षणं सूत्रोपादृतं ह्येवास्वरूपलक्षणमपि तथा

लयहेतुलोक्ता उत्पद्यस्वा पुरुषेदन् तस्या जन्मा
निमित्तेति

५०

स्थिति ४

ह॥ यद्वदितमिति॥ तल्लक्षणं हि सुविशेषस्य ज्ञा द्यात्मकस्वरूपलक्षणमित्यर्थः॥ यद्वद्वेति॥ आनंदो वेत्त्यादिय
सार्थनिर्णायकवाक्यशेषः॥ आत्मनो वृद्धिः परिणाममुक्तस्तोजन्मवापद्वय एव नाशः॥ अतश्च जन्मादिषु हेतुसूत्रेषु
मेषु ग्रहणं न युक्तं॥ एतौ वृद्धिपरिणामो जन्मवज्जन्मेव जन्मांतर्भूताविति यावत्॥ अप्रकृत्यानां य एव पञ्चयः॥ नि
मित्तमात्रत्वं निवर्तनाभोपादानताथैदिककीर्तनं स्यात्॥ १॥ जन्मस्थितिलयहेतुत्वं लक्षणमुक्तं तत्र जन्महेतुत्वमात्रोक्तो
व्यापणः प्रपंचनिमित्तकानां त्वमेवेष्टात्॥ तत्रिवृत्त्यर्थं उपादानत्वसिद्धयर्थं तयहेतुत्वमुक्तमित्यर्थः॥ लयहेतुत्वमात्र
मस्तु अत्रार्थमित्यत आह॥ उत्पादकेति॥ तस्य उपादानस्य उत्पादकस्यापकार्मण्यनिभासायेत्यर्थः॥ शास्त्रस्योक्तित्व
वेदो निश्वासवासिदौ नित्यप पनाद्यनः॥ अनायासेन तं सेवे सर्वज्ञं कशिकापतिं॥ १॥ निश्वासस्व अनायासेन सि
द्ध इत्यर्थः॥ अनेन अस्मिन् महतो भूतस्य निश्वासितमेवेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति विषयवाक्यं सूचितं॥ सर्वज्ञं स
र्वहेतुत्वाद्ब्रह्मेत्यर्थोदरी नितं वेदकर्तृत्वाप्येतत्सर्वज्ञत्वं समर्थ्यते॥ ३॥ शास्त्रकर्तृत्वे हेतोर्यः साधको न्याय उच्यते॥ न

यस्य ३

वेदो०

योतनत्वमेतत्प्रतीतिः॥३॥योन्यायुज्यतेतद्देवतस्यन्यायस्यमेदेनअस्याधिकनान्नायश्चिकनान्नातरत्वंसिद्धि
 तीत्यर्थः॥अथबुद्ध्यातिमि तश्चेतदायंसापेक्षत्वात्मानतांनेतिवेदः॥सिद्धंवेदंवाहनत्सर्ववित्तंमंप्राप्नोतिब्रह्मनेवेतिवेदः॥
 अथविदित्वावेदोचितोवानवाद्याद्यंनिगम्यद्वितीयंप्रत्याहपूर्वपक्षी॥सिद्धमितिब्रह्मसर्ववित्तंनेवप्राप्नोतीत्यर्थः॥
 यथाक्रमंवेदमयंकनोतिक्रमान्पथात्तदुचितंनृणांम्यात्तदोपहानायचसर्वशक्तिःकनोतिपूर्वक्रममेवेदो॥५॥अथर्थ
 शकारःसर्वशक्तिपीत्यर्थः॥पूर्वमेवक्रमोयस्येतिविग्रहः॥वेदंतर्थात्पुनरपिद्विजानूकनोत्यतोयंतहिपोनुषेयः॥अथार्थ
 १. पलध्याभितत्वहानादेरोतसापेक्षइतिप्रमाणं॥६॥सर्वज्ञतावेदतर्थाविद्यास्याद्योगपद्यनमेहश्वदस्य॥स्वतिर्मितोयः
 ३३ क्रमंश्वनस्तत्त्वमानुषं प्रकनोतिवात्यं॥७॥योगपद्यनेवतर्थाविद्यात्सर्वज्ञतास्यादित्यत्रयः॥यःक्रमतक
 मानुषं मयंकमेकनोतीत्यत्रयो॥अतो नवाध्यापकतत्पतास्यारध्यापकोह्यन्यवृताक्लंवी॥तस्मा
 तेकर्तृतयापिविज्ञोःसर्वज्ञतास्यादिति सिद्धमतत्त॥ ॥संयदेणम्यसूत्रस्यवापितेवर्णकांतरी॥पुनोक्तंलक्षणतत्र

मीश्वरः प्र

सूत्रार्थवदनुपसंहृतमित्तस्मादिति

ध्रु२

लक्षितप्रहृष्टिमानविशेषचिन्तायाम्भित्त्याहपुरेतिपुरापूर्वतजब्रह्मणि१
दीप्ति

प्रमाणं विंशते धृतं ॥ ८ ॥ नावेदविले मनुते वृहता मित्यादिनायक्यं तं पश्य ॥ वैदेका गम्यत्वमिदं न युक्तं कोऽर्थो गतिं गत
च ॥ हिकलेनेको ॥ ११ ॥ पृथग्वा ॥ वात्सोप्यवगात्पकार्यं करोत्यतः सर्वविद्वांश्चरः स्यात् ॥ अतो न वेदांतवो विवागं विवागाणि यत्वनु
८ च ॥ मानमेवा ॥ १२ ॥ नावेदति ॥ नावेदविले मनुते वृहतांतं तं त्वोपनिषद मित्यादिनायक्यं वैदेका गम्यत्वमुक्तं तदिदं न युक्तं मित्यर्थः ॥ तत्रो
पपत्तिमाह ॥ कार्यो गतिं नावेदवाचकं नैकं स्यादप्यन्यं सापि कर्त्ता इष्टव्यं कार्यं भवगात्पकरोति अतः सर्व
वित् स्यादित्यन्ये ॥ अत्रोच्यते ॥ कर्त्तृकत्वं लाबवान्मानुमानाया सादोदः स्याद्विचित्रस्य यद्वत्तन्माना
त्वं स्यात्ततो वेदवाक्येनेत्युक्तेः कर्त्तृकत्वे सिद्धिः ॥ १२ ॥ वेदति ॥ यतो वा इमा नीत्यादिवाक्य इत्यर्थः का
यभा कर्त्ता स्वलुफश्चिदेव सा मान्यतः स्यान्महिती द्विशब्दः ॥ मानांतं रागम्यामिदं स्ववदप्रमाणकत्वा
दितिसिद्धमेतत् ॥ १३ ॥ तादृशे मइति ॥ सर्वज्ञत्वादिविशेष इत्यर्थः ॥ वेदान्ते सुयत इत्येकवचनं निश्चयेनेति
दृष्टात्कत्रकत्वासेद्धतीति सर्वज्ञत्वादिति श्रय इत्यर्थः ॥ तत्समानं यान् ॥ यदि श्वे ह्युः सकलज्ञमुक्तं
तदेव शास्त्रस्य च कर्त्ता गीर्तना ध्यनुमानादिन तत्र शास्त्रमित्येव मान्द्रूप्यं समर्प्यते ॥ १४ ॥ मुक्तमिति ॥
वर्णकोत्तममुपसंहरति मानांतं रागम्यामिति श्रुतावोपनिषदत्वं विशेषणं तत्तत्तया विषयत्वे सति तन्मात्रविषयत्वेऽप्येते
मानांतं रागवर्तकत्वे विशेषणं वैदिक्यानावेदविले मनुते तन्मिति श्रुत्या स्पष्टमानांतं निषेधाच्च तज्जावः ॥ २

वेदी०

११

ति४

अर्थादिनिशेधः॥ आर्थिकं सर्वज्ञत्वं वेदकृतत्वेन दृढीकृतमित्यभिप्रेत्याह॥ ते देवेति॥ तत्र तादृशे ब्रह्मणि न प्र
त्यक्षादिकं मानं न वा शास्त्रमिति त्वर्थः॥ स देवसो म्येदमिति श्रुतानि वाक्यानि मानं न हि सिद्धं रूपा सापे
क्षुतानि फलता प्रसंगाद्ब्रह्मात्मतोपास्ति पराएतत्स्युः॥ २॥ पूर्वपक्षमाह॥ स देवेति॥ सिद्धं तु मानं
तर्तोक्त्वुच्यते जनादिवाक्येन न संयंति तस्मात्तत्तत्पुरुषेयं तत्तत्सर्वतस्मिन्सापेक्षं तेषां पततो वाध्या॥ ३॥ सापे
क्षत्वं मुपपाद्यति॥ सिद्धं त्वित्यादिना॥ ब्रह्माहमस्मीति न वेदुपास्ति नैदृश्यं नैदृश्यं नैदृश्यं नैदृश्यं नैदृश्यं नैदृश्यं॥
एवं जीवेश्वरमेदमानोर्विभोद्यदोद्यो न हि संभवति॥ ४॥ नैदृशीति जीवेश्वरमेदपीत्यर्थः॥ अत्रोच्य
ते सच्चित्सुखप्रहृतजात्मवोधादनर्थहानात्स फलानि तानि॥ स देवसो म्येदमिति श्रुतं तत्तत्पुरुषेयं
मेतत्त्वमसीति वाते॥ ५॥ स्यादद्य ब्रह्म परत्वं मर्मा तद्वोद्यतश्चानवबोधहाति॥ माना तनागम्यत जा
त्मतत्वे न वक्तुं तो वाग्रच नोपपत्तिः॥ ६॥ निष्फलत्वं निराकारेति सच्चित्सुखेति॥ स देवेति उपक्रमे
नैदृशे स देवसो म्येदमित्युक्तत्वात्॥ अत एतत्त्वमसीत्युक्तत्वाच्च॥ ब्रह्म परत्वे स्यादित्यर्थः॥ यत्तु पुरुषे पत्वेन सापेक्षं

११

वेदी०

१२ ३६

३४

योगास्यशास्त्रमाकाशगततिसोऽन्ता॥१॥ यैः अर्पितः उपस्थापितो योऽर्थः तत्प्रतियोगिको योगः संसर्गः
तद्गोचरप्रमाहेतुत्वं वाक्यस्य अखंडतेत्यर्थः॥ प्रसूयप्रकाशो विद्युल्लिखितोतिप्रसिद्धं हितं धान्तिमाशय्यं
स्यात् यथेवाप्येवास्ति तेऽसर्वशेषेऽस्तुतिर्लक्ष्यते तद्वद्वेति वाध्यं॥१॥ तस्मादखंडतद्वत्प्रमाहेतुत्वं वा
नैकं॥ वेदांतवाक्यतात्यर्थगोचरत्वादिति स्थितं॥१२॥ अनुमानं दर्शयन् सन्तार्यं मय सह न तितस्मादिति॥
वेदांतमानकत्वेऽपि विधिशेषतया त्मनः सिद्धिर्नित्यस्य न गार्थे वशोकी तन्मुच्यते॥१३॥ इत्यस्य इत्यादौ पश्य
त्यर्थः॥ सिद्धं न्यादिकलिं गहनाद्वा तत्प्रमावाच्यं च तत्प्रत्यक्षं॥ वेदांतभागस्य न शास्त्रता स्यात्प्रवृत्त
कत्वादियुतं हि शास्त्रं॥१४॥ आदिशब्देन निवर्तकत्वं मुच्यते॥ न दृश्यते सिद्धविबोधनेन प्रयोजनं वेदशिरोवक्त्रे
मि स्याद्भुज्जुनेति च सिद्धबोधादीनां न दृश्यते योऽप्यन्ता॥१५॥ वेदेति वेदांतवाक्येऽसिद्धवस्तुप्रतिपा
दनेनेत्यन्तरं॥ तन्नेत्याह मिति सिद्धबोधादपि प्रयत्नाश न भवतीत्यन्तराह स्यादिति तत्र दृष्टत्वा द्रव्यना
शतरूपप्रयोजनं युक्तं प्रवृत्तं तु न तथेत्यर्थः॥ माहोयदिव्रह्मणि मेव तर्हि रवाविधि स्यान्मननादिकस्या तस्मा
द्विषयप्रतिपक्षेति शेषो ब्रह्म तितद्वस्तु समर्पकत्वं॥१६॥ समर्पकत्वमित्यन्वेदांतभागस्य तदनुषंगः॥ रथेति॥

१२

तद्वस्तु

त्रै६

त्वमुक्ता तद्व्ययति। मानांतेनेति। कार्यार्थेतिपपौ मुख्यं स्याच्चैत्यनत्पदिकवाक्यवेत्ते॥ इतीति कर्तृनां स्रजोनेत्ये
 वं हिवाच्यं प्रवृत्तेन्यास्तु॥ ७॥ वेदस्य कार्यपरत्ववादिनोपि पौत्रेष्वेवैवापादितेन मतं समाधेयं तत्समाधानं तु
 त्यमित्याह॥ कार्यार्थकमिति। चैत्येति। चैत्यवेदनादिकवाक्यवेदित्यर्थः॥ इतीति। वेदः पौत्रेष्वेवैवापादित्यर्थः॥ कार्यार्थ
 कत्वात्। चैत्यवेदनादिकवाक्यवेदितिवोदिते सतीत्यर्थः कर्तृनरः कर्तृपुत्रेष्वेवैवापादित्यर्थः॥ कार्यार्थ
 तं कार्यपरस्य यद्वन्नपौत्रेष्वेवैवापादित्यर्थः॥ तस्मादुपासिर्न च कल्पनीयातेत्याश्रुतार्थः॥ पश्चिन्दर्शित्यर्थः॥ च॥
 कालितमाहाकर्तृसंज्ञाति। कर्तुं पुत्रस्य स्मरणमावात्। कार्यपरस्य यथापौत्रेष्वेवैवापादित्यर्थः॥
 यास्यापि श्रुतः अनेनेत्यर्थः॥ समित्यखंडार्थकता ज्ञेयस्य सम्यक्कृपा कथितापेदेन तत्तत्पक्षे न
 वेदखंडं ब्रह्मेति संशयवलेन सिद्धं॥ ८॥ सूत्रस्य संपदस्यार्थमाह॥ समिति। समितिपदेन अन्यस्य ता
 त्यर्थस्य सम्यक्कृपा खंडार्थकता अखंडार्थविषयकता कथितेत्यन्वयः॥ ततः किं तत्राह तत्तत्तत्ति। अनेति
 वक्ष्यमाणानुमान इत्यर्थः॥ संसर्गाश्च न्यत्वमखंडता स्यादर्थस्य वाक्यस्य तु कथ्यते च। पदार्थितार्थप्रति॥ योगि५

अथो नैव ब्रह्मज्ञानसिद्धेरिति भावः प्रतिपत्तिरुपासना। उपासनाया विधि नैव मानवेदांतका कथं पन मे श्वने
 स्यात्ता मोनः फलं स्यात्त इपासनेन विधाने गम्यो ननु बोधमात्रात् ॥१॥ विधि नैव विधिद्वारा वपन मे श्वने मानमित्य
 र्थः। विधानेति विधाने गम्यो मोदुत्तरार्थः। अत्रोच्यते। इतेन सायं च लितो हि वालं पुत्रस्तदस्य दिक्वाक्यतोपि विज्ञा
 य ह्यपि पितुः सायं कात्या ह्यपि तद्वत्तुमतिप्रकल्प्य ॥१॥ वाक्यस्य तस्मिन् जनेन कत्वशान्तिं गृह्यति तत्तत्पदार्थां च शान्तिं।
 एवं च सिद्धार्थवचोर्थवत्स्यात्तदा क्यतो ह्यसमूहेन ॥१॥ स्त्रो कद्वयमेकं वाक्यं त्रास्यं कात्या मुखविकासेन ह
 र्मविज्ञा यश्च न मायेत्यर्थः। तस्मिन् ह्यर्थे हेतुबोधे वाक्यस्य जनकत्वशान्तिं गृह्णाति आवापेदा गम्या तन्तत्पद
 निष्ठा च शान्तिं गृह्णातीत्यर्थः। नदा क्यतनुति। पुत्रस्तज्जात इति दूतवाक्यादित्यर्थः ॥ शास्त्रं हित्वा ह्यविवाध
 नात्स्याद्दुःखापहानं फलमात्मवोधात्कर्त्ता ह्यमत्यात्मविदोपेक्षी स्तुविविच्य च ध्यायित्वा मित्यवोहि ॥२॥
 एकपक्षमात्रेव विदोऽभिवृद्ध्या नाम त्रयं सास्ति हि पूर्वसिद्धः। बोधार्थकस्या न्ननादिकेतुबोधस्य दृष्टार्थतया व
 नुद्धं ॥१॥ यद्ब्रह्मतत्त्वानुपपन्नो यदेततोन्नोपासति विधिः प्रकल्पः। तस्माद्य मृजे श्वन नित्यता स्यान्नित्य
 त्तिनेत्रयसमस्य पेदं ॥३॥ वेदांतस्याशास्त्रत्वमुक्तो न्नस्यति शास्त्रमिति विविच्येति विज्ञातविदात्मानं बुद्ध्या

यथा एताभिनि संभवत इति हता प्रत्य न सर्व विद सर्व शक्ति च नैवेत्यर्थः सर्वज्ञाति विनिष्ठा
मिरपे न ह्यने ७

वेदो०

१३

विविच्येत्तच्च यः ॥ एकात्र मशति । आत्मविद पूर्वसिद्ध विदात्मतु व्यो नैव न मो नैवेत्यन्यथः एवं च आत्मज्ञा
नि नोपि अहं कर्ता दुःखी तिकर्त्तृत्वादेरनुयते न दुःखापह नः फलमिति दूषणमलग्नकं वेदितव्यं । अकुरुद
यद्भूतत्वा पूर्व अनुपयोगितत्र हेतुर्बोधस्य दृष्टार्थतयेति ॥ तद्भूतवेदांतवचं प्रमेयस्वतंत्रमेवेह सम
न्वितत्वात् न कस्य विद्वेषतयेति सूत्रे विद्वन्निर्तोर्चा यमिह सुपेय ॥ २३ ॥ इह अस्मिन् वर्णके सूत्रे विव
क्तितोर्थ इत्यन्यथः ॥ इह ते नो भूदं ॥ समन्वयेन न्यास सर्वज्ञे जगत्काभा वस्तुनि । वेतनंतदिति प्रोक्तं तदेवा
द्विष्यते सुना ॥ १ ॥ ज्ञान विद्ये स्तं परिणामि नीतिन सर्व विन्ने क्व सर्व शक्तिः सद्भूतं तस्मिन् समन्व
यो यं प्रधानं एवास्त्यनुमान गम्ये ॥ २ ॥ ज्ञाने च क्रिया च ज्ञान क्रिये योगा त्रिगुणात्मके स्यात् । लये पिका
ले परमेश्वर तु निर्दम केतन वशान्तिरूपं ॥ ३ ॥ प्रलयकाले पिसर्वज्ञान शक्ति मत्वा दिश्य सर्वज्ञत्वा दिक्प्रधा
न स्यात्तनु ब्रह्मणो त्यन्यथः तत्र सर्वज्ञत्वा दिक् अत्रोच्यते ॥ सर्वदेवसोम्य दमितीति चित्त्वा तदेकतेति श्रुतमी
रुणं हि । तस्माद्वाचं भवति प्रधानं शब्दो ब्रह्म दस्तदमानकत्वात् ॥ ४ ॥ नकाराणां सांख्यसमीपितं तत्र ब्रह्म वेद

१३

उर्जगतः सदा स्यात्। अत्रेहितत्वं भवणार्थं दंतं नो न हेतुर्भवतीति योज्यं॥ ५॥ तस्मादिति हेतुत्वं भवणार्थमित्यर्थः।
 पदमोजनोद प्रीयन् सत्रार्थस्य व्युत्पत्तिश्चेति अत्रेति योज्यमित्यन्वयः। अत्र सूत्रे इत्यर्थः न तत्र अशब्दत्वादित्यर्थः॥
 आश्रित्य सत्त्वाश्रितवोध शक्तिः सर्वज्ञमुच्येत यदि प्रधाने आश्रित्यवोध प्रतिबंध शक्तिस्तस्मात्प्रसिद्धा सर्वविन्ना॥ ६॥
 अस्तमो निष्ठावोध प्रतिबंध शक्तिश्चाश्रित्य सर्वविन्ना स्यादित्यर्थः॥ इति चेत्तु सान्निध्यवित्यायन्ता
 नचाध प्रवृत्तेस्तदास्ति क्वोऽप्येवमववात्तुं प्रधानस्य कथं घटेत्॥ ७॥ वृत्ती इवो वः बोधे इत्येव
 ज्ञानं तच्च ज्ञेयं नास्तीत्याह। ज्ञानं चेति सान्निध्यवित्यायन्ता सान्निध्यवोधेनाभिव्यक्तेत्यर्थः। अनेन बोधे इत्येव
 ज्ञानमिति पक्षो गृहीतः वृत्ती इति ज्ञानमिति पूर्वान्वयः तदिति उक्तं यत्प्रज्ञानमित्यर्थः। ज्ञानस्य नि
 त्यस्य निदानं प्रकृत्य तत्तत्पदार्थापहितत्वे हेतुः। ब्रह्म स्वस्वरूपादपि कार्यं तं च तत्कर्तृत्वेनेति सर्ववित्त्वं॥ ८॥
 तत्तत्पदार्थापहितत्वाकांक्षा नित्यस्यापि ज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपाद्देवप्रकृत्या र्थतां च कल्पयित्वा त
 त्कर्तृत्वस्यान्तत्वात् इह ब्रह्माणि सर्ववित्त्वं संभवतीत्यर्थः॥ ऐक्येति प्रकृत्यर्थो ब्रह्म रूपं समस्ति हि। विष

वेदो

१४

योपेतवैतन्यं कादासित्कमिति प्रवेने ॥ धात्वर्त्तायाः सत्वेन प्रत्ययार्थोपि संगतः ॥ अतोऽत्रैव सर्वज्ञं न
 प्रधातमचेतनं ॥ १० ॥ पुनर्मेवार्थोऽत्रोक्तेन स्पष्टयति ॥ ऐहतेतीति ऐहतेत्यत्रेहणारूपप्रत्ययार्थद्वयार्थः ॥
 विषयोतिविषयावच्छिन्नेत्यर्थः प्रत्ययार्थः तत्प्रत्ययार्थद्वयार्थः ॥ उपाधयेन ह्येतादृत्वेन मुख्यं जवतीति
 चेतः मुख्यस्यान्यस्याविनाशः ॥ स्वप्नप्रत्यगात्मनः ॥ ११ ॥ ओपाधिकं ज्ञातृत्वं मुख्यमित्युक्तीकुड्या
 पावत्पावुदेस्तु चेतन्यापतोच्यते ॥ १२ ॥ बुध्यवच्छिन्नचेतन्यप्रतिविधितमिति तदः ॥ तद्व्यापारसमाश्रयः ॥
 दात्मनो ज्ञातृतेति हि ॥ १३ ॥ नवद्विन्युपेयं स्पष्टास्तवाभावतस्तत् ॥ ब्रह्मणोपाधिकस्यापि ज्ञातृत्वस्य न
 गोणता ॥ १४ ॥ अथवेत्यस्य समाश्रयादित्यग्रेतनेनान्यत् ॥ बुध्यवच्छिन्नचेतन्यप्रतिविधितमिति तद्व्यापारसमाश्रयः
 वच्छिन्नचेतन्यस्य प्रतिविधितत्वेनेति यावत् ॥ तद्व्यापारसमाश्रयात्तत्समाश्रयत्वं बुद्धितत्वापादित्येव
 र्थः ॥ अनाद्यविद्यायनिष्ठा मरूपतदी नृणं जन्यमतोस्ति मुख्या ॥ तत्कर्तृतेत्यवमुदीनयंति तत्सर्वथासिद्धिं
 हितैतत् ॥ १५ ॥ यत्कीदृत्त्ववर्णस्थधानं नाचेतनं हेतुमिति तन्मा ॥ अचेतनत्वेपि च तस्य गोणमस्तीति सा
 यद्वैदिकस्या ॥ १६ ॥ आसन्नसर्गत्वगुणतयोगाद्यथावृत्तं कार्यकृतत्वं गोणार्थकार्यं प्रचुरेतदुक्तं गोणात्
 तदिति तस्य प्रमाणं ॥ इहामित्यर्थः नादेति इहण कर्त्ता मुख्या स्तीत्यन्वयः ॥ तत्सर्वथेतितर्तस्मात् ॥ १७ ॥ अथ ॥ २

मेवापततीति॥१७॥ गौणमेवात्मा शब्दादिति सूत्रे गौणं श्रेयस्तेति प्रागप्यर्थमाह॥ यत्त्विति दान्यो॥ यथाक्रममिति॥ नियतकमवतारकार्यकरत्वरूपेण यो गौण इत्यर्थः॥ गौणार्थकेति॥ गौणार्थकवस्तुप्रचुरेतरप्रकृते तस्मान्नेति॥ अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्यतामादिष्टुं कनिष्ठे॥ इत्येते तत्पारिकवेदवाक्ये जीवस्य सद्रूपतया दितत्वात्॥१८॥ आत्मा शब्दादिति सिद्धांतमागं व्याकृत्यै देवते नूतहंताहमिमास्ति सौ देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्यतामरूपेणावतवाणितीत्युक्तिं सन्नेपेणाप्येतन्नामादीत्यादिशब्देन रूपं गृह्यते एतकनिष्ठे स्थलीकृत्य इत्यर्थः जीवस्येति सद्रूपत्वेनोक्तत्वादित्यर्थः अनेनात्मतादात्म्योपदेशादिति सौ नूतुर्वाप्यातः श्रुतौ स्थितिमिति सान्निहितेनैतस्मिन् देवावाच्यं ब्रह्मणामप्रपते देवतेत्यलोकिकत्वमुक्तं देवताभिन्नमिति हेतुतिलं दृष्टानीं नूतस्य स्य न तं दृष्टमास्ति सौ देवताः सृष्टिवाक्यान्तानिते जीव न्मानिमया सृष्टा इत्यर्थः सूक्ष्मत्वेन नो नूत्वा देवता शब्दप्रयोगः तां प्रविश्यतामरूपेणावतवाणितीत्येते तिवोध्यः॥ अथ केममात्मानेति सद्रूपेणोत्तरार्थः॥ प्रधानपदे तु तदात्मतेव जीवस्य हेतापततीत्यनियं॥ जीवः प्रधानस्य यदि स्वरूपं तदा सौवतनरूपमस्मात्॥१९॥ अत्र तनं प्रधानमेव नूतवतीति पदे स्य देवतेति तस्यैव संग्रहोक्तिः अनेनेति श्रुतव्याकवाणिती पदं व्याकुर्वन् योजयति नामादिष्टुं कनिष्ठे इत्येते नूतेति॥ सौ देवतेति॥

सौ

[illegible]

वेदां० ५ या त्निशा प को भवति

१० श्रीवैष्णवा

Rajmangal

१५

श्रुति २

पञ्च

वर्ग २

तीदृशेषु समापेक्ष्य त्वमन्यस्य वेदेष्वेवं ॥ २४ ॥ हेयत्वमेतस्य वेदे त्वात्मा प्रकृतमित्यादिके वेदवाक्यं ॥ अना
त्मनिर्वर्तनाय मुख्यात्मनो वागमाय वेदः ॥ २५ ॥ हेयत्वात् नान्वेति सूत्रावर्त्तय शंका साह ॥ अमुं धर्तीति ॥ सू
त्रां धर्तीत्यायेन प्रधानकोत्प्राधान्योपदेशात् आत्मा गीः आत्मा उपदेशः स्यादिति न शंका नायमित्यर्थः ॥ सूत्रे
ण समाधत्ते अमुं धर्तीमिति ॥ यद्यनामेव प्रधानं सद्धृवाच्यं तदा यथा मुं धर्तीदृशीदितुमिदुमानतत्समीपे
स्थितस्य न्यस्य ननु च स्य हेयत्वं यात एवमेव स आत्मा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं एतस्य प्रधानस्य हेयत्ववदेत् सूत्रा
दित्यर्थः ॥ किमर्थमित्यत आह ॥ वेदुनात्मनिष्ठत्वं निर्वर्तनायेति ॥ वेदुः श्रोतुः स आत्मा तत्त्वमसीत् उपदे
शप्रवणदनात्मज्ञतया तन्निष्ठा मानुदिति तान्निष्ठत्वं निर्वर्तनायेति ॥ निष्ठत्वं निर्वर्तनायेति ॥ मुख्या
त्मतत्त्वावागमाय मुख्यामात्मस्वरूपं बोधयितुं प्रधानस्य हेयत्वं वेदित्यर्थः ॥ एकविज्ञानात् सर्वविज्ञानोपक्रमत्वे
नायमुच्चयार्थः सूत्रे च शब्दः प्रधानज्ञानात्तद्विकाने ज्ञाने पि नोक्तत्वा ज्ञानासंभवादित्यर्थः ॥ सद्धृवाच्यात्म
निवेतनस्य सद्यश्चुतं च आपि न सत् प्रधानं समस्तवेदां तजोवेदानां तद्वक्तृत्वेन समत्वत आर्द्धं ॥ स्वाध्या
यस्य सूत्रार्थसंग्रहाति ॥ पूर्वोक्तं चेतनस्य जीवस्य प्रवृत्तसद्धृवाच्यात्मनिलमभ्युतेः सुमुत्तोलयश्रवण

३१

३२

अ६ प्राणेशो देवादेवेन्द्रो लोका इति ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति ॥ आत्मन एवेदं सर्वं इति ॥ आत्मन एष

५१

वेदां०

१६

अप्रधाना सत् सद्देवाच्च न नवतीत्यर्थः । स्वस्मिन्नप्यथादिति सूत्रार्थः । सद्देवाच्च कारणं प्रसूयते हे श्रूयते य
चेत्तत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा सपन्नो नवति स्वमपीतो नवति तस्मादेन स्वपिति तावद्वत् स्वमपीतो
नवतीति श्रूयमर्थः । एतत्स्वपनं यथा स्यात्तथा यत्र सुप्तो पुंसः स्वपिति नाम नवति तदा पुरुषः सता संपन्नो नवतीति स
देवोपि नाम नवतीति कथं तत्राह स्वमिति । स्वप्रतिश्रूयते लोको नवति । तत्र लोकप्रसिद्धिमाह यस्मादिति । यस्मात्स्व
सदात्मानं नवतीति तस्मादित्यर्थः । सुषुप्तवस्थायामुपाविस्तविशेषा नावात्मात्मनि प्रसीदन्वति संख
पीतो नवतीत्युक्ते । गतिसामान्यादिति सूत्रार्थमंगूलात्पु लोकाद्देवता । समस्तवेदां तज न्यज्ञाना नां विद्धेतु फलेन
चेतनकारणविषयकत्वेन समानत्वाच्चेत्यर्थः । सर्वेषां वेदान्तानां चेतनकारणा प्रतिपादकत्वेन साम्याच्चेति यावत्
न हि चेद्विदपि विदुर्दु सुपलभ्यते कुत्रचिद्वा को चेतनं कारणा कुत्रचिदचेतनमिति किंतु सर्वत्र चेतनमेव कार
णमुपलभ्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वादिशो विष्णुरलिंगा विप्रतिष्ठेन्नैवमेवेतस्मादात्मनः सर्वत्राणां यथा
यत्तनं विप्रतिष्ठेत्तैर्प्राणजायत इत्याद्याः श्रुतयः । आत्मन एव कारणत्वं दर्शयन्ति । आत्मशब्दश्चेतनपर
इत्युक्ते । श्रुतोऽस्युरलिंगप्रसंगार्थज्वलत इति विष्णुमिष्टुनन्तानां गतित्वेनादिशो विप्रसृता सुप्राणाश्च

सोऽह

१६

कृतादयः पञ्चायतनं यथा गोलुके विप्रतिष्ठेते विविधमुद्गच्छन्ति प्राणेभ्यो नंतरमादित्पाह्यो देवास्तु याहकाः
तेभ्यो नंतरं लोकाः विषयास्तु नैत्यर्थः श्रुतत्वं तस्येतनवाचिशब्दात्सर्वज्ञविद्योर्जगदेकहेतोः। नाचेतनं कारणम्
अपेयब्रह्मैव सर्वज्ञमशेषहेतुः ॥ २॥ श्रुतत्वं चेति सूत्रार्थमाह ॥ श्रुतत्वं तदुक्तिः। चेतनवाचिसर्वविद्यदाता ज
गद्धेतोः सर्वज्ञविद्योः श्रुतत्वादित्यर्थः ॥ प्रक्रम्य सर्वज्ञमहं गृह्येति सर्ववित्कणमित्युवाच। सकाशात्सर्वज्ञ
धिपासौ न वास्य कश्चिज्जानितेति वेदः ॥ २॥ श्रुतत्वं मेवोपपादयति ॥ प्रक्रम्यति। श्रुतत्वं श्रुतं श्रुतं नोपनिषदि।
ज्ञाकालकालागुणैः सर्वविद्युति सर्वज्ञमीश्वरं प्रवृत्त्य सकाशात्कण्ठपाद्विषयानवाप्त्य कश्चिज्जानितानवाधिय
श्रुतिवेदः ह्यस्मात्तु कारणात् सर्वविद्योः कारणात् सकाशात्सर्ववित्कणमित्युवाच। यः सर्वज्ञः सामान्यतः। सर्व
वित् विशिष्टतः। सर्वज्ञः पदमेव सर्वज्ञकारणमित्युवाच तस्मात्तु नाचेतनं कारणं किंतु सर्वज्ञब्रह्मेवाशेषहेतुः
तिपूर्वणान्ययः कण्ठपाद्विषयपदसर्थतः पठति सर्वज्ञनाधिप इति जनादिद्वयस्वामिनो जीवाः तेषां
माधिप इति सर्वप्रवक्तृत्वं मुक्तं तस्य सर्वहेतुत्वमाह न वास्य कश्चिज्जानितेति सर्वजीवान् प्रतीत्युक्तं हि गण
गर्भस्थाप्यस्तीति ततो विशेषमाह श्रुतं न वाधिप इति श्रुत्येव प्रवक्तृत्वाधिपानिधत्तावनास्ति। हि गणपदार्थस्य
पि स्वयं नियतेति ज्ञातवः ॥ अतः पदं यत्र विवक्षितं स्यादुपाधिनेदस्तदुपासनाय ॥

वेदां०

४५

१७

हो

नोसिदिहं यपनं वरः स्यादित्यर्थकः सूत्रयोनिरूपः ॥२६॥ अथात इत्या रभ्यतु तत्त्वाच्चेत्येतदेतैः सूत्रैः सर्वमावेदं
तानां सर्वज्ञ सर्वशक्ति ब्रह्मपत्तत्वे सिद्धमेतन्निमित्तं सूत्रसंदर्भो व्यर्थ इत्याशं कानि विशेषस्य स्वस्य गोपदेशा
योगादुपाधुपाहितत्वेनोपदेशपतया कस्मिन्वाक्ये उपाधिविवक्षितः कस्मिन्नेत्येतद्वैक्यार्थत्वात् न्नवर्थ इ
त्याह अतः परिमिति इत्यर्थकः एतदेवैक्यं योजनकं निरूप्य आनम्य इत्यर्थः उपाधिमेदु उपाधिविशेष इत्यर्थः ॥
सर्वत्रैक्यरूपस्य चित्तो यस्य उपाधयः ॥ तदेतदेतान्न तमेव नतान्न तमेव च यदेतत् ॥३॥ ऐश्वर्यज्ञानशक्तीनां तेने
वपममात्मनः ॥ आविर्भूतेस्तान्न तमेव युत्वा दोष्यते ततः ॥३॥ उक्त्युपाधिरात्मैव सज्जनिय इतीर्यते ॥ निरुद्धा
पाधिरात्मैवोपासकः परिकीर्तितः ॥३॥ ऐश्वर्यज्ञानशक्तीनां यत्नान्न तमेव तान्न तमेव नपममात्मनः ॥
आविर्भूतेनाविर्भावोऽस्मिन् तमेव युतोऽस्मिन् तमेव च अदात्त इत्यर्थः ॥ ततः ततः कारणत एतस्य अग्रे तेनान्यथा ॥
आविर्भूतं ब्रह्म आत्मरूपं द्रष्टुं तत्तदुपासनेन ॥ इति श्रुतौ स्यात्तत्तत् प्रयोगा आविर्भूतमित्यत एव युक्तं ॥३॥
इति श्रुताविति तस्य ज्ञात्मानं माविर्भूतं वेदादुत्पत्तिर्विद्येत्यदिश्रुतावित्यर्थः ॥ अत एव उक्त्युपाधिराधीनी प्रवृत्तस्य
नज्जोयत्वेनेत्यर्थः ॥ यत्र यत्र विभूतः स्यादुक्तं सः समं इत्यर्थः ॥ इत्युपास्य इति प्राह गोतायां सगवा
नपि ॥३॥ श्रुतिदर्शविवासरतिमप्याहा यत्र यत्र तिष्ठति प्रा

तत् सोऽ

१७

व१

दा४ ति१

ति२

नो२

हति। यद्यदि नृति मत् सत्त्वं श्रीमद्भक्तिमेव वा। तत्तदेवांगदत्तं ममो ज्ञोऽसंभवति शोहेत्यर्थः॥ आनन्दमयोऽप्यासात्॥ प्रा
 णो मनुबुद्धिर्निति त्रये स्यात्मा त्रयेदानंदपदोदितं तु॥ तद्ब्रह्म तेषां कथिताविकाशः प्राणो मनो बुद्धिर्विविधः सुखः॥१॥
 आध्यात्मिकास्तद्वदसौ च जीवो देहो न्नजमान्मम प्रादिको शाः पंचैवमेतद्यवमाधेवोक्तः संगृह्यते कश्चनतद्विशेषः॥२॥
 तैत्तिरीयकेऽन्नमयप्राणमयमनोमयं विज्ञानमयं चानुक्रम्य यैः तैस्तस्मादाहृतस्माद्विज्ञानमयात्त। अन्यो
 न्नमयः॥ तेषां सूत्रात्मकप्राणमनोबुद्धीनां आध्यात्मिकाः प्राणमनोबुद्धयः विकाराः कथिताः सुनित्यन्तपदः॥
 असौ जीवश्च तद्वत्तु ब्रह्मात्मकानंदस्य विकारः॥ अन्नजो देह एकः एतमिलित्वा एव अन्नमयप्राणमयमनोम
 यविज्ञानमयानंदमयाः पंचकोशाः॥ अथ माधेवोक्तः तद्विशेषः कश्चित् संगृह्यते इत्यर्थः॥ तिस्रस्तथासा
 त्तिकरत्नयः सुखातिः पतिश्चैव इहात्मनीति। त्रियादि रूपविकारमतिव्रह्मेव तत्कल्पनये कर्यः॥३॥ विशेषमेवा
 ह॥ चित्तस्पतिः पतिश्चैव कल्पिते सति अविद्यया तत्कल्पनया तत्र त्रियादिना कल्पनया एकरूपं ब्रह्मेव त्रियादि
 पणविकारमतीत्यर्थः॥ त्रियादिकस्यैव समूहो यदेदिहानंदमयमनोयः॥ तेनैवानंदमयनप्राणः प

मुखस्य ये विशेषाः केनांति प्रतीयेते नो मयेति हेतुः स्वान्तराकरतिहेतुमनामयव्याप्त्या दित्यर्थः ॥ १५ ॥ स्वस्य मनोमयधर्मत्वं ह
येतदुक्तिकलात्रानेदमयपूर्णत्वमेतदुक्तं तदुक्तं

वेदान्तं विज्ञानमयो धर्मः ॥ ४ ॥ ततः किं तत्राह प्रियादि कस्येवेति तैनेयपूर्ण इति वाक्यस्यार्थमाह ॥ तैनेवेति यथात्र
लामयव्याप्तदेहे हस्ते प्रतीयते च तनं प्राणकार्यं तु यथा च प्राणसंयुते ॥ ५ ॥ देहमनोमयव्याप्तमनः कार्यं प्रतीयते
चेतनत्वात्मिका ज्ञानशक्तिः सर्वत्रैव हि ॥ ६ ॥ विज्ञानमयतो व्याप्तमनः प्राणयुते यथा देहहस्तेऽपि कर्तृत्वमहं
कर्त्तृत्वमिति भासते ॥ ७ ॥ मनः प्राणोति मनः प्राणा प्राणयुक्ते इत्यर्थः ॥ तथानंदमयव्याप्तदेहहस्तपदादिषु सवि
ज्ञानमनः प्राणे विशेषाः स्युः सुखस्ये ॥ ८ ॥ तेषां तान्ते तदानंदमयपूर्णत्वमुच्यते हस्तादौ दुःखमानंतु मनोमययुत
त्वतः ॥ ९ ॥ सविज्ञानेति विज्ञानमनः प्राणविशिष्टदेहहस्तपदादिषु सुखस्यो नंदमयधर्मत्वं च न्यत्र व्यक्तं
मायानिष्ठमनोजन्मा देहे जायते प्रतीयते न ज्ञानमयव्याप्तमनः प्राणमये क्रियाशक्तिः प्रतीयते ॥ १० ॥ मनोमयादि वि
तमेतत्सत्त्वगुणजेतथा ॥ ज्ञानशक्तिस्तमोमिश्रसत्त्वे हेतुर्मनोमये ॥ ११ ॥ तत्सत्त्वेति मायानिष्ठसत्त्वगुण
जन्य इत्यर्थः ॥ ज्ञानशक्तिस्तथा प्रतीयत इति पूर्वज्ञानयः मनोमयादौ तत्रैव विशेषं दर्शयति तमोमिश्रमिति नोमि
श्रः सत्त्वगुणो विज्ञानमयकानां स्फारा नंदमये हेतुः शुद्धसत्त्वगुणस्ततः ॥ १२ ॥ प्रियादयः सुखस्यैव विशेषाः ॥ १८

वेदां०

१८

प्रतिज्ञांति नः॥ मनोमयेतन्नागाधायागाधास्त्वितरत्रहि॥१३॥ नागाद्याइतितामसजगधर्मागाधेमादयः प्रतिज्ञांति
 उपलभ्यते इति पूर्वणन्वयः॥ इतश्च विज्ञानमयेतुयागाधावेदिकाः दृष्ट्याधा लौकिकाः क्रियाश्च मांतीत्यर्थः॥ अन्ती
 यपुनारिक्कृती नोत्थं प्रियं तदिष्टात्ति समुद्रवः स्यात्॥ मोदः प्रमोदस्तनयादि केष्टे निष्पन्नयोपक्रियया प्रसू-
 तः॥१४॥ तदिष्टेति चेयामिष्टानां पुत्रादीनां॥ आत्तिः प्राप्तिः तत्समुद्रवस्तज्जन्म मोदः स्यादित्यन्वयः॥ तनये-
 ति॥ तनयादि के निष्पन्नाया कृतया उपक्रियया उपकं रण प्रसूतः जन्म प्रमोद इत्यर्थः॥ यत्सुप्रतिकाले प्रति-
 भासमानमज्ञानमुक्ते सुखमात्रमस्ति॥ आनन्दश्च देवतदो निते स्याद्ब्रह्मेति माया रहितं सुखं स्यात्॥१५॥ सुख-
 मात्रं सुखसामान्यमित्यर्थः॥ मायारहितं सुखं ब्रह्मेत्युदीनितमुक्ते स्यादित्यर्थः॥ ज्ञानशक्तिः स्वदेवकापितदेवा-
 तननेदत्तः॥ आद्याकर एा शक्तिः स्यात्कृतेशक्तिस्तथापका॥१६॥ ज्ञानशक्तिस्ततोयास्यान्मर्नः कृणा-
 शक्तिर्ज्ञा॥ कामादिरुत्ति संखः स्यात्तद्विकारो मनोमयः॥१७॥ अन्ती कनगा मनसा बाह्या वागादयो द-
 श॥ उपलब्धाः स्युनेते धा संतर्नी वो मनोमये॥१८॥ ज्ञानशक्तिः क्रिया शक्तौ विद्येत लिंग विग्रहे क्रियाश-
 क्तौ कार्यतूतः फलित्प्राणाधिधानकः॥१९॥ तस्य प्राणस्य विरुत्तिर्न वेत्प्राणमया निधः॥ प्राणादिरुत्ति संखो य-
 २ ज्ञानशक्तौ रज्ञो ज्ञानो विज्ञानकः ता युतः॥ विद्यायां स हि तत्त्वेन विज्ञानमपरे वतत्॥ तदेवेत्यन्वयः॥ अन्ती वेदि-
 ति इष्टा ज्ञाने सा दिश्रुती प्रतन विज्ञानत्वेन विज्ञानं भवेत्यस्तीति दस्यते॥२॥

वेदां०

१६

१७

मिति श्रीभाष्यवोजगो॥२०॥ अयं प्राणमय इत्यर्थः। कोशोऽपि हानेदमयस्य चित्ता प्रवर्तते इति कृतं मतेन॥ जीवा
यमानंदमयो न चेशो विकारवर्गोऽपि तत्त्वहोता॥२१॥ एवं विषयशेषधित्वा एकदेशे मतेन विचारमानमते। कोश
ध्वितिः पूर्वपक्षमाह। जीवद्वितिः। प्रियादिको गोश्वसमन्वितत्वाद्वा नीयतायाश्च समीनितत्वात्। प्रियादियुक्ता
सुखहीनजीवस्वरूपनात्ताय न वेदुपास्यः॥२२॥ प्रियादियुक्तदुःखहीनस्य जीवस्वरूपतत्त्वात् प्रायेत्यर्थः॥
मयद्विकारप्रवृत्तयो गेमुखोत्पत्तं संशयसंभवेन॥ विकारनिश्चायकद्वययुक्तस्तत्प्रापयाठस्ति तिसं
गतिः स्यात्॥२३॥ तत्प्रायेति विकारप्रायपाठः॥ विकारनिश्चायकद्वययुक्त इत्यर्थः॥ इति संगतिरिति सं
शयाभावात् प्रापयाठान निश्चायकद्वयेतादृशपूर्वाधिकारणसिद्धांतयुक्त्यभावेन प्रवृत्तत्वात्प्रापु दाहण
संगतिः स्यादित्यर्थः। अत्रोच्यते। प्रक्रमयानंदमयं संहियदेव इत्यादियुक्ताकावर्गीत् अस्यासतो ब्रह्मणि
तत्पदस्य ब्रह्मायमानंदमयो न जीवः॥२४॥ प्रक्रमेति आनंदमयं प्रक्रमयसंखेवायलब्धानंदीभवति॥ यदे
दुःखाकाशआनंदो तस्यादित्यादिवाक्यवर्गीत् तत्पदस्य आनंदमयपदस्य अस्या सादित्यर्थः॥ तत्प्रक्रिया
संभवतत्पनत्वादा नंदमयस्य तदर्थकत्वात् ज्योतिर्यदंयागपनयथा स्यात्तथैव चानंदमयार्थकः॥२५॥ आनंदमय

१६

पश्यन्नास्यासदित्यत आह तस्य क्रियेति आनंदमयप्रकृतासंयोगोऽर्थः यथा ज्योतिषो मं प्रकृमवसंतेव संते ज्योतिर्व्यक्ते
तत्तिज्योतिः पदेन ज्योतिषो मा ज्यो संतद्येव तानि ज्योतिः पदमिति यागपरां ज्योतिषो मया गपरां मेत्यर्थः यथा
नंदप्रकृत्येन साहीकोवालोके संचलेत् तद्वजो वेत्ता तस्मात्सर्वानेव आनंदयुक्तान् कुर्यादित्याद्यस्ति च प्रायः
वाग्यः काश्चिद्वान्यातृकः प्राणादित्यादिवाक्यार्थमाह यद्यनंद इति संचलेत् तदेह स्यात् तर्वागादीन् द्वियेष्वेष्टत
चतुसां द्वियसा घनकदर्शनादिक्रियाकर्तृत्वं विज्ञानमयो पाधिकस्यात्मन एव ब्रह्म हि ज्योतिः स्यात् तत्प्रादिश्रुतं
वे प्राणनेकमेषा संकुर्यात् आनंदसत्त्वात् नो सत्त्वे प्राणेन साधनेन श्रवणं क्रियां कुर्यादित्यर्थः प्राणस्य तां प्रति
कृतात्त्वमेव कर्तृत्वं तत्त्वात्मन एव यः प्राणनप्राणि ति सत आत्मा सर्वान्ति य इति श्रुतेः इत्यादीनि तद्यावा न्यासो
स्त्विति भावः यथा च सर्वान्ति न तास्वलिंगादिकां वर्गस्पर्शहे सन्निधानं अनात्मवर्गः प्रतिपत्तिहेतु मुख्यस्य तत्स
न्निविन न्येवेवा २०॥ विकारार्थकमदत्तं संनिधिपाठे तत्त्वादानंदमयोपि विकारो स्त्वित्यत आह बाध्यं चेति मुख्य
रूपा नंदमयस्य प्रतिपत्तिहेतु नित्यत्वयः तद्यावा न्यात्मना मेतत्प्रतिपत्त्यं गत्वेन तत्संनिधिरन्यथा सिद्धत्वं
नयानस्य अंगाऽनुबोधेन विकारत्वात्तापन्नः सर्वोत्तमत्वलिङ्गादिका रसान्नेधेर्वीधान्यथा सिद्धियुक्ते इति भावः
प्रधान

३ कोशचतुष्टयांतरत्वेना नंदप्रपत्तं

३२

विद्यादिनां पापि कस्वतः स्पर्शशैतन्निदिदितत्त्वतः स्यात्। मयद्भवेत्तत्प्रथमां तत्राद्यात्पुं। यदुक्तं स्यात् हि वाचितायां ॥ २५ ॥
 अतश्च नानंदविकारवाचो न वेदयंतत्प्रकृतितिसूत्रात्। न सहिले द्योतिचलत्पल। नैदुश्रुतश्चापि न जीवस्वरा ॥ २६ ॥
 तदिदितत्त्वत इति। अन्मयादिशरीरपरंपरया तेन जीवने विदितत्त्वतः ज्ञातत्वादित्यर्थः। हि पस्मात्कामणात्। तदि
 त्पस्मात्प्रथमां तत्राद्यात्। प्राचुर्यपुनस्तस्मात्वाचितायां सत्यां मयद्भवेत्तत्प्रथमां तत्राद्यात्। अतश्च नानंदमयशब्दः अतश्च नानंदविकारवा
 चीननवेचतत्रेतुः तत्प्रकृतितिसूत्रात्। तत्प्रकृतवचनेन मयदिति सूत्रादित्यर्थः। पूर्वपक्षोत्तराद्वेन एतत्सूत्रार्थे एवोक्त इति ज्ञेयं।
 तिस्रसंश्लेषवाचनद्वानंदोक्तवतीति नैदुश्रुते च आनंदमयो न जीव इत्याह। न संक्षेपेति। एकदेशे मते न तस्य नयोऽयं
 संप्रदर्शितः। अथाचार्यसतेन्यायः संग्रहेण प्रदर्श्यते ॥ ३० ॥ अत्र नयन्यायशब्दे विकल्पाणां कौबोद्धयो ब्रह्मानं
 दमयस्यांगप्रधानं वेति संशयः। पुरुषश्च पदभ्यां च संशयो सौ समुत्थितः ॥ ३१ ॥ अथिकं नानंदमय इति। ब्रह्मेति।
 आधानपक्षः। कथं वार्थक्ये स्यात्। नानंदमय इति। पुरुषश्च पदभ्यां च संशयो सौ समुत्थितः ॥ ३१ ॥ अथिकं नानंदमय इति। ब्रह्मेति।
 स्यात् ॥ ३२ ॥ सुखेन च नानंदमय इति। विनिर्णयेन गोचो नानंदमय इति। पुरुषश्च पदभ्यां च संशयो सौ समुत्थितः ॥ ३१ ॥ अथिकं नानंदमय इति। ब्रह्मेति।
 प्रकृतेश्च ॥ ३३ ॥ प्रकृतेश्च नानंदमय इति। विनिर्णयेन गोचो नानंदमय इति। पुरुषश्च पदभ्यां च संशयो सौ समुत्थितः ॥ ३१ ॥ अथिकं नानंदमय इति। ब्रह्मेति।

२ पुच्छशब्दाद्व्यकथार्थे आधारे पक्षिशब्दो र्पूर्वमध्यपश्चिमभागापेक्षया पश्चिमभागे च

प्रायपाठस्य निश्चायकत्वमित्यत आह पूर्वोक्तं नालां गतवाचकस्य पुच्छशब्दस्य आधानार्थकत्वे श्रवणवार्थकत्वे
 चेतस्मान्नुत्पत्त्यादिति संशयोऽस्तीत्यर्थः एतत्संगतिप्रयोजकं पूर्वोक्तिकणसिद्धांताच्चावेन पूर्वपक्षे स्थाने दर्शय
 ति। मुख्ये दूराणादिति। पूर्वोक्तं नालां गतवाचकस्य पुच्छशब्दस्य आधानार्थकत्वे श्रवणवार्थकत्वे
 गंतवत्येव तत्र हेतुः संदेह इति। संदेह इति। संदेहसत्त्वेन प्रायपाठस्य निश्चायकत्वादित्यर्थः। **इदं मतं सति**
 तां न युक्तं मयि द्विकानार्थकत्वेन तोषः प्राचुर्यरूपार्थकता कथं स्यात्तस्यैव तत्प्रक्रमं च जनेनाह। **तत्पुच्छमेति**।
 विकल्पप्रकाशनेनेत्यर्थः। **संकीर्तनत्वेनोहितस्य तस्मादप्यसंभ्रम एव सितत्वात्**। यद्वा पुच्छं धितं हितस्य
 धानतां ब्रह्मपदश्रुतेः स्यात्। **३५॥** न तस्य चानंदमया गाता स्यादं गप्रधानत्वविनाशसंज्ञेः। आधाततां हि पदमलं ह्या
 मुखार्थलाभस्तक्वाप्यसिद्धं। **३६॥** अंगेति। अंगप्रधानत्वेनो विनाशप्रसंगादित्यर्थः। **ब्रह्मतिशयस्य च मुख्यत्वे**
 तिसंगार्थता लक्षणाया तव स्यात्। न वेत्यतिशयपदतः समस्माद्विष्णुनोक्तं तिसंगार्थविशेषं नोक्तं। **पुच्छाधान**
 पदार्थयोर्नंदत्वं। **वागादिकोचनानिधानात्**। प्रियादियुक्तं सविशेषवस्तुनोपास्य सत्रापि तुनेर्विशेषं न
 यंतु तौ तद्विदुषो ज्ञेयोक्तेः। **३७॥** सविशेषेति। संग्रहवत्त्वं नोपास्यं किं तुनेर्विशेषं नोक्तं। **वदं यत्तत्र हेतुमाह श्रुता**

३५

३ अत्र पुच्छं प्रतिष्ठेति प्रतिष्ठापदसममिच्छाह तोषो ब्रह्मेति शब्दस्य स्मृतौ मुख्यार्थवत्त्वं
 ति प्रसिद्धार्थपरत्वं तव मतेन अत्र यद्वैकल्यं पगोणाधिकता स्यात्। पुच्छपदस्य
 ३४ अत्रनेपि समेनेनाह गत्येना ३७।

६ आनंदमयशब्देनेत्यर्थो यः प्रसज्यते ॥४२॥ आनंदमयशब्देन प्रचुरगर्भो लक्षणो य इति तन्नू एव शब्द इत्यर्थः ॥४३॥

~~निश्चितं प्रचुरगर्भो~~

वेदां०

२१

विति आनंदं ब्रह्माणं विद्वान् विभेति कुतश्च नेति श्रुतौ निर्गुणब्रह्मज्ञानिनं अमयस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ प्रचुरं
तृतीयं निगोह्य तस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् ॥ स्यात्तद्विरोधाल्पतयापि नाव्यभिक्त्यर्थः ॥ प्रकृत्यर्थेति प्रकृत्यर्थविशेषणकत्वादि
त्यर्थः ॥ यथा विप्रमयो ग्रा म इति शूद्रा ल्यता मता ॥ आनंदमय इत्यत्राप्येवं दुःखाल्पता प्रवेत्त ॥ ४४ ॥ प्रकृत्यर्थ
विशेष्यत्वेनायं दोषः प्रसज्यते ॥ रविः प्रचुरदीप्तिः स्यादित्यत्र न त मोक्षेति हि ॥ ४५ ॥ इति चेत्प्रचुरगर्भो लक्षण
गीयस्त्वप्यवबुद्धिं शब्दप्रमाणात् प्रचुरप्रकाशमाली उड्यति विरोधिधीः स्यात् ॥ मोक्षान्तर्गते ह्येव तावधीः स्याद
त्यत्वस्यैव प्रचुरोक्तत्वात् ॥ ४६ ॥ प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वे विरोधानुवृत्त्यभावमन्युपेत्य दूषणमुक्त्वा तदस्य पागमं
त्यजति शब्देति तदभावेति ॥ विरोधानुवृत्त्याभावप्रतीतिश्चेत्तदा अल्पत्वनिवृत्तिः प्रचुरशब्दलक्षणा स्यादित्यर्थः ॥
अतः प्रचुरं वाचित्तमयरो न हि संगतं न चानंदमयान्या स आनंदस्यैव संश्रुतः ॥ ४७ ॥ सः प्रमा स इत्यर्थः यथा नंदमयस्य
स्यात्प्रचुरं त्वनिश्चितं तदा तस्य क्रमा स्थितानंदपदं तत्परावृत्तेन ॥ ४८ ॥ तत्परात्वाद्येवानंदमयान्या स प्राप्तिद्वयः ॥ अत्र
त्वनिश्चयो स्पेति ह्यन्या न्याय्य आपतेत् ॥ ४९ ॥ तत्परात्वेति आनंदपदस्यानंदमयपरात्वं निश्चयनतदभावात् सत्यासि

२१

३६

४१

२ मुख्या धर्माः त्रिभिः विभक्ताः विकारस्तु पञ्चम्या धर्मस्य जगद्वर्धनं च प्राचुर्यं प्रमि मुख्या इति वाच्यं। तत्र द्वेषलोके दिक्
 इत्यास्य ब्रह्म तन्निश्चय इत्यर्थः॥ **मुख्यार्थजगोभय** दं वृत्तः स्यादनेन दशावृत्तस्य च मुख्यार्थाः॥ स्याद्ब्रह्मशब्दस्य
 च सर्वपदे स्यात्प्रायः स्य पना नवोपि॥ ४७॥ स्याद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दस्यानन्दमयावयवत्वं कृत्वा न्मुख्यार्थः
 स्यादित्यर्थः॥ **आनन्दमयवानस्य** ब्रह्मशब्दो ब्रह्मत्वान्तरात् आनन्दमयशब्दस्यैव तत्त्वात् तथा सति। स्वप्रधानं
 नपदे ब्रह्म ब्रह्मशब्दो ब्रह्मत्वार्थः। तस्मिन् ब्रह्मपदार्था सादितिसूत्रार्थ इति तः॥ ४८॥ अस्मिन् पदे सूत्रार्थकतिय
 ति आनन्दमयेति। **विकारश्चावयवार्थ** को वृत्तस्तु ब्रह्मशब्दो न हि तत्प्रधाने इत्यत्रोद्येव यवक्रमस्य बुद्धिस्थि
 तत्वादिति तत्समाधिः॥ ४९॥ **विकारश्चावयवार्थ** को वृत्तस्तु ब्रह्मशब्दो न हि तत्प्रधाने इत्यत्रोद्येव यवक्रमस्य बुद्धिस्थि
 तिविधियतेऽनेनेति विकारो वयव इति विवक्षितत्वादिति तावन्तत्पुष्टेति। अवयवपदपुष्ट्या तत्र ब्रह्म स्वप्रधानं
 न स्यादित्यर्थः॥ **ब्रह्मावबोधाय** हि को शङ्कति पक्षात्मानानां वृत्तत्वं तत्प्रधानं तत्प्रधानं तत्प्रधानं तत्प्रधानं तत्प्रधानं
 तत्प्रधानं तत्प्रधानं॥ ५०॥ **तत्प्रधानं** पुष्टेदादित्तस्याद्वयमा धातुं तत्प्रधानं तत्प्रधानं तत्प्रधानं तत्प्रधानं तत्प्रधानं
 तत्प्रधानं तत्प्रधानं॥ ५१॥ **अवयवक्रमस्य** बुद्धिस्थित्वादिति तत्समाधानं मुक्तं तदेव स्फुरत्यति॥ ब्रह्मावबोधायेति।
 हिय स्यात्कारणत्वं ब्रह्मशब्दार्थपक्षात्मानानां शङ्कति कल्पना चकार स्यात्तु शब्दार्थस्य न चेत्यन्यथान्वयः॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

वेदाः

22

॥ कोशेषु न तत्त्वतात्पर्यमित्यर्थः ॥ अस्यानंदमयस्य इतनांगो नानेतरेव स्यात्पितृषु स्ववत्कृत्या प्रधाने प्रसू-
ते प्रवृत्ते तद्वत्पुत्रपदोक्तं स्यात्प्रवयवक्रमस्य बुद्धिस्थित्यादिति पूर्वी नोक्तोपि तिम्रावः स्वकल्पितेति स्वस्मि-
न्कल्पितस्य आनंदमयस्य आध्यात्म्या तदवशंप्रवृत्तव्यमेव तस्मात्पुत्रपदात् तथा आध्यात्म्येन ब्रह्मा-
र्पितं स मापि तमित्यर्थः ॥ तदीश्वरस्याखिलहेतुतोक्तेः प्रियादिव्यागादिहकार्यरूपजीवानिधानंदमयो य उक्तस्त-
द्व्यवभावेन ह निर्मतेत ॥ ५३ ॥ पुत्रशब्देनाध्यात्मो लब्धितश्च पुत्रपदं तदेतद्व्यपदेशाच्चैति सूत्रं ॥ तदर्थमाह ॥ तदी-
श्वरस्येति स चासावीश्वरश्चेति तदीश्वरस्यैव ब्रह्मण आखिलविकारजातं प्रति हेतुत्वेन इदं सर्वमसृजते-
ति वाक्योक्तेः ॥ व्यापदेशादित्यर्थः ॥ तस्य हेतुत्वव्यपदेशादिति सूत्रे विग्रहोदाहृतं तत्तद्व्यति ॥ न हि स्वविकारान-
ंदमयं प्रतिब्रह्मण मुख्यावयवत्वे संभवतीति भावः ॥ यत्सत्यमित्यादिवचः प्रतीतं तद्वै ब्रह्मणोऽस्मिन् अपि गीयते च
मिन्नाथैकत्वे स्य नानायोगादतो नाना नंदमयप्रसंगः ॥ ५४ ॥ मां त्रवर्णं केमेव च तियत इति सूत्रार्थमाह यत्सत्यमिति
सत्यज्ञानमित्यादि संत्रवर्णं प्रतिपाद्यं यद्ब्रह्म तदेवास्मिन् अपि ब्राह्मणेषु पुत्रं प्रतिष्ठुति ब्राह्मणवाक्येऽपि स्वर्ग-
न्येन गीयत इत्यर्थः ॥ तयोर्मित्राह्मणयोः प्रसंगः प्रतिपादनमित्यर्थः ॥ किंच ब्रह्मानंदमयो वेदाद्याः प्रियादियुक्तस्य हि नो-
५ ॥ ५३६ तस्य प्रियमेव शिररुद्यादिश्रुतौ कार्यरूप उक्त इत्यन्वयः ॥ ५५ ॥

पयन्नां सषत्वमयेतनवाक्यमिति संहितं विवेकतः ॥ ५५ ॥ नेतरोनुपपत्तेरिति सूत्रार्थमाह किंचेति प्रिया दी
 तिसावयवस्य सृष्ट्या घनुपपत्तेरित्यर्थः नेरव्यपदेशाच्चेति सूत्रार्थसंग्रहः तिनसेहीति ससृष्टेवायं लब्धवान्
 हीभवतीति त्रयमानंदमयो जीवो न संव्रह्मानंदं प्रति विवर्तितं लब्धवान् आनंदी भवतीति लब्धव्यरेपणं नेरव्यपदे
 शाच्चेत्यर्थः **ब्रह्मायमानंदमयोऽयुक्तः** स्यात्तं च मस्थानतयेति चेन्न ब्रह्मत्वमेतस्य न चानुमेये ब्रह्मत्वनिर्धो
 न एतः सुखस्यापहः ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षेति सूत्रव्यावर्त्तिकांशं का माह ब्रह्मायमिति आनंदमयो ब्रह्मेवेति यु
 क्तं स्यात्तातेति नो य कर्पचमस्थानत्वादा नंदो ब्रह्मेत्यत्रानंदवादित्यर्थः ब्रह्मत्वमिति का मशब्दितसुखस्यानंदस्य
 न गुवत्त्वापेचमस्य ब्रह्मत्वदृष्टेनेतस्य चानंदमयस्यापि ब्रह्मत्वेनानुमेविकारार्थकमयद्विगोघादित्यर्थः कामात्
 कामस्य ब्रह्मत्वदृष्टे रानंदमयस्यापि ब्रह्मत्वानुमानापेक्षानकार्येति सूत्रार्थः किंचेति चार्थः ॥ **तस्मिन् प्रबुद्धस्य**
 चवन्ति मुक्तिर्विदो यदस्ति महानुभावो तत्स्य त्रयानं परमत्रेव घं नेतनुवादो पितदेक्यासिद्धौ ॥ ५७ ॥ नेदव्यपदेश
 श्चेन्न हि सगुणं ब्रह्मत्वं वेद्यं स्यादित्याशङ्क्योक्तं तस्मिन् स्पष्टतया गोशास्त्रात्तिसूत्रं तस्यार्थमाह तस्मिन्निति
 पुष्पाकोक्तिर्ब्रह्मण्यहमेव ब्रह्मेति बोधवतो जीवस्य यदा ह्येवैव स तस्मिन् दृश्यद्रव्यादिर्वदं मुक्तिर्वन्ति शा

वेदो०

२३

स्तितस्मात्स्वप्रधानं परं ब्रह्मात्र वेद्यं ब्रह्मेकाग्रनायजीवमेवातुवादइत्यर्थः॥ सर्वाधानो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठास
 न्नैवेत्याद्यस्तियश्चोक्तवाक्ये। तत्राभ्यासात्स्वप्रधानं तदुक्तं मंत्रे सत्पञ्चानमित्यादिकेस्मि॥ ५२॥ पूर्वब्रह्म
 परंपरीहृत्य स्वप्रधानं ब्रह्म परत्वं साधितमानंदमयवाक्येत्यादिनां इदानीं नु ब्रह्म परीकृत्य तस्य स्व
 प्रधानत्वं साधयन्मुक्तं ब्रह्माऽनुसंधत्ते सर्वाधारोत्त। प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानूतं तस्येवार्थः सर्वाधानइति। पुच्छवत्
 पुच्छं॥ ब्रह्म स्वप्रधानं। असन्नेवेत्यादियश्चोक्तवाक्यमस्ति तत्र श्लोके अत्रासादित्यनुमानं बोध्यं। उक्तमि
 ति। सत्पञ्चानमित्यादिके मंत्रे उक्तं तत्स्वप्रधानं ब्रह्माऽहमस्मीत्यर्थः॥ अतस्तद्वर्णनं पदं शान्तं ज्योतिर्विक
 र्णो विमंडले यः पूर्णस्युपास्ति प्रवोणः समीक्षुः। ज्योतिर्नखाग्रावीधसर्वस्वविकस्वमानन्तसंज्ञनेत्रः॥ ५३॥
 उन्नामतस्याऽखिलपापहर्त्रे यो विदसोऽघोषविबुद्धिर्तदस्यात् देहेयत्वादिनिर्गुणदृश्यतत्तं प्राकाशिकानां २३
 यकमीशमीडे। ५४॥ अथ यत्तद्वर्णनं नादित्येहिरामयः पुरुषो दृश्यतहिनापुष्पमन्त्रादिनापुकेराश्रापनरवात्सर्व
 एव सुखास्तस्य यथाकृपासंपुंडरीकमेवमन्त्रिणितस्योदितिनाम स एव सर्वज्ञः पापमपुण्ड्रदेतुदेति ह्ये
 सर्वज्ञः पापमपुण्ड्रदेत्येव देवतमथाव्यात्ममयमत्स्योदिति पुरुषो दृश्यतइत्यादिविषयवाक्यं

६५ सर्वसिद्धांतयुक्त्या च सर्वपरं किं त्रिजवेत् । दृष्टं तस्य गतिं स च उ व तीति बुधा जगुः ॥

प ५

तस्यापि संग्रहातिशयोक्तिर्विकारमिति श्रुतौ तस्य यथेति कोपः । मर्कटस्य आसः पृष्ठजागोऽत्यंतो जस्वीतनुः संपुं शीकं यथा
त्यंतो जस्वीतया तस्य देवस्य श्रुतिनिवेदित्यर्थः । तमाहविकस्वेति श्रुतौ सर्वस्य पापमपुनरुदित इति उक्तं सर्वपा
पवर्जित इत्यर्थः । तमाह अखिलपापहानेति । श्रुतिगतो देतो त्याग्यमाह यो वेदसोऽखिलपापवर्जितः । मुखत्रयाख्यवर्जितः
प्रमाणस्तस्य प्रधानं कथितं यथा प्राक् । स्यादुपवत्त्वादिवुप्रमाणो हि नाम यो जीवदुःखपितृदत्ता ॥ ३ ॥ संगतिमाह मुखे
ति प्राक्पूर्ववत्पदानंदपदो नंदपदो न्यासोऽख्ये स्तद्वत्प्रमाणकथितं तद्वदिहोपहिनामयः पुन्यो जीवः स्यात्संसा
नो हि नामयः पुन्योऽस्मिनि पूर्वसिद्धांतयुक्त्या पूर्वपक्षस्थानादुक्तं संगतिनित्यर्थः । हिनाप्येकशदिकरूपयोगा
दुक्त्यादिकाद्यानसमीपगच्छा लोकेऽथ नत्वस्य वृत्तावधित्वादेव स्य कर्माधिरुते न भवात् ॥ ४ ॥ समस्तपापपरा म
स्य सत्त्वादुपासना यो न विनवेदवः । आदित्यविवेकि त्तो नैयत्रनत्तत्तत्पादिविवर्जितेशः ॥ ५ ॥ पूर्वपक्षमाह हि
नाप्येकशदिकेति सावधित्वादित्ये चामुष्मात्तनां चो लोकास्ते मां वेष्टे देवकामानां चेत्यादिश्रुते नित्यर्थः । समस्त
पापानां वसत्वे हेतुः कर्मति कर्माधिकानस्याभावादित्यर्थः । अत्रोच्यते । आदित्ये हि नित्यं तेन श्रयमाणः स्यादेषान
स्तस्य धर्मोऽश्रुता हि सर्वे त्सा मेति सर्वोत्पत्तत्वं स्यादेषाने सर्वहेतौ न जीवो ॥ ६ ॥ दृष्टानं स्यादित्यत्र हेतुमाह त

त्ये

महेशालिगा॥६॥ इति ततः धर्ममेवीणायां गायंते गायंति तस्मात्ते घनसन य इति श्रुतमित्यर्थः श्रुतौ तत्र॥ तत्रा लोक
इत्यर्थः घनस्य सानिलो नो ये वांते घनसन पदस्य स माह घनताम वंत इति॥ श्रीगामचंद्रस्य समस्तगानैर्गयित्वम
स्येवनचेतस्य। कांत्यावलेनापियुतो नपादिर्मदंश एवेति ह्यीति तत्वात्॥ १०॥ पूर्वीक्तसर्वगानैर्गयमानत्वस्य म
हेशालिगत्वे सुख्यति श्रीगामचंद्रस्येति ननु लोके गांजादिर्गीयते न त्वीश्वर इत्यत आह॥ कांतेति यद्यद्विनिमित्तम
दित्वादिगितावाक्येन न वतोक्तत्वादित्यर्थः तत्र श्रीमद्दर्जितमिति पदद्वयं व्याख्यातं कांत्यावलेनापियुत इत्यने
न। मृतौ विनिमित्तं पशुमत्वादिः। रूपवविशेषः समुपासकानामनुग्रहार्थं यत विग्रहत्वात्। आद्यानेदं समुपा
सनार्थं कार्यस्य एवास्मिन् महेश्वरस्य॥ कार्यस्य हेतुविनिमित्तं न तस्मादुपास्यः पनमेश एव। आदित्यजो वा
त्यर्थो गीश्वरस्य तिसृष्वप्यत्रादित्यस्तमितत्वात्॥ १२॥ कार्यस्य सूर्यशरीरं दिनिष्ठ इत्यर्थः तत्र हेतुमाह कार्यस्येत्पा
द्यग्रिमपादेन। इति तत्वादिति आदित्येति निष्पन्नमिति श्रुत्या एव युक्तत्वादित्यर्थः॥ **आकाशस्य लोकात्** अस्य लोक
स्य को हेतुनिमित्तं जैवलिं। शालावत्याजिधो विप्रो नाजाह काश इत्यसौ॥ १३॥ अस्य लोकस्य का गतिमिति आकाश इ
ति हेतुवचेति वाक्यस्यार्थमाह। अस्य तो असौ राजजैवलिमित्यर्थः। सर्वाणि नूतानि समुज्ज्वलितं दवतस्मिन् विलयं प्रमा
॥ **आकाश इवाऽखिलतो महानिःस्थितो च सर्वोत्तमः सः स्यात्**॥ १४॥ स एव इत्यादिकं वाक्येनोक्तं पनोर्वीमान

वदो०

२५

२५

कथितोऽप्यनेतदुक्तिर्यदेवमुपासनीयस्तमिश्रमाकाशमुपाश्रयेहं॥३॥ सर्वाणि हवा इव मानिभूतान्याकाश
 दवसमुत्पत्तिं तत्राकाशं प्रत्यस्तं यति॥ आकाशो ह्येवैवोपायानाकाशः परायणमिति वाक्यार्थमाह सर्वा
 तीति॥ खो देव आकाशादेवैत्यर्थः॥ अखिलता सर्वभूतस्य इत्यर्थः स्पष्टपरोवनीयानुकीचस्मद्वानेतद्वत्तिवाक्य
 स्यार्थमाह सट्पद्वत्त्यादिनामुपासनीय इत्यंतेन॥ अतिसट्पद्वत्त्यादिवाक्येन कथित इत्यन्वयः॥ रूपवत्त्वादिके लिंगे
 नीतं प्रागिशा लिंगतः॥ इहाकाशश्रुतिर्लिंगान्मान्यमाने तु महति॥४॥ संगतिमाह रूपेति॥ देशेति॥ अनन्यथा सिद्ध
 ब्रह्मलिंगेन अपहतपाप्यत्वादिना अन्यथा सिद्धे लिंगे प्राक्पूर्वनीतमित्यर्थः॥ इति प्रत्युदाहरणसंगतिः॥ गत्याख्य
 कान्त्येन प्रतिपाद्यतयात्तरो आकाशस्य प्रधानत्वादिना बोध्यवर्जनात्॥५॥ प्रथमतया तद्व्यतिरेकसर्वकानता
 दिक्॥ तदिदं शब्दात्पत्त्यागुणरूपं पतितं॥६॥ वादिहेतावाकाशेनेत्येतदनुमानतः अतो भूतं खमुद्गीथे संपाद्योपा
 स्यतामिति॥७॥ पूर्वपदमाह गत्याख्येत्यादिना विनोद्येति असंजातविनोद्यित्वादित्यर्थः॥ तत्र हेतुः प्रथमतया दिति॥
 पत्रं पत्रेति॥ तत्तु गुणरूपत्वात्पतत्वाच्चैत्यर्थः॥ अत्राच्यते ब्रह्माकाशप्रभृति लिंगादिहस्याद्वाक्ये सर्वस्वस्य तादे
 श्चतत्वात्॥ नृताकाशे सर्वस्वत्वं सानात्संकोचः स्यात्सर्वशब्दस्य तत्रागत्या ब्रह्मलिंगायाकाशावब्रह्मस्यादित्यन्व
 यः लिंगोद्गीथेति॥ सर्वात्तावातादीनां हेतुता संभवेनाकाशादेवैत्येवकानस्य बाधः॥ सर्वात्मने सर्वहेतुतरो यः किंचा

यैव स्यात्तयाधारतादिना सर्वेति सर्वात्मकेष्वर इत्यर्थः । अत्रैव ^{यः} त्रयमेव । लयाधारतादिना स्यात् उपपद्यत इत्यर्थः । आदि
शब्देन ज्ञेयस्य परायातव्यत्वं स्वर्गागतं ज्ञः कृतजीवनानः करति चोद्गीर्णमतश्च नाकः । परायणोऽस्यादिति दान्त्यपक्षमूयो निनिंदास्थिरता
दीये ॥ ११ ॥ आकाशस्य परमात्मतां वक्तुं कथां प्रस्तौति स्वर्गेति । स्वर्गादागतेनां भस्मा कृतं जीवनं यस्य स चासावनः प्रागा इत्यर्थः । अस्थिरता
प्रतिष्ठादोषमित्यर्थः । तं ह सिलकं प्राणावयः श्वेकितानं दाल्भ्यमुवाच । प्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्यसामेत्युक्त्वा दिति ज्ञेयं नान्य इति ।
प्राणावयः । अस्ते तर्हि ब्रह्मा मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति मूर्द्धा ते विपतेरिति निन्दितवानित्यर्थः । कर्मद्वारा स्वर्गलोकस्य हेतुः पृथ्वीलोकः स्या
त्यतिष्ठेत्तुवाच । प्राणावयः संविनिं धीतवद्वैसमेत्युक्त्वा जैवलिर्नूपति स्तु ॥ १२ ॥ प्राणानं नकाशमेवात्र भूतेष्वकाशे स्यादत एव तेन
ममुक्ते । तद्वक्तुः स्यद्वयं तुल्यमेवेत्यानंतं सत्त्वं लिंगं नृपोक्तं ॥ १३ ॥ उवाचेति अमुष्यलोकस्य कागतिरित्ययं लोक इ
ति होवाचेति श्रुतेरित्यर्थः । तमिति । अतवद्वै किल ते प्राणावयसामेति युक्त्वा पस्ते तर्हि त्यादिना निन्दित्वेत्यर्थः ।
नमुक्ते न सक्तमित्यर्थः कथमिदं त ^{ज्ञा} तद्वक्तुरिति ब्रूताकाशवक्तुरा ज्ञः । अतवत्त्वद्वयं तुल्यमेव स्यादित्यर्थः ।
लितमाह इत्यानेत्यमिति । उद्गीथमस्यैव यवः प्राणवः स एव आकाश एव परः । अपि तद्गुरोः स्यात् श्रेष्ठो
ह्यंतरा एव अनंतर एव । श्रुत्या धनत एव तमापरिकल्पितः स्यात् ॥ १३ ॥ स एव पर एव श्रेष्ठ इति श्रुत्यर्थः
स्य सृपति उद्गीथेति तद्गुरोः रसतमत्वादिभिः । परः श्रेष्ठ इत्यर्थः । वरीयानिति पदं व्याकरोति श्रेष्ठ इति । अत एव श्रेष्ठो
ज्यः । अतिशयेन श्रेष्ठ इत्यर्थः । अनंत ^{ज्ञा} तव तयेति अनंतं नाकाशरूपतया अयमुद्गीथः संपादित इत्यर्थः ।

वेदां
२६

उक्तं आकाश एवेति संपादनादुक्तं यस्यानंत्यादिकेन स्वतत्त्वमिति भावः ॥ न प्राथम्यं स्वस्य सर्वार्थहेतुः संप्रत्यक्षत्वात् ॥ स्वत
नामपातात् ॥ एवं च त्र्युत्तमं काशशब्दाच्च ब्रह्म प्रसूतं प्रश्नवाक्ये ॥ ४ ॥ स्वस्य स्वताकाशस्यैवार्थः सर्वेति ब्रह्मण
इति शेषः ॥ प्रश्नवाक्ये प्रसूतं ब्रह्म वाच्यमित्युच्यते ॥ प्रश्नोत्तरयोरेकार्थत्वादिति भावः ॥ अत्रोत्तरमूढबलेन स्वताका
शप्रतीतेर्न वतद्वशेन ॥ प्रश्नः प्रणयः प्रथमतस्तस्य विरोधिसद्भावविवर्जितत्वात् ॥ ५ ॥ तद्वशेन नृत्ताकाशप्रती
तिवशेन प्रश्नचनेन व्युत्पत्त्यप्यविरोधीति ॥ असेजान्तविरोधित्वादित्यर्थः ॥ प्रधानता सर्वव्याप्यहेतुः ॥ ६ ॥
स्युक्ताननुपपत्तस्य आकाशशब्दो गमयंस्तमेव न वेत्तवानार्थक इत्येवाहि ॥ ६ ॥ सर्वेति सर्ववस्तुकानां
स्यैवार्थः पुनस्तस्याकाशस्य ॥ अतएव प्राणाः ॥ कश्चिज्ज्ञो यज्ञे देशं गतः स न द्रव्यं प्राणं पश्यन् स्वीयविधां ॥ प्रस्ता
तानं प्राणां चैव प्राणां प्रस्तातयी देवता सामं ॥ १ ॥ अत्रोक्तं तामविद्वानयदित्वं प्रस्तोष्य स्पष्टं तिकमत्तदाते ॥
इः पातो नूतमिदमेवमुक्तं ॥ इत्कासा देवतत्वेन भीतं ॥ २ ॥ प्रस्तातयी देवता प्रस्तावमन्वायतातो वेद्यविद्वान्
प्रस्तोष्यमिदं ते विपतिम्यतीति ॥ कतमासा देवततिवाक्यस्यार्थमाह ॥ कश्चिदित्यादिना ॥ प्रस्तातयित्वे
दं ॥ स प्राणा इत्याहुतमेव सम्यक् सर्वाणि भूतानि विशेषितस्मात् ॥ ज्ञातानि सा प्राणा पदादि ॥ प्रस्तावमा
जयत यानुक्तेः ॥ ३ ॥ प्राण इति होवाच सर्वाणि रुवा इमानि भूतानि प्राणमेवाचि संविशति प्राणमत्युज्जिहते ॥

किं

त्व

पेरव्या ६

२६

मेषादेवताप्रस्तावमन्वायन्तेतिवाक्यस्यार्थमाह॥ सप्राणज्ज्याहेति॥ अस्य ह्येकमुक्तं तत्पर्यस्तर्हि तस्माज्जाता
 नीति॥ एकाप्राण एव देवताश्च यतमानुवर्तन्ते॥ अनुवर्तन्तत्वात्प्रस्तावोत्पन्नव्य॥ आद्यंतयोपनंतारव्येवस्तुनिस्थि
 तिकारणत्वात्प्रस्तावो वस्तुपरः प्राङ्मनस्तथात्र च॥ ४॥ ब्रह्मेकधर्मनिष्ठस्योपक्रमो देवदर्शनात्॥ यद्वातिदे
 शरूपत्वान्नपृथक्संगतिस्तिहा॥ ५॥ प्रत्युदाहणसंगतिमाह॥ आद्यंतयोरिति॥ स्थितिर्न स्थितिर्निरूपितो॥ स्थि
 तत्वादिति यावत्॥ ब्रह्मधर्मतिव्रह्मासौ घाताधर्मपरस्येत्यर्थः॥ अतिदेशादधिकरणत्वात्पूर्वाधिकरणसंगति
 मेवास्त्येवेति हिनामप्रवाकोऽनन्यथासिद्धब्रह्मलिंगानुसारेण रूपवत्त्वादिनीतेप्राणश्रुतिलिङ्गान्नान्यथयि
 तव्येति पूर्ववदेव संगतिरित्यर्थः॥ अत्र प्राणाः पंचवृत्तिः प्रसिद्धा प्राथम्याद्यैर्ह्युज्जिः सर्वमुक्तैः एवं प्राप्ते पूर्ववत्पू
 र्वपक्षे सिद्धोक्तोयं पूर्ववद्वोजनायः॥ ६॥ कृतमादेवोत्पत्तयेतन्नार्थकशब्दः॥ तः प्राणवप्राणपटुर्तः प्रश्नोपक्रम
 संज्ञवात्॥ ७॥ प्राणश्रुतेन सिद्धं स्यात्प्रथमतः त्वयादिते॥ प्राणइत्युक्तं तस्यापि प्रश्नतुल्याप्युक्तत्वं तः॥ यापूर्व
 प्रश्नानुसारेण तेन यत्वा दुत्तरमप्यव॥ एषा याश्चेतनायाः स्याद्देवतायाः प्रधानता॥ ८॥ सर्वेषां दुर्गामालिङ्गा इत्या
 नां चात्र युज्यते विह्वेवप्राणइत्येवं सिद्धोक्तः पूर्ववत्कलु॥ ९॥ सिद्धांतयो जनां दर्शयति॥ कृतमप्यादिना कृतमासादेव

यदापुमान्स्वापमुपैतितर्हि वाक् २

वेदां०

२७

ब
कं ४

२७

नेतिवेत्तनवाचकेदेवताशब्देनप्राणशब्दात्प्रागेवेत्यन्वयः॥
संवेशः प्रत्ययः उक्तमनुत्पत्तिः एतस्मिन्नाद्यप्रहमेवप्राणोऽयुज्यत इत्येवंसिद्धांत इत्यन्वयः॥ प्राणमप्यतिचक्षुः
दिशतीन्द्रियाणां प्रत्ययोदयस्य सुप्तौ च जाग्रत्यपि बोधकस्य॥११॥ प्रत्यक्षसंवादबलान्वितस्य वाक्योत्तरस्य प्रव
लस्य सत्वात्॥ सर्वाणि हीत्यादिकवाक्यमेतत्समस्तमूतप्रकादिहेतुं॥१२॥ वायोर्विकारं वदतीति युक्तं सा
माहितं हिन्द्रियाणां अतस्तथा मुदयाप्ययोक्त्या मूतो ह्यादिः परिकीर्तितः स्यात्॥१३॥ आदित्यमन्नं च यदा ह
विप्रः प्राणानुताम्यं सह पाठतश्च॥ प्राणेन हि ब्रह्ममेवेदित्तीदंशं कोतरं मूर्धनि वर्तनीयं॥१४॥ तर्हितेनेवमातार्थ
त्वादिरसाधिकनणं व्यर्थमिति चेदधिकशंका निवर्तकत्वादवैयर्थ्यमित्यादि प्रत्याघिकाशंका माह॥ यदापुमान्
त्यादिना॥ चक्षुःशब्दादिपदेन मतः श्रोत्रे गृह्यते सुप्तौ च जाग्रत्यपि हिन्द्रियाणां प्रत्ययोदयस्य बोधकस्य इति
वाक्योत्तरस्य व्यर्थः॥ वाक्ये पठति यदापुमानिति॥ यदावेपुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्रा
णमनः प्राणं श्रोत्रं स यदा प्रबुध्यते प्राणो ह्यादिपुनजोऽयं तदिति वाक्योत्तरस्य व्यर्थः॥ तस्यैव विशेषणं प्रत्यक्षेणादि॥

तर्हि तदेतत्पर्यः नन्विदेवाकामिदिद्याणो लमोऽनवंप्रतिपादयतीति कथं तद्वलेन सर्वगिह्वादिवाक्यं न तलयादिहे
तु प्राणं वेदित्यत आह। यदुत सानाणे तित्तस्य ह्येव न स इति श्रुतेर्निदिद्याणिलिगात्प्रपाणपे वीकृतम्
तानां सानाणे त्याहुः। तद्वत्प्रतीतिरुक्तं। प्राणानुप्राणं कथं तदयमिति। आदित्यमिति। विप्रश्वाकायणः। आदित्य इति
होवाच सर्वाणि ह्वा इमानि रूपा न्यादित्यमुच्ये संतंगये तैसे वा। तदेव तदेव। हे देवतोऽपि मन्वाय
नेत्यादिना यदन्नं वाहताम्यामित्यर्थः॥ प्राणो भवेद् द्युतदीयलिगात्स मन्वातपलयादिरूपात्। मानात्
गत्त्रो विप्रवाक्य एव बलिष्ठता स्यान्न तु वेदवाक्ये॥ १५॥ सूत्रार्थे वदन् सिद्धोतय। ति प्राणो भवेद् द्युतमिति॥ अ
त्रेव प्राणो बलयादिदृष्टं तथा यदावा इति वन्ति वाक्यं। सर्वाणि सित्पादियदस्तित्तस्य व्यवस्थितिः स्यान्न हि
तद्वलेन॥ १६॥ अत्रेदियाणो चेति स्वार्थश्चकार सुषुप्तौ प्राणवृत्तौ स्थितायामिदियदुत्तया लुप्येत प्रबोधे चोद
वंतीति प्रत्यक्षं तदेदियाणामेव दृष्टमित्यर्थः तथेति। यदावे पुनः स्वपि तैत्यादिवाक्यं तथा इन्द्रियमात्रेण
वन्तीत्यवयवः नात्र ह्यत आदि सान्निधानात्स्ववाक्यसंक्षेपबलं हिलिगं। प्राणस्य वाक्यं तन सान्निधानाद्बल
एवपि प्राणपदस्य नो स्यात्॥ १७॥ तस्य स्मात्कान एव वाक्यं तन सान्निधानात्स्ववाक्यस्येति गं प्रबले अतः प्रा
णस्यैव नात्र ह्येतत्तन्मयः प्राण शब्दस्य अर्थः कथमित्यत आह। ब्रह्मण्यपीति। मनः शब्दतज्जीवोयं प्राण
पमादित्यं। अत्रमिति होवाचि सर्वादिवाहतामिह ता न्यवमेव प्रतिहरमता ति जीवति मै वादेवता प्रतिहारमन्वायं त्या दिना

ब्रा३

८

का

वेदां०

२८

पु

म

नपरमात्मना। इह... वयते सुत्रिका लादो वेकप मेतोति हि सुतिः॥१॥ वा पूर्व पधोत्यर्पदार्थमुपपादयति।
मनइति। श्रुतिविति प्राणवेचनं हि साम्यमनइति श्रुतिवित्यर्थः॥ प्राणस्य प्रवृत्तात्मानं ये विदुस्तो मनोविणः
ब्रह्मवेदिन एव स्यु निति श्रुत्यंतं तथा॥१॥ इतीति प्राणस्य प्राणमुत्तं नु यश्च नु उत त्रैत्रं मनसो ये मनोवि
दुते निविक्तुर्ब्रह्मप्राणमग्न्यमिति श्रुत्यंतं प्राणस्य ब्रह्मिचकत्वं दर्शयतीत्यर्थः। स्यात्प्राणमेवेत्यवधान
एनसमस्तप्रकृतिलिङ्गात्। तत्कारणं प्राणपदेन लक्ष्यं ब्रह्मैव चाप्यपदेन यद्वत्॥२॥ तं वर्गविधावग
तं यदावा इत्यादिकं स्यात्कथमेकवाक्यं उक्तीय संख्येन तत्तानि लोको नानोपि तु ब्रह्म तदेव सवे॥२॥
उजोयेति उजोयप्रकृतं न सखाणि ह्या इमाना त्यादिकं न यदावे पुन्य इत्यादि वाक्ये स्यात् येन न तस्योपल
नितसर्वं न तलयादि हेतुं वायुविकारं प्राणं वेद इत्यर्थः। अनं प्राणं अनिलोत्तः वायुविकारो नापि तु
किंतु वैश्वदेव तदेव सवेन जाभीत्यर्थः॥ ज्योतिश्च प्राणमिधानात् ज्योतिर्धुलोकात्पतः समस्ता हन। रिवर्गानुपनिष्ठी
तेषां भूतल्लोका दुर्गनिष्ठे ते पुनरेषु लोकेष्वपि सन्तमेव॥१॥ यद्वा तिसंसारचय यतीतं तद्देहनिष्ठो देववाक्
नवाकौ नूयकागनामजनाय मोशे ब्रह्मात्मकं ज्योतिरहं वा वेत घादेदमस्मिन्तः पुन्य ज्योतिरिति विप्रयवाक्य
स्यार्थमाह॥ ज्योतिरिति धुलोकात्पततो यज्ज्योतिर्भीति दीप्यते तदुदवाहिरवेति त्रौदज्योतिर्यध्यस्येत कु रदी
न जजामि॥२॥ ज्योतिर्यदतः परोक्षो ज्योतिर्दीप्यते विद्यतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु तमेष्टमेष्टुलोको विदं॥

२८ मेकवाक्यं

स्पर्शमदहस्ययदुष्प्रासाद्याः साष्टाष्टिरेषासलुज्जाहस्य। पिधानतः कलिपुरासायासाहोषश्रुतिस्त्रुतिः तगर्जः॥

38

५०

पतइत्यत्राहसमस्तादित्यादिनाग्रनुत्तमेविविधित्यौतपदव्याख्यासन्तमेविविधित्यसर्वोत्तमेवित्यर्थः इदंवावतदित्यादेर
 र्थमाहतेहोति। पूर्ववास्तुत्रह्मलिगस्यसत्वात्तद्दीर्घह्रस्वलिंगंसमस्ति। यद्वाज्योतिर्लिंगतस्तेनएतत्पूर्वयद्वद्व
 लिंगेनतद्वो॥१॥ प्रत्युदाहस्यासंगतिमाहएवत्रेति। तद्दीर्घह्रस्वनिर्णयः। दृष्टान्तसंगतिमाह। यदेति एतत्तज्यो
 तितेजोऽस्त्वित्यर्थः॥ आदित्यादियोज्योतिर्ब्रह्मसिद्धा दीर्घनिर्णयः। स्वरूपरूपाहितस्यापुनस्तस्याधुमर्कदत्तादि
 युक्तोधासकुन्दिगेतत्समत्वात्॥१॥ एवंपन्तमाह। आदित्यादिरिति। भास्वदितिभास्वरूपात्मिकादीप्तिस्तस्या
 दित्यादेरिवसमात्कारुणात्स्यादत्तः स एवज्योतिर्नित्यर्थः। तत्समत्वादितिसारूप्यनिमित्तत्वाद्यनोयस्यतेज
 स एवतेजस्यध्यासइत्यर्थः॥१॥ इत्योह्यधोवातुमितत्वमेतत्कौन्तेयकस्यैवतेजसः स्यात्। तस्येतिवाक्येनहिजा
 तस्याब्रह्मत्वमेवेतिसरूपतोक्ता॥१॥ श्लोकद्वयमेकंवाक्यं। धोवश्रुतिः धोवश्रवणमित्यर्थः श्रुतगणे जाठरस्ये
 त्थः इत्योह्येति। तस्यैवादीष्टेयदेतत्स्यर्शनादिमानं विज्ञानात्तितस्यैवाश्रुतिर्देतत्कर्णवपि धार्यनिर्भरमिव
 शृणोतीति श्रुतिसिद्धास्त्यधोवातुमितत्वमित्यर्थः। तस्येति। तत्तत्तत्। तस्यैवादिष्टिनिर्वादिवाक्येनेत्यर्थः॥ इ
 दंतेदतद्वृत्तमिच्छास्तेननुष्यताद्यत्पफलंश्रुतंयत्। महेश्वरोपास्तिफलेनतत् स्यान्महत्फलंस्यात्तैवा सने
 न॥१॥ दृष्टमिति। तदेतद्वृत्तंश्रुतंचेत्फलासीतचतुर्व्यास्यवानश्रुतोविश्रुतइतिवश्रुतंयदस्यफलमित्यर्थः
 स्मरेदिदंस्वयंपदुष्टतादीः सादृश्वरेवास्वलुजाठरस्य। पिचानेतः कर्तायुगस्यवाश्रुतोयसृतिः सासृतिरंतरंगेः॥५॥

सप्त

32

६. मन्त्रे निदेहस्य यदु ब्रूता धीः सा दक्षिरेषा खलु जाठरस्य। विद्या नतः कर्ता युगस्य वा इया द्यौष सृतिः सा सृतिरंतरग्नेः ॥५॥

वेदां०
काशा०
२८
२९

२८

त२

श्रुतौ तदेतत्तज्ज्योतिरित्यर्थः। चन्द्रस्य चन्द्रो ह्यसिद्धिर्दृष्ट इति यावत् विष्णुतो विरम्या त इत्यर्थः॥ त्रिपादिति ब्रह्म यदुक्तं
मासीत् पूर्वत्र तत्तज्ज्योतिरिति चेन्न॥ ज्योतिः श्रुतिः सन्निविता बलिष्ठादिवोदिकोत्यस्ति विमर्शितेदः॥८॥ न प्रत्यक्षि
ज्ञातत एतस्य त्रिपादस्य ब्रह्मणोऽप्युक्तं तत्र तस्मादुपास्ये भवतीति जस्तस्मात्सिगातः कुन्दिगह्वरवोहा॥९॥ त्रिपादिति ब्रह्म
पादोऽस्य सर्वास्तानि त्रिपादस्याप्युक्तं देवानि श्रुत्युक्तं यत्तस्मादिति त्वर्थः। दृष्ट्या एतत्तस्मात्तद्विदुर्ज्ञातं न प्रत्यक्षि ज्ञेति। अथा
प्रत्यक्षि ज्ञातं रूपलिगादपि सन्निविता यदुक्तं। अत्रोच्यते। ब्रह्म ज्योतिः। श्रुतिपादकोर्त्तं मद्भूता धैः। यद्विदुर्ज्ञेत्तुर्त्तं
गायत्री रूपब्रह्मणः स्यादिति तः स्तावान्निष्ठा विप्रवतः परस्वसु॥१०॥ ज्ञायाम्यस्मादंश एवः प्रपंचः सर्वापास्यस्व
प्रपंचः स्वरेण। अस्ति त्रित्वापे तया देवैरूपे तं नित्यं रूपं स्वात्मनीत्याह वदः॥११॥ पादकोर्त्तं विहितं तावानस्य महिमा श्रुते
ज्ञायाम्यस्वपुरुषः। पादोऽस्य सर्वज्ञानि त्रिपादस्याप्युक्तं देवोति श्रुतौ पादानो कीर्तितत्वा ज्योतिः। श्रवोद्यं ब्रह्म स्या
दित्यर्थः। पादकोर्त्तं मप्युपास्यति। यद्भूता धैः नित्यादिना। नूतवा ब्रह्मण्यी प्राप्ते न ह दय प्राणेः। यद्विदुर्ज्ञेत्तुर्त्तं
उक्तं तावान्। विप्रवः प्रपंचः गायत्री पादिकव ह्यण विप्रतिः। पुनश्च स्तुविप्रवतः प्रपंचा तज्ज्या यानित्यन्वयः। ज्ञाय
स्वमुपास्यति यस्मादिति। यस्मात्तत्का नणत्त सर्वापि प्रपंचः। अस्यापुनश्च स्तुविप्रवतः एकोऽयः स्यात्तं सौवा स्य
पुनश्च स्तुविप्रवतः स्वप्रकाशस्वरूप स्वात्मनि त्रिपादस्य तं नित्यं रूपं मस्ति तस्माज्ज्या यानित्यर्थः इत्याहति। अतः पाद

तन

कीर्तनस्य हेतुः सिद्ध इत्यर्थः ॥ पादत्रयं स्यादधिकं त्रयैव पादात्तथैवाधिकं त्रयं स्यात् इत्यस्य बोधार्थं मुदीनितं स्यात् ॥
 त्रिकादितीर्णतु तद्विवक्षा ॥ १२ ॥ यद्वत् एव प्रथितार्थकत्वात् त्रिपाद्युसंबन्धियदेव रूपं चतुष्पदो ब्रह्मण इति तं स्यात् ॥
 ततद्योगात् एव वक्ति ॥ १३ ॥ प्रथितेति प्रसिद्धार्थवाचकत्वादित्यर्थः तद्योगात् दुसंबन्धादित्यर्थः ॥ तथा चापूर्ववाक्ये
 दुसंबन्धित्वेन यत्रासिद्धं तदेकब्रह्मस्वरूपं दुसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायमानं यद्वद्वैवस्तीति तावत्प्रवृत्त्यसंकीर्तितत्वा
 चकृत्वा ज्योतिःपदना प्रवृत्तं ब्रवीति ॥ युक्तेन तत्र प्रवृत्तस्य तानं परिग्रहेना प्रवृत्तस्य मुक्त्या ॥ १४ ॥ ज्योतिः प्राक्
 सर्वमग्रेपि सर्वखल्वित्यादौ ब्रह्मणः कीर्तितत्वात् ॥ ज्योतिर्वीर्यं मध्यगं ब्रह्मवन्तीत्येतद्युक्तं यतो ने त्सां धी ॥ १५ ॥
 न्यायत इति ॥ संशयान्नायादित्यर्थः ॥ ज्योतिःश्रुतिर्मुक्तिः प्रमाणावाक्यात् सो दीनितालिगायुक्तात् ॥ दुष्पागमतादि
 कपादमुख्यलिगाहिवाक्यां तत्र कीर्तितं स्यात् ॥ १६ ॥ कार्यव्याप्तिं विमुदीनितं सा तत्कारणं लक्षणं प्रयोगात् ॥ ज्यो
 तिःपदस्यात्रैव लक्षणं वसर्वत्र वा ता सका एव शक्तिः ॥ १७ ॥ इति प्रमातृकार्यज्योतिर्वितत्कारणत्वेनानुगतं ब्रह्म
 णिलक्षणयादीप्यमानं त्वं व्याख्येयमित्याह ॥ कार्यवेति ॥ नासकं सर्वं वैवर्त्यन्य ॥ वाच्ये वा ज्योतिर्वित्यादिवाक्ये ज्यो
 तिःशब्देनासकं हि प्रवृत्तं सूर्यादीनां नासकं ब्रह्मदेवाद्यां प्रत्यादुश्याम त्वं चेति वेद ॥ १८ ॥ अमृतं वेति शायं तीत्यनु
 बंधं वेद इति ॥ तदेवाज्योतिर्वीर्यं ज्योतिरायुर्हीना स तं मृता मिति श्रुतौ ज्योतिःशब्देनासकं प्रवृत्तं इत्यनुबन्धं ॥ तस्मा

वेदो०

३०
अत्रादेति

त२

ध्वजामकं वल्लुजातं तं ज्ञोति शब्दवाच्यं मतं स्यात् । वल्लुजा शेषार्थावभासातिवृत्त्या ज्ञोति शब्दो घटवन्तीति युक्ते ॥ २६ ॥
 धुमर्मादतादिर्महिशस्युक्तो यथा योषितः पावकत्वं तथेव । उपास्यर्थं मतं स्यात् कल्पितं स्यात् तद्यथा धानं तन्नि
 कृतावोपपन्ना ॥ २७ ॥ धुमर्मादिति । अतो दिवः पदं तु न इत्यर्थः । तदिति धुमर्मादन्तामित्यर्थः । आधानेति लोके
 स्थित्या धानं वक्तुं च उपास्यर्थत्वादेवोपपद्यते इत्यर्थः । यत्तौ ह्यस्योपानुमिते हि कार्येऽयं स्तं वकार्यं भवती
 तितन्ना । नाम प्रतीकं हियथे श्वनस्य तथेव कुक्ष्याग्निमपि प्रतीकं ॥ २८ ॥ एवार्थश्चकारः कार्येऽप्योतिष्यस्य स्तंका ३०
 र्वज्योतिरेव भवतीति यत् तन्नेत्यर्थः नामेति । नाम्नि वत्तमागोपदर्शनादनियतं सादृश्यमिति भावः यत्तौ श्व
 नोपासनं यामहस्यात्पलेन चाल्यं भवतीति तन्ना । अन्नादताद्युक्तगुणान्वितस्य धानेन नवान्नादिकलाभकीर्त्तिः ॥ २९ ॥
 अन्नादत्वादियुक्तगुणः सुत्पु न्तगुणः तदन्वितस्य तद्विशेषस्यत्यर्थः । अन्नादिति । अन्नादो वसुधा नो विंद
 तवस्वित्यादिना अन्नादि प्रातिफलस्य कीर्त्तिः पुक्तात्वादित्यर्थः ॥ प्रतीकगस्यादपि दृष्टतादिस्तद्धानतः संभवती
 श्वनस्याद्विदोषिधानान्ननु पूर्ववाक्ये । न ब्रह्मधीः स्यादिति न्नवाधे ॥ ३० ॥ स्यर्कं न देहस्य त्वाधुन स्यात्तत्र माह पूर्व
 र्कं न । गायत्री का इदं सर्वं मृतं यदि देहि के वेति गामत्रा छेदसः प्रवृत्तत्वात् तस्यैव पादव्यपदेशो न ब्रह्मणा इति शकार्यः
 देहो विधानान्नेति चेन्न तद्योवे तोषणमिदं सत्तथा हि दर्शनमिति सूत्रे इति चेन्न तत्तस्यार्थमाह । पुत्तनार्द्धे ॥ १ ॥

तत्कालं तत्पदो हिलक्ष्यं सर्वोत्तमकत्वस्य समी नितत्वात् नैवा सदा भोपण मत्र युक्तं सर्वात्मकेश्वर सति मेव
 नीये ॥२४॥ समाधानतात्पर्यं माहा तत्कालमिति अत्र न हानि वशा मात्राया ता यत्राः सर्वात्मकत्वा य
 गादि तितारं युक्तं सर्वात्मकत्वं गायत्र्या ध्या नार्थं मासोप्य ता मित्य तत्रा हने वेति। सर्वात्मके श्वरे न जना
 य विद्यमाने सति नैव युक्तं मित्यर्थः पूर्वयं ह्युदी नितस्या लक्षान तस्त द्रुत कानयोः चेतः समाधेः समु
 दानितत्वा न्ना प्रसूतं ब्रह्म तथा हि दृष्टं ॥२५॥ सूत्रे तथेत्यादि भाग स्यार्थं माहा पूर्वत्रेति। तद्वान
 न ह्येव सदा तत्पदं तत्कालं तदेव गते कालेन ब्रह्मणि चेतः समाधानस्य अभिधानात् ब्रह्म ना प्रकृते मित्यर्थः। स
 त्रैव्यतदतिदर्शनं दृष्टमिति सप्तमं ह्यमिति। विकान्धानतो ब्रह्मोपा स्ति न्यत्र रूपतो एतद्वेदिनः शास्त्रे
 मेलीशमुपासते ॥२६॥ प्रधाने तदनुस्यू तमित्यादि श्रुतिकी र्त्तनात्। लक्षकस्तत्र गायत्रीशब्दो यदास्य गोपता ॥२७॥
 तथा हीत्युक्तं मेव स्पष्टपतिविकान्धानत इत्यादिना। इत्यादीति। एतत्त्ववद्वृत्ता मरूपक्येमी मा सत इत्यादि
 श्रुतिरूपोक्तं कीर्त्तनादित्यर्थः। महातीत्यस्य व्याख्या प्रधान इति। ब्रह्मणि गायत्रीशब्दः कथमिति पक्षयोः पूर्वी
 र्त्तस्मिन् याति लक्षक इति एवं पूर्ववाक्ये प्रह्लादिदिष्टमेवेति भावः। यथा य उद्धनेः पारंगीयत्री स्यात्तु व्युत्पदा
 तथा चतुष्पाद्ब्रह्मणि गायत्री पदबोधितं ॥२८॥ गायत्री व अतुष्पात्त्व गुण सामान्यतस्तथा। इति चेत्तत्त्वते

पृ. ६
 ध. ३
 ह =

२५

निरुचं

पदं
वेदो

३१

दृष

३०॥

३२

यनतवेतोर्षणमीविते॥२८॥ गायत्रीपदमेतेन ब्रह्मणः कथनादिति। हंते विद्यापिनः साम्प्रतु प्रयोगो न्यत्र दृश्यते॥
 उक्तं गौतामुपपादयति यथा यदुक्तं तेषां दिना। पूर्वसूत्रगतं तथेति पदं हंते हानेति व्याख्यायन्मिन्नूपदे गा
 यत्रीसादृश्येनोति व्याकरोति गायत्रीवदिति। गायत्र्या इव यच्चतुष्पात्यंतं ह्यणसामान्येनेत्यर्थः वेतोर्षणो गाय
 यत्रीपदार्थकमीति मुक्तं। एतेन गायत्रीपदेन ब्रह्मणः कथनादित्यन्वयः इति गौता तति पूर्वणन्वयः पूर्व
 वेतोर्षणपदस्य विलसमाधानार्थकत्वमुक्तं। इदानीं तु गायत्रीपदमर्थ इति बोध्यं तथा हीति प्रवेष्टव्यं करोति हंते इति।
 साम्प्रतु सादृश्यादित्यर्थः। अग्न्यादयः पंच चतुर्णां द्वादशापि संतः कृतमित्युदीर्य सैषा विनाडित्याभिधानेन ह
 यं वेत्तापि तद्विस्तृतमुक्तं साम्प्रतु॥३१॥ तथा हीत्याद्यन्ते मेव स्पष्टयति अग्न्यादय इति अनिरुद्धं चंद्रांशो सिवा
 यं वेति पंचवक्त्रं श्रौत्रमन्तां सिवा कूपाणां चति पंच एव मिलित्वा दशैत्यर्थः। इत्युदीर्यति। तेषां दशैव पंचान्ये
 पंचान्ये दशैव संस्तुतस्तमित्युपक्रमेणैत्यर्थः उक्तेति। चतुष्पात्यंतं साम्प्रतु दित्यर्थः। दशान्तरं दशैव तिसां
 दिनां दश्यादशतागुणेनायथैव बाधादिषु संस्तुतं तथाप्यत्र ह्यणितत्वं दश्यात्॥३२॥ पूर्वपक्षात्तया
 दशैव स्पष्टयति दशान्तेत्यादिना। संप्रयुक्तमिति। सैषा विनाडिति। सैषा विनाडिति श्रुतौ प्रयुक्तमित्यर्थः
 तत्पदं गायत्रीपदं मुक्तं स्यादित्यर्थः। चतुर्नवं दशैव दशैव तत्तुं यक। एतस्यापि निप्रवेष्टव्यं तने विज्ञयं जगु॥३३॥
 दशसंतस्तुतमित्यत्र कृतशब्दाद्यमाह चतुर्नकमिति। दूतप्रसिद्धं चतुर्गयकं स्यादयो ह्येः स्वार्थिकतद्वितेन। अथो

यमा ४ प्र ६ चतुः

य-

या

रूपातः समुदीनितोऽशुभावहा धर्मकतत्पदस्या॥३॥ शुभेति अयं शुभावहे देवैवेत्येवानुनिपातनऽपुन्यत्वादित्यर्थः॥ चतु
र्दिविधमानानां दर्शनाधीनतुर्विधाः अनूपातक्रियास्तीति चतुर्नामकमुच्यते॥३॥ चतुर्दिविधमानानां नामकास्य सु
विनाशां प्रदर्शनाधीनतुर्विधाः एकैकैवास्त्वप्यवपूर्वदेशे च त्वानि संत्यक्ता दितानि। सुवित्रयदक्षिणतोऽद्वयं स्यात्ततो
चुदीनयकमुदीनयेति॥३॥ केचित्तु यो न स्य निपात्यमानं स्थानं पृथिव्यामिति वणिं वंति। स्थानानि च त्वानि भवन्ति
वा न चतुर्भिर्नैस्त्रिभिर्नान्वितानि॥३॥ द्वाभ्यां मध्ये कन भवन्ति तत्र स्थानं कृताख्यां चतुर्भ्यमुक्तं। अत्र को भवेत्स्वां कृत्वा न रूपवि
दुर्दशात्मकं तत्त्वतः संज्ञकं स्यात्॥३॥ पृथिव्यां निपात्यमानमित्यन्वयः स्थानातीति पूर्वादाविति शेषः एकेनेति। एकै
नम्रं केनान्वितानि भवन्तीत्यर्थः दशात्मकत्वं कथमुच्यते चतुर्द्वयं त्रीणि हि संति तत्र। त्रिभुद्वयं चैकमपि द्वयोः स्यादिति नि
तंतस्य दशात्मकत्वं॥३॥ एतन्नि। कथमिति। कुतः न मास्त्रै च तदिति। संति अतर्भवन्तीत्यर्थः। दशा त्वयोगेन कृता निधाना
वा धादयो तस्मिन् विना धेनोन्ताः धेयं कृतत्वं विना इत्त्वमत्र बाधो दिकेत दृशता गरो ना३॥ विना रूपं दृशता दुति दशान्ता
विनाडितिश्रुतेति ताव॥ अन्नादता न च फलं कृमात्स्यादं न विनाडित्यापि कीर्तितत्वात्। अंकारिकस्यात्तया ह
तस्य तद्वानतो न्नाद फलं च युक्तं॥३॥ पूर्वोक्तं ध्यान फलमाह अन्नादतेति। अर्हं तयति स्वीयवतुनं केष्वं तर्ज
वपित्तयेत्यर्थः। धूतानि धायः रूतना माधे जाजितो भवेद्य न तेन एतस्मै अंकारिकाया अथे सुप्रतिजितान
दृप॥ कृता निधं दूत मसौ कृता य॥ या॥ ह॥

वेदो

३२

८५

वतीत्यतएवेवेदे ॥४१॥ जयात्कृतस्यान्यजयश्रुतः स्यादेवेववाद्यादिदशात्मिकेवा कृतमिधान्नचकृतत्वहेतो रन्मादिनी
 त्तिश्रुतिभाषितार्थः ॥४२॥ अतएवेति यतः त्र्यंकारिकमंतर्मावयदन्मसत्तीवलन्यतेकृतं ॥ अतएवकृतजयादितपश्चत
 जयः वेदेषुतइत्यन्वयः वेदइति कृतार्थाविजितायाधनेयाः संपत्तीतिश्रुतावित्यर्थः श्रुत्यर्थमाह घृतेति घृतातिघंघ
 तवाचकं सचासाअपश्चेति घृतात्रिधायः कृतनामधेयः कृतसंज्ञकइत्यर्थः पाठं तरेतुस्तसंज्ञकचासोअपश्चेति क
 तायः अपोघृतं अचनेत्र्यंकारिकाश्रयाः त्र्यंकारिकाणां घृतातीत्यर्थः श्रौतसंयंतीत्यस्य प्रातिपदं सूत्रं तोति तस्या
 र्थः जिता नवतीति ॥ श्रुतीति ॥ संधाविनाडन्मादिनीति श्रुतिवाक्ये इत्यर्थः तद्धृत्त्वार्थः बाधाहीति ॥ एवमस्यार्थः कृता
 निघेति विनाशार्थः अन्नामिति ॥ कृतं च नूद्दहदुदित्यमीनि ॥ पादेऽश्वतुष्यान्वसमीनणाच्च ॥ ब्रह्मवर्षं प्रकृतं नहीदं
 तारिकेहंदसिर्वाभात्रोभूतादिपादव्यपदेशापेयत्तश्चैवमिति सूत्रार्थमाह भूतं वेति ॥ इत्यगगायत्रीवाक्ये ब्रह्मवर्षं प्रातिपाद्य
 मित्यंगकार्यमित्यवश्वार्थस्तमाह ॥ ब्रह्मेवेति ॥ पूर्वगायत्रीवाक्ये प्रकृतं प्रतियाद्यमित्युपयमित्यर्थः नहीति अतः
 कृतं प्रकृतं नेत्यर्थः देहदुदित्यत्र देहश्च कृतं इति द्वैकत्वं कृतदुदयमित्यर्थः ॥ तावानितीयेपुनोक्तं स्याद
 वन्नपदेखलुसंगतार्थः ॥ ब्रह्मार्थसूत्रोद्भवतश्च संवेद्यदेहादित्यादिवचमुक्तं ॥४३॥ तावानस्यमहिमाततो ज्ञाया
 ५ अथपुनश्चादिनियमकृत्वापदेगायत्रीपदस्य ब्रह्मार्थकत्वे संगतार्था स्यादित्यन्वयः तत्र हेतुः पुनोक्तिरिति

अ.

३२

एवंवास्यामरिपुत्रपदस्य वणञ्चतुष्पादोक्तमिति भावः सर्वमिति सा सुब्रुह्वासागतार्थत्वर्थः यदेतदेति।
यदेतद्ब्रह्मतिष्ठति वाक्यमित्यर्थः॥ वाक्यं तवाएतत्तुत्यादिकं स्यात्पूर्वप्रत्यक्षप्रस्तुतत्वे हि सम्प्रब्रुह्वासां गानां
ब्रह्मणो दानपात्राणां हस्तं स्थानां ब्रह्मपुंस्त्वाभिधानात् ४५॥ तेषां स्तेपवब्रह्मपुंस्त्वा इति वाक्यं ब्र
ह्मप्रस्तुतत्वे ब्रह्मणः प्रकृतत्वे सम्प्रकृतत्वे सम्प्रब्रुह्वासादित्यन्वयः ब्रह्मपुंस्त्विति हृदयं हृदयस्थानां
प्राणादीनां ब्रह्मपुंस्त्विति हृदयं हृदयस्थानां ब्रह्मसंबन्धो वगम्यत इत्यन्तः स्तेपववाक्ये ब्रह्मप्रकृतमिति
भावः हि देवादीनां देवो ह्युपतीचीदिनेर्ध्वं वाप्यन्विते दानरूपे प्राणव्यानाद्या न संज्ञेः स मा नो दानारम्यायां
पंचमिब्रह्मपुंस्त्विति ॥ ४६॥ युक्तेपवदानपात्राणां हृदये ध्येयः काशीनायकः स्यान्महेशः॥ हृदो मात्रे ध्येयता हृद
ये ध्येयत्वे ब्रह्मदानपात्राणां विधानात् ४७॥ युक्तेषु त्वर्थे वदनगायत्र्या हृदो मात्रे ध्येयत्वेति याकरोति हि देवित्या
दिना हृदो मात्रेति उपाधित्वेनापास्यत्वान्मात्रपदस्य तत्त्ववशादेव वाग्वैति वागात्मत्वेन ध्येयत्वेनैव वाग्वैति
निवृत्तनामत्वं वदुक्तमिति भावः नैवेति। हृदयं ब्रह्मोपास्यं गत्वेन तेषां विधानं न युक्तमित्यर्थः आदित्यवद्व
ग्निर्वैशं वराहोः प्राणादिवातेः परिणालितत्वात् हृदयं सुखीणमुपसृज्य नैवेति वदुक्तो देवसुखित्वमुक्तः ॥ ४८॥

वेदी०

३३

गायत्र्याख्यब्रह्मणो हार्दस्योपास्यं गते नदानपालादिगुणविधेयं तस्मै वा एतस्य हृदयस्य पंचदेवसुखयड
 त्यादिवाक्यं तत्र देवसुखित्वं यत्प्रादयति आदित्येति हृदं हृदयस्य त्वयं श्रुतावुर्न युक्तं न वेदेत्यर्थः विभक्ति
 नदा उपदेशे नदानं प्रत्यक्षिज्ञाभवतीति वेत्ता वहिः शरीराद्विशरीरमध्यो हृत्पुत्रमध्यो वृत्तमध्यो विधाः स्ति ॥ ४८
 सर्वत्र तस्मिन् विवर्तमानं तद्वत्त्वात् न काशागतं वहिः स्वात्तदिवं पंचस्याहवकाशमेदादिवीति संकोचोक्तिरिति नदा
 ॥ ५० ॥ उपदेशे नदानेति वेत्ता प्रवस्मिन्मप्यविशोधादिति सूत्रार्थमाह विभक्तिर्नदानादित्यादिना सर्व
 ३३ तस्मिन् सर्वत्रवर्तमानं मपि ब्रह्म अंतनाकाशागतं अंतनाकाशावच्छिन्नं वहिः स्वात्तबाह्याकाशात्प्रा
 दिवं पंचस्यात्तदेव अहवकाशमेदात्तत्तद्वत्त्वात् न काशावच्छिन्नं विधीत्युक्तमित्यर्थः प्रकृत्यर्थे घुरूपार्थे प्रत्य
 निज्ञावाक्यं ननु न वाधते विशोधात् विभक्त्यर्थेनेयस्तदनुसातः ॥ ५१ ॥ प्रधानप्रातिपदिकार्थे प्रत्य
 शायाद्यकृत्यं यथा नूतविभक्त्यर्थेनास्तीत्याह प्रकृत्यर्थेति तस्यैवार्थे घुरूपार्थेति उपदेशादप्यस्मिन् प्रत्य
 निज्ञाविशोधात् नदा यद्वत्ति सूत्रस्य सिद्धांतस्यार्थ इति ॥ ५२ ॥ **प्राप्तस्तथा नुमात्** कश्चिद्विद्वो दासमुत्त
 नूतमेशो मुद्वनतकागणौ नुमेण इति प्रियं चामयथो नूतं पंतं वंददा मोति जगद्देव ॥ ५३ ॥ तमेव तं देववत्तं प्रदेहि
 यं भन्यसत्यं तद्विद्वत्तं स्यात् प्रतद्वत्तं प्राहवदंतमेव प्राणो ह मस्मीति मुनाधिनाजः ॥ ५४ ॥ अतद्वत्तं देवदेवादा

सिद्धिं स्य प्रियं धामो यजमानं युद्धेन च पौत्रुषेण चेत्याद्याः स्वार्थि कार्यं संगृह्णति कश्चिदित्यादिना। मनूष्यस्य
यमतिशयेन हि तं मन्यसे तं वरं श्रीप्रलाभितं मे मत्वं त्वमेव प्रदेहि त्वेवं वदंतमित्यन्वयः। प्राण इति। प्राणोऽस्मि प्र
ज्ञात्मा तं मा प्रायु न मृतमित्युपास्येतींद्रं प्राह त्वर्थः। प्राणस्य मुख्यस्य निवर्तनाय प्रज्ञात्मा तौ न्नात्र वनि
गुणस्य निवृत्तये मा मिति देवतात्वे प्राणस्य लिङ्गश्रुति संस्थ मेतत्। **प्राण** उक्तं श्रुतिगत पदवृत्त्यमाह। प्रा
णस्येति। निगुणस्य निवृत्तये मा मित्युक्तमित्यर्थः एतत्तु मा मित्येतत्। प्राणस्य देवतात्वे लिङ्गमित्यन्व
यः। तथाऽथ त्वलित्युदितं श्रुतौ स्यादुत्थापने विग्रहधारणं च। मुख्यान्न रूपत्वं हि लिङ्गं न वाचमित्या
दि बुद्धीर्वालिङ्गं। **अथ** खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेर्दृशरीनेप निगृह्योत्थापयतीति श्रुता बुद्धीर्देहोत्था
पने देहधारणं चेदं मुख्यप्राणरूपत्वे लिङ्गं न वाचं विजिज्ञासीत वक्तानं विधादित्यादितु जीवस्य लिङ्गमि
त्यर्थः। स एव इत्यादि यदुक्तं मंत्रे तद्ब्रह्मणः स्यादजगदिकोक्तं। लिङ्गस्वमेकेषु बलावलस्य विनिर्णयायेत्यग
तार्थमेतत्। **स एव** प्राण एव प्रज्ञात्मानं दोऽजनां मृत्युति यदेतदुक्तं तद्ब्रह्मणः। लिङ्गस्यादित्यर्थः त्वहेतुः अत्र
नादिकोक्तेरिति। अगतार्थमिति। एतदधिकरणं अत एव प्राण इत्यनेन गतार्थं न भवति तत्र हि ब्रह्म लिङ्गात् प्राण
श्रुतिनीता इह तु श्रुति संगाय न्याया

वेदो०

३४

नोयते किं तु युति स्वीरुत्थैव उत्तरे गेयुनाला बल निर्णयार्थं इदमधिकं नान्यमित्यर्थः ॥ प्रधानोयः प्रकृत्यर्थस्तदनेदसमाश्रयात् ॥
 गुणभूतः प्रत्ययाधीनातः पूर्वयथा तथा ॥ ६ ॥ प्राणादिकपदार्थानां स्वतंत्रासंगमिराधिमा तत्सापेक्षोत्रवाक्यार्थप्रत्ययो न
 यतेत्यर्थः ॥ ७ ॥ तथात्राप्यन्यथानीयत इत्यन्यथः ॥ प्राणः प्रसिद्धापवनो मत्तं स्यादत्रेति वेदोक्तपरत्वतोऽपदान्वयः स्या
 वगमाभुतोयं प्राणः पंचब्रह्म तदस्मि पूर्णः ॥ ८ ॥ ब्रह्म परत्वेनात्र श्रुतौ परान्वयस्यावगमादित्यर्थः ॥ प्राणोयमत्यंतहितार्थरू
 पः कथं न हि ब्रह्मसुरेश्वरोक्तः ॥ ब्रह्मावबोधेन विनोत्तमार्थस्तत्कामिनोनेति हि वेदवादः ॥ ९ ॥ जानाति यः कश्चन मां यश्च
 विहिंसते तस्मै पुण्यं मोक्षं न कर्मणा ब्रह्म धादि केन ज्ञानेन नाशादिति हि श्रुतिश्च ॥ कर्म नृपात्तं तं हितादिकस्य पद
 र्थजातस्य हि योगस्यः ॥ तात्पर्यमनिश्चायक इत्यतोऽत्र प्राणोक्तिर्नो ब्रह्मविनिश्चयः स्यात् ॥ १० ॥ यथोक्तं हेतुना ब्रह्मत्वमु
 क्तमेव साधयति प्राणोयमित्यादि ॥ कामिन इति पुमुन्हो नित्यर्थः मोक्षो न विहिंसते इत्यत्र हेतुः ज्ञानेनेति ज्ञान
 बलेन सर्वस्यापि पापस्य संहर्तृत्वादित्यर्थः ॥ इति हीति स्यात्तद्वेदनहेतुत्वेन स्य केन वन कर्मणा लोको मोक्षेन तेन स्तोत्रेन
 न चूण ह्ययेत्यादि श्रुतिश्च प्राणस्य ब्रह्मत्वे प्रयत्न इत्यर्थः ॥ तस्मात्पूर्वोक्तपर्यालोचनया ब्रह्म परमेव प्राणपदमित्यु
 पसंहतिः कर्म नृयेति योगो ब्रह्मणि संबन्ध इत्यर्थः ॥ वक्तुं श्रेयोऽत्र तदात्मनोक्तेः प्राणः परं ब्रह्म न होति युक्तं ॥ त्वां
 क्षिजं हनिम्यतां नृदकेभ्यः प्रायश्चाम्मायशिरोविहानात् ॥ ११ ॥ इत्यादिवाक्योदितलिंगसत्त्वात्तद्वैततायास्ति निवेदितेन ॥

नात ५

३४

शो ४

३५ ३५

वेदां०

३५

प्राणस्येति इति चोक्तमिति वावद्वसि नृशरीरे प्राणवर्मातितावदायुमिति सुपुक्तमित्यर्थः न पनागिति न पनाचीनस्य इंदस्य
 त्यर्थः॥ प्राणस्थिता विंदियसंस्थितिश्च श्रुता पनव्रह्मण एव युक्ता॥ इह स वात्स्यायकता धृतिश्च महेश्वरस्य वपुरादिता स्यात्॥ ३५
 श्रुतेति श्रुता तो निश्रयसादानमित्यादिश्रुत्युक्तेत्यर्थः निश्रयसपदस्य स्थितिर्नर्थः तमाह इंदियसंस्थितिर्निति पुनोदितेति
 इदं शरीरेपनिगृह्यत्वाप्यतरीत्युक्तेत्यर्थः श्रुतेर्हस्यधारणमित्यर्थः॥ यथार्पितानेमि नरेषु नामावनाः स्थिताः सुःश
 करस्य तद्वत् नूतानि शशादिकसैजमात्राः स्वबोधका देवसु समर्पिताः सः॥ ३५॥ ग्राह्यं च तद्रूपं कल्पितं स्यात्प्राणव
 तत्काल्पितमास्ति सर्वं ब्रह्मवस प्राण इति श्रुतं च सर्वं श्रयस्त्वेतन्मेष्वधर्मः॥ ३५॥ इति श्रुतमिति तद्यथा रूपं स्यात्तन्मेष्वधर्मः
 नार्पितानां सावरा अपि तेष्वेवमेवेता धृतमात्राः प्रज्ञा मात्राः स्वर्ग्यिताः प्रज्ञा मात्राः प्राण अपि तः स एव प्राण एव प्र
 ज्ञात्मा तद्देवता मृत इति श्रुत्वा तेष्वेवमेवेता धृतमात्राः प्रज्ञा मात्राः स्वर्ग्यिताः प्रज्ञा मात्राः प्राण अपि तः स एव प्राण एव प्र
 चक्षुषि डिकामा मित्यर्थः श्रुतेर्हस्यधारणमित्यर्थः श्रुतेर्हस्यधारणमित्यर्थः श्रुतेर्हस्यधारणमित्यर्थः श्रुतेर्हस्यधारणमित्यर्थः
 त्येवेति नाभिस्थानोदये परमात्मनि सर्वकल्पितमित्यभिप्रेत्य प्रज्ञा मात्राः प्राण अपि तः स एव प्राण एव प्र

३५
ति

नास्ति

तः प

मय

चतुर्लोक्यतमासि सर्वमिति सर्वस्य प्राणस्वेत्याद्यर्थमाह ब्रह्मैव स प्राण इति। ज्ञानो हि मामित्युपदेशः स्यात्।
 दृष्ट्या सुखाय कस्या ब्रह्माहमस्मीति स प्राण इत्याप्यनिर्दिष्टा ह्यथा मुनीनां ॥१॥ कथं तं हि वक्तुं नास्तीति पदं प्रा
 त्याशं का वाक्कं प्राण इत्यादि पदं प्राणो वा मदेव यदि ते सूत्रं। तस्यार्थमाह। ज्ञानीति। यथेति यथा मुनीनां वा मदेवः प्रा
 णतया सदेवः प्राण इत्यर्थः ॥२॥ जन्मांतरीयश्च वणादिना यत्र सिद्धं स्वतो दर्शनं प्रार्थयं संज्ञं। तेनैव यो हं मनुनिष्कृत्वा च स वा म
 देवः प्रथितप्रभावः ॥३॥ यथा मुनीनां इत्येतो द्वे एव न मुनीनां स्तौति। जन्मांतरीयेति। यत्र स्वतः सिद्धं दर्शनं तेनैव
 त्यन्वयः ॥४॥ अहं भुवि नित्यं दितं तु वाक्यं ब्रह्मावबोधस्तु तथे प्रवृत्तं। ज्ञानप्रभावाद्ब्रह्मोद्देशास्तदेतं वाक्यानि पठंति
 हेति ॥५॥ तत्तस्मान्न का रणात् ज्ञानहेतुवेदांत वाक्यानि पठंतु यतश्च नो वेदनाप्यश्वत्थः प्रायश्चित्तमिति सुतये
 प्रवृत्तमिन्वयः ॥६॥ अद्यात्मसंबंधवद्ब्रह्मलक्षणे पञ्चविदेव तदसंभवेना न देवतोपासनवोद्य मत्र ज्ञानी हि मामित्यपि प्रा
 ण इत्यादि ॥७॥ युक्तं तत्तु श्रुतिमिदं निरस्य एव कृत्या सूत्रं ह्यर्थवर्धः। उपासनायास्त्रिविधत्वमेव प्रसंजया मास
 तदप्युक्तं ॥८॥ श्लोकद्वयमेकं वाक्यं। जीवमुख्यं प्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासावैविध्यादां श्रितत्वात् हेतुद्वयोपासनादिति
 सूत्रात् तत्तदमाह अद्यात्मत्वादिनां प्राण इत्यादि युक्त्यापि त्वेणान्वयः इदं चोपयुक्त्या निरस्य एव गोविन्दस्य त्वत्वं
 तत्र हेतुगर्भविशेषात्तुष्टमिति तुष्टत्वादित्यर्थः तदन्वोतिरेव ताव्यतिनिष्कपन्नुच्ये प्रसंजया मासं त्यन्वयः ॥९॥

ॐ

वेदां

३६

स्वतं

वादि कोण सतवो घमास्ति तपादियो वा इति वेदवाक्यान् जीवानयो र्मुक्मणमिधानादित्वो न्नि तो मेदुपास्य
 योः स्यात् ॥ ३६ ॥ दृढवर्षमृदुयति ज्ञावादि कति यो वा इति यो वे प्राणः सा प्रज्ञाया वे प्रज्ञा वे प्राणः सह हो ताव स्मि
 न् शरीने व सतः सहो काम त इति वाक्या जीव प्राणयोः सहा क्रान्त्य मिधानादिव व नान्नेत्यर्थः ॥ ब्रह्मण्य मिन्ने नम
 वेद्विउक्तिः सह प्रवृत्त्या विनिवृत्ति तेश्च ॥ तयो मे ह्नु मिदा स्तः सा दाने इत्यादिक वाक्य त सु ॥ ३७ ॥ ब्रह्म
 त्प्रास्यं त्रय मत्र युक्ते पदार्थे मेदुप मर्दनीयः ॥ एकार्थ बोधो युष्मिन् भूता स्वतंत्र रूपा इत दुत्येव ॥ ३८ ॥
 द्विउक्तिः द्विवचन मित्यर्थः सहेति ॥ या वे प्राणः सा प्रज्ञाया दिना सह प्रवृत्ति निवृत्ति च न्न यो स्व मे इत्यर्थः
 आन इति ॥ आनदा जगत्त्यादिक वाक्या लु ब्रह्मोपास्य मिति कृत्वा त्रय मुपास्यं पुन मित्यर्थः ॥ उप क्रमा
 दिपर्यालोचन याव ह्म रपे कवा क्यार्थ प्रतीता च पितरपा जीवादि कप दार्थे योजन्यत्वे न गुणत्वात् पदार्थ
 धियश्च तज्जनक तया प्रधानत्वादेक वाक्यार्थ धिय मपो धवा क्य मेदुव न्या य इत्य मित्रे त्या ह पदार्थ
 नेदादित्यादिना स्वतंत्रेति ॥ स्वतंत्रेः पदार्थः रूपं तनिरूप्यत इति तयो क्तादित्यर्थः ॥ तदुत्पः पदार्थ योजन्य इ
 त्यर्थः ॥ अतो दुर्बल इति तावः ॥ पदार्थ जातं गुण भूतमेव स्याद्य त्त की न हितं निरुद्धं अत्रा न्नीत्यादि पदार्थ ज्ञा
 तं त्रमेवोति नकोपि दोषः ॥ ३९ ॥ सर्वत्रैव वाक्यार्थ जगः स्यादित्यत आह ॥ पदार्थ जात मिति यव गुण भूतमेव

३६

त

चा

त्पात्तैव तदेवाकार्यबोधं न निरुद्धीत्यर्थः। अत्रोच्यते वाकार्यबोधस्य पदार्थधीः स्यादुपाय इत्येतदुपयते त्र। तद्वाधमा
त्रस्य वा नेष्यत्वाद्वाकार्यबोधे कपः पदोद्यः परार्थधियो वाकार्यधीशे च त्वेन न मुख्यत्वं न हि जनकत्वमा
त्रापदार्थधियो मुख्यत्वं युक्तं। संनियतोपकृतकाणां मापि प्रधानत्वापत्तेरित्यभिप्रेत्य सिद्धांतयति। वाकार्य
तिदोषेति पदार्थबोधमात्रस्येत्यर्थः प्रधानवाकार्यविवोधसिद्धौ पदानि कुर्वन्ति पदार्थबोधं। तेन प्रधानस्य न ज
नता स्यादुपक्रमोक्तकृत्या नितस्य। उपक्रमेति उपक्रमोपसंज्ञाभ्यामेकस्य तत्प्रावगतस्येत्यर्थः। मा मेव
विद्धीत्यभिधायैदं प्राणहमस्मात्तिसमीर्य वां तो स एष इत्याद्युपसंहृतत्वाद्वाहमेकवाक्यत्वविवोधसत्त्वे।
तस्यानुसायेण येषां एव जीवानां लिङ्गं यमिणेयमत्र। न वाक्यभेदो सति बाधकेपि वाक्ये सत्त्वे बुधसंभर्तः स्यात्।
मा मेवेति मा मेव विज्ञानी हीत्युपक्रम्य प्राणोस्मि प्रज्ञात्मेत्युक्त्वा त्रं ते स एव प्राण एव प्रज्ञात्मानंद इत्याद्युप
संहारादित्यन्वयः। न तेषां बुधसत्त्वे तस्येति एकवाक्यत्वप्रत्ययस्येत्यर्थः। येषां इति ब्रह्माण्डवर्जीवप्राणलिङ्गं न
तव्यमित्यर्थः। हेतो यत्र ब्रह्मणिकार्यधर्माः स्पृष्टस्य कार्ये नुगमस्य सत्त्वात्। कार्योत्पत्त्यनुवृत्तिसत्त्वाद्देतो
न कार्येति तदीयधर्माः। विनिगमकमाहेताविति कार्येति प्राणदेर्धर्मा इत्यर्थः। हेतोः कारणस्य अनुवृत्तिसत्त्वा

वेदां०

क. ५

रे ६

३७

दित्यन्वयः न फोयेपीति कर्षाणां व्यावृत्तत्वादिति जावः। प्राणस्य व्यावृत्तिरस्ति तस्याः सर्वत्र नायत्नतया पुरातनः। तत्रापि
 पिशको भवतीति त्रिशरीरसंघातकतादिकोक्तिः॥३३॥ तत्र कार्यधर्मनयनप्रकारं दर्शयति प्राणस्येति तत्रापि ईश्वर
 नपि उपरान्तः कर्तुं शक्नो भवतीत्यर्थः तथा च प्राणलिंगमन्यथा सिद्धमिति जावः। यस्मिन् नोपायानुपाश्रितौ स्तः प्रत्ये
 त्वनस्तेन पश्येत्प्राण॥ प्राणदिव्या एतिमाचरंति समस्तलौका इति संसृततात्॥३४॥ प्राणव्यापनस्य ब्रह्मायत्नत्वं
 यमित्यत आह यस्मिन्निति। इतीति न प्राणेन नापानेन मर्त्ये जीवति कश्च न मृत्युं गतुं जीवति यास्मिन्नेतावुपाश्रि
 ताविति श्रुतत्वादित्यर्थः श्रुतौ इत्येव ब्रह्मण एतौ प्राणपानावित्यर्थस्तमाह यस्मिन् न इति। अतः प्राणः अपानश्च
 त्येवौ यस्मिन् प्रथित्वेन स्थितौ स्वस्तेन त्वच्यः। विज्ञेयतो ज्ञानं च वक्तुं न स्यात्तौ च प्रसिद्धेः परमात्मते वा। उपाधि हने
 न विबोध्यते तत्र तदामि मुख्याय तदो नितं स्यात्॥३५॥ वाक्येयतेयेन तदेव विदीतुं न हि वक्तुं यमेष्वनर्त्तं। अतो न
 जीवस्य च लिङ्गमस्तीति प्राणस्य तानास्य च शंका नो या॥३६॥ जीवलिंगं च ब्रह्मण्येव न यति विज्ञेयतो ज्ञेति तदामि मुख्या
 येति परमात्मबोधादि मुख्याय॥ तत्तू न वाचं विजिज्ञासीत वक्तुं विधादिविवाक्यमी नितमुक्तं स्यादित्यर्थः श्रुत्यन्तना द
 पिवागादिव्या एतस्य ब्रह्मत्वमित्याह वाक्येयत इति श्रुतमिति यद्वाचानमुदितं यमेन वागमुद्यते तदेव ब्रह्म

३१

त्वविद्भिनिष्ठत्वावाग्मादेव्या परतस्य ब्रह्मत्वमुक्तमित्यर्थः। ज्ञानोक्तेयप्राप्तिमतोऽश्वरुद्धिः प्राणाभिधयेत्यनयोर्विज्ञेदः। आ
त्मावबोधंतदुपाधिबुद्ध्या प्राणेन कर्तुं सत एव तत्र ॥ ३२ ॥ तद्वा यच्चैतन्न्यविबोधनाय तद्वापकेकं समुदीवितं
स्यात्। ज्ञाप्ये प्रतीचः परमेश्वरत्वं स एव इत्यादिव वं प्रवर्तितो ॥ ३३ ॥ यत्कर्तुं मे दर्शनं सहस्रो तो वस्मिन् प्राचीन इति तद
न्यययति ज्ञानेत्यादिना प्राणेन आत्मापाधिभूत प्राणेनेत्यर्थः तपाच आत्मापाधिभूत बुद्धिप्राणाज्या मात्मावबो
धं कर्तुं संपादयितुं तमो ननु यो बुद्धिप्राणयोर्नेरुक्त इत्यर्थः अत एवा तत्र 'यो वै प्राणः सो प्रकृत्य त्रैताम्यं बुद्धि
प्राणज्या ज्ञाप्यस्य उपलब्धो मा वैतन्यस्य विबोधनाय तद्वापकेकं आत्मापलब्धयो नैकमुक्तमित्यन्वयः एवमुप
लक्षितप्रत्यगात्मन इह ब्रह्मत्वं स एव प्राण एव प्रज्ञा त्मेत्यादिना बोध्यत इत्याहुः। ज्ञाप्ये प्रतीच इति। अतः पेशे कपरं न
वाको जीवादि लिंगादिति चेन्न तत्र। स्यात्तु उपासनायाश्चि विधत्सन्ते प्रिधे त्वोत्पत्तिरुपासतो दं ॥ ३४ ॥ त्रैविद्या
दित्यंतं स्वार्थं स्पष्टयति अतः पेशेति। जीवेति जीव मुख्यप्राणलिंगादित्यर्थः। अतः इति चेन्न तत्स्यात्। एवं शंका
न कार्येत्यर्थः तत्रेह तु उपासनाया इति सन्ते प्रसंगादित्यर्थः इष्टा पालि वित्यत्स्राह। निष्ठतो तदेवावयमित्यन्वयः। ब्रह्मा
र्थकं प्राणपदं च युक्ते तस्मिं गत्वा दप न तस्या ब्रह्मार्थकत्वस्य समाश्रितत्वादि हार्पि सर्वं श्वनं लिंगाया गतं ॥ ३५ ॥
आश्रितत्वादि हतं सो गादित्यस्य सूत्रभागस्यार्थमाह ब्रह्मार्थकमिति अपस्त्रा अत एव प्राण इत्यत्र तस्य प्राणपदस्य त्रै

वेदो

३८

त्यो

एतत्तत्त्वस्य आश्रितत्वादिहपि हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिंगयोगात्प्राणपदेव ह्यर्थकं पुनर्मित्यन्यथा ॥ जी
 वादिधर्मत्रितयप्रकाशमुपासन्ब्रह्मविशेषकं स्यात् ॥ एकं तस्य वाक्यनिर्देशो न वेन हीत्यत्र वदन्ति वृद्धाः ॥ ४२ ॥
 एकदेशिमतमाह जीवादीति शरीरे प्राणवेष्ट्याया आयुषः प्राणधर्मता ॥ जीवस्याथ यथेत्यादिभुत्पाधर्मः प्रकी
 र्तिताः ॥ ४३ ॥ शरीरे प्राणवेष्ट्याया इति आयुः न मृतमित्युपास्वायुः प्राण इति देशीनेपमिह सोऽप्ययति
 समादेतदेवोक्तमुपासीतेति श्रुत्वा तस्य शरीरे प्राणवेष्ट्याया आयुष इत्यर्थः उपलक्षणमेतदमृतत्वशरीरे
 त्यापकत्वाख्योक्तत्वं यो जीवस्येति श्रुत्यथासौ प्रज्ञायेत सर्वाणि भूतान्मेकं न वेति तद्वाख्या स्यात्तत्पुष्प
 म्वागेवास्या एकमंगमदूहेतुतस्यैनामप्यनस्तात्यतिविहितामृतमात्रप्रज्ञायावाचं समानुत्तवावास्वा
 णिनामान्नाप्रोतीति श्रुत्वा जीवस्य धर्म इत्यर्थः ॥ सामासबुद्धिसंज्ञायाः प्रज्ञायादृश्वसहति ॥ एको न वत्य
 धिष्ठानविदूषणयथा तथा ॥ ४४ ॥ व्याख्या स्यात्तु त्रिकोत्वावागेवेत्यादिकीर्तिर्तु ॥ वागख्येदियमेवास्या
 एकमंगमदूहेतु ॥ ४५ ॥ उक्तश्रुतिमर्थतः पठति सा आसेत्यादिनां कोत्वा उपक्रमेत्यर्थं वागाख्येति ॥ सा ज्ञा
 सज्ञावास्या बुद्धः स्वतो जातत्वेपि विषयित्वमप्यपूरी शरीरमिन्द्रियसाध्यं तत्र नाम प्रपंचविषयित्वमदृशनी
 मं प्रपंचविषयित्वमदृशनी तत्राचकं संप्रियेभुमधेवागेवास्याः प्रज्ञायाः देहद्वयन्यासासेत्यर्थः ॥ नाम

॥ ४२ ॥

३९

प्रपंचासित्वं वा दानादुद्दिष्टं नैव प्रपंचासित्वं बुद्धेर्द्विगमस्ति यत् **॥४५॥** तस्मिन्नर्थं प्रपंचोयं रूपितश्च दूरा
दिना हेतुः स्यात्किल तद्वानासार्थनासित्वमन्यते **॥४६॥** वागेवेत्यादिवाक्यस्यार्थवत्तान्तेनामेति नाम प्रपंच
च विषयित्वा वा दानात्तत्तदुत्पत्त्यर्थः तस्येनामप्यस्तात्प्रतिविहितमन्तमात्रे तस्यार्थमाह अर्थप्रपंचेत्यादि
नाहेतुमेतमात्रे तत्रोक्तुमित्यप्याह न श्रुतिस्था नाम शब्दार्थः किलेति वाक्यस्य विवर्तितार्थमाह तद्वानेति
चुक्तुचादिद्वानेत्यर्थः स्यादुद्दिष्टं अर्थेति रूपाद्यर्थप्रपंचविषयित्वमित्यर्थः जीवादिघानाप्रज्ञेयमिदिये विषये
नपि रूपादि विषयित्वा गलं व्याप्तिरिति सिद्धाति **॥४७॥** वागेवेत्यादिवाक्ययोस्तात्पर्यमाह नीवेति बुद्धोपहि
तविद्वानास्वरूपसर्वमादिष्टं प्रकृत्याध्यासमाचष्टे प्रज्ञेयत्वादिकश्रुतिः **॥४८॥** बुद्धिश्च चित्प्रतिबिंबद्वानेत्यर्थः **॥**
बुद्धिर्वागविद्वान्माधवाचमानुत्वेन्द्रियो तस्याः संप्रकोरत्वावाधानामानुपाश्रुते **॥४९॥** वक्तव्यत्वेन नामाभि
लषते च बुद्ध्यापि वा रूपाणि यत्र प्रतीत्येवंदृष्टं तां विदुषां श्रुते **॥५०॥** आनुत्वेत्यस्यार्थः प्रकृत्युत्तेति चित्चित्तमैतत्प्रपंच
समाहृतं दृष्टावेषं दृष्टताध्यासे स्तुता विदुषां बुद्धिधर्मः स्यादित्यर्थः फलितं श्रुतः **॥५१॥** विदुषां दृष्टताध्यासे हेतुगते
त्यन्वयः **॥** स्तुतानि मात्राश्च दृष्टादियोत्थाधिष्ठो धिक्त्वं प्रचरन्ति तां मात्रादशार्थानां धिक्त्वं वेवंपास्यरापद
मिदं नाना **॥५२॥** किं त्वेकचित्कल्पितमास्ति सर्वप्राणोऽपि तस्य दिति वाक्यगोते सर्वश्रमत्वादियदस्ति तन्नुभवे
२५ परस्मादन्वयं प्रपंचविषयित्वारम्भापरत्वा गइत्यर्थमाह तस्मिन्निति तस्मिन् हेतु इत्यन्वयः **॥** श्रुतौ २८

वेदां

३०

अद्वैत

त्वन्वह एव धर्मः ॥ ५३ ॥ जीवादि धर्मैः स्वगतेष्वधर्मैः स्थास्तिनेका परमेश्वरस्य मनो मयत्वादिक जीवधर्मैः
 उपास्तिदृष्टे निहयन्ते सा ॥ ५४ ॥ इति वाक्ये तित्ता वा एता दृशे वन्त मात्रा अधिप्रज्ञे दश प्रज्ञा मात्रा अधिभूतं
 चक्षित मात्रा न स्पुर्न प्रज्ञा मात्रा स्युर्न द्वा प्रज्ञा मात्रा न स्पुर्न त मात्रा न स्पुर्न त्वन्यत्पतो रूपं किंच त सि
 छेन्नो दत नाना तद्वचान्धः स्यान्वुर्न मिना पितेत्पादिश्रुति वाक्योक्तमित्यर्थः तद्वच्य मर्थतः यथेति भूत नी
 त्पादिना नूतानि पंच मात्राः शशदयः पंचेति वृत्तादशेत्यर्थः प्रचयेति प्रवर्तते ताश्चेति दर्शनात् मात्राः इति
 वाणि दशा यो न्यधि व्यादिनि शशदीनि च ग्राह्या एष धिक्त्व प्रवर्तत इत्यर्थः एवं न स्पना पे नू मिदं ग्राह्यं
 ग्राहकं च ता तां वस्तुतो निन्ना न न वति किंतु एकचिदात्मनिकल्पित मस्तीत्यर्थः श्रुतौ न हीति ग्राह्या ग्राह्यं न
 सिद्धाति किंतु ग्राह्या देव एकं ग्राह्यं विना ग्राह्यं न निर्हतीत्यन्योन्यसापेक्षमित्यर्थः समोदपर स्पराति सर्वा
 स्तयत्वादीत्यादिपदेनानंदत्वादिकमुच्यते न न्वन्य धर्मैः कथं प्रहोयास्ति दृष्टे दर्शनात् इहापि सागुपास्ति यु
 ज्यत इत्यर्थः ॥ नाना धर्म विशिष्टे को या स न स्प विधा यिनः ॥ वाक्य स्या प्रवाण नैत धर्तुं शक्ते क्ता मर्त ॥ ५५ ॥
 एवमुक्ते मे कदेशि म तं दूययति ना ता धर्मैति तं मा प्राप्नु रिति श्रुत्या स्वधर्म समन्विते जीव प्राण एता स्येशे
 भा हा मनो म यत्वा दीति मनो मय प्राण श हा इहा दो मनो मयत्वादि जीव धर्मैः प्रहोयास्ति

३६

स्व

पञ्चसिद्धन्तैर्ष्वस्तु पदं शुभं ॥ ५७ ॥ शं कते विधि त्रय मिति इत्यादि क मिति ॥
दिशे न ५ त देवो कथं ५

क ५
गु ४
घे

युक्तोपासो विधीयते ॥ ५६ ॥ इति चेन्नैतदेवं स्यात्सर्वधर्माश्च तत्त्वतः ब्रह्मश्रुतेन नारायणस्यैवामृतत्वतः ॥ ५७ ॥
तं मामिति तं मामायाय नमस्तमुपासेति श्रुत्या जीवशाणामृताख्ये शोः मामिति जीवेन आयुपिति प्राणेन श्रुतमिति
अमृताख्ये शो न प्रमृता च दुःखोपासि विधीयतामिति शं कर्थः प्राणस्येवेति प्राणो वा श्रुतमिति श्रुतेति नवः
विधिवधे स्यादन्तर्गते विधादित्यादिकं भवेत् ॥ अन्ये गुणविधानार्था इति वक्तुं न शक्यता ॥ ५८ ॥ उपक्रमवसानाभ्या
मेकवाक्येन निश्चयात् तस्मात्पूर्वोक्तं मुपासीत समश्चात्मेति विधादिति वाक्यद्वयं ग्राह्यं ॥ ५९ ॥ इति वक्तुं न
शक्यं इति तस्माद्गवत्या दीयमतमेव सम्प्रतिपत्तं संहतिरस्मादिति ॥ गुरुत्वं श्रीशिवकृशिकेशश्रीमत्पार्ष्णी
कृतानुलेशाः वागादिकस्याविषयेऽपि वाच्यं पद्यात्मिकाः संबन्धेति चिन्ता ॥ ६० ॥ वेदांतन्यायलोकनवनेयं विश्वेश
गुरुत्वं देवत्याहृतमेति ॥ चिन्तामिति यतो वाचं निवर्तत इति श्रुत्या वागाद्यविषयेऽनृणां वाच एव न प्रवर्तते नत्रापि
पद्यात्मिकाः प्रवर्तत इत्याशयमिति ॥ इति श्रीमत्पद्मसंहितायां पञ्चमस्कंधे श्रीशिवगमानंदतीर्थश्रीकृष्णशिष्य
श्रीपुष्पाक्षमा नंदतीर्थस्य कृतो वेदांतन्यायनत्नावल्यां प्रथमस्याध्यायस्य त्रयमः पादः ॥ १ ॥ विष्णुब्रह्मलिं
गौघे एवैषा देवि चारितो अस्पृष्टब्रह्मलिंगानां पादयोः स्याद्विधाना ॥ १ ॥ सविशेषाविशेषेशलिंगवाक्यविनि

३

के ५

वेदां
त
उ
४

र्यात् शब्दयोगार्थकत्वाद्वाप्यशः पादयोर्निर्दिष्टा ॥२॥ पादयोः द्वितीयतत्त्वो यथादयो नित्यर्थः सविशेषेति प्रा
 शः सविशेषनिर्विशेषब्रह्मालेगावाका नितीमात्र प्राथम्यशब्दयोगार्थविषयकत्वाद्वातयोर्निर्दिष्टार्थः ॥ जग
 देतुल्यसामर्थ्यसिद्धसर्वतन्मादिकी ॥ उपजीव्यप्रवृत्तिः स्यात्पादयोः नितिसंगतिः ॥३॥ आदिपदाद्यापित्व
 नित्यत्वसर्वत्वग्रहः ॥ एते तन्मापादयोः कार्यकानाणन्तावः संगतिनित्यर्थः ॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् सर्वत्र
 लुप्तमन्तं देवत्वात्तास्मिन् लज्जालत्रविचेष्टितत्वात् ॥ ब्रह्मातिरेकेण नवस्तु यत्तद्वागारिहीनस्तनुपादुपास्ति
 ॥४॥ सर्वत्र खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांतुपासीतेति श्रुतिवाक्यार्थमाह सर्वत्र खल्विति ॥ श्रुतौ इति त्वेतेत
 दाह ब्रह्मातिरेकेणेति पद्यस्मात्कानाणन्ताव ब्रह्मचिन्मवस्तुनास्ति तत्तस्मात्कानाणन्ताव प्राणदिहीनः सन्नुपास्ति
 कुक्षौदित्यर्थः ॥ उपासको ध्यायति जन्मनी ह्यदेव मत्वा पितृदेवसंस्पात् ॥ यो यस्वरूपेण हि जायते तदेव मा
 नय ध्यायते विकार एव ॥५॥ उपासकानां ध्यानप्रधानो भवतीति वार्थमयद्वयदस्पष्ट्युत्ति संस्थित स्या ॥ मतो मय
 प्राणशरीरमेतद्रूपमंतः परिचितं द्योता ॥६॥ अथ खलु कृतुमयः पुरुषः स यथा कृतुगस्मिन् लोके
 पुरुषो भवति तथेतः त्रैत्यनवति स कृतुं कुर्वीत मनो मयः प्राणशरीरमुत्पादितुं त्वर्थमात्र उपासक इत्यादि

४०

५४

ना। इहाजन्मनियेदेव ध्यायति मन्त्रा पितदेव सः स्यादित्यन्वयः। मय द्विकान्त्राचुर्यप्राधान्यादिष्वितिकेचनवे
याकरणाः पठन्ति तदा ह ध्यात प्र ध्यान इति। मन्त्रं कुर्वीतेत्यत्र कर्तुं ध्याने कुर्वीतेत्युक्तं तत्र किं ध्यायेदित्यपेक्षायां
मनो मयः प्राणमनो नद्रत्याधुनो तत्र लिङ्गविभक्तित्वत्पय माह मनो मयमिति हतत्। ब्रह्माश्रितं हृदयाम्यन्तरे ध्या
येदित्यर्थः। श्रुत्या यथा कर्तुं निति प्रतिपादितत्वाद्देवेन यं यमिति साधु समीनितत्वात्। तद्विद्यारूपपनिर्वित्तनतो
भवेयं त्वत्पदवजगवन्नवमा प्रपन्नं ॥७॥ एवं विषयवाक्यार्थमुक्ता कविः स्वस्य श्रुतिस्मृत्युक्ता ध्यान फलेश्च
भतामाशास्तुत्येति यथा कर्तुं निति श्रुत्येत्यन्वयः देवेनेति श्रीरूपे नयं संवापि स्मरन्मावेत्यजत्यंते फलेव न
तंत मेवैति कौतेय सदा तदा वमावित्तत्पुक्तत्वेतित्यर्थः मनो मयत्वादिक धर्म कीर्तुपासनीयाननुजीवतव। य
त्सर्वमित्यादिक वाक्यमेतत्संविद्यते न तु केशवस्यात्वा उपासनं वा क्यमिदा द्वयोक्ता बुपासनं सकृत्तुमित्य
नेना विधीयते र्थक म तश्च भंगः पाठक्रमस्येति परत्वं सस्प ॥८॥ एवं पद्माह मनो मयत्वादिकेति। स्तोत्र

६ वासना उवादेन शमविधायकत्वं सर्वं खल्वित्यस्य युक्तमिति भावः। ननु स्वप्ना आत्पूर्वमविहितामु ४

वेदो

४१

४१

अथैवादि
सुतेन पुंसां

इयमेकंवाक्यं ननु सर्वं खल्विति वाक्योक्तं ब्रह्मैवोपास्यतामित्यत आह्यत् सर्वमिति यत्र यस्मात्कानाणां तान
त्विति ननु केशवस्य ब्रह्म एउपासनं निविधत्त इत्यनुशङ्गाः उपासनं शमश्च विधीयतामित्यत आह वाक्यमि
दं हि तौ हेतुपास्तिमनूद्य कथं शमविधिरित्यत आह अर्थकमत इति त्रस्प सर्वं खल्वित्यस्य क्रतुमित्यादि वाक्या
र्थोपज्ञीवित्वेन तत्तत्पत्तमिति तर्था न सर्वमित्यादि कवाक्यगीतमुपासनांतस्यास्तु सर्वं खल्वित्यर्थे
अहं विषयोस्तु तत्राह न सर्वमिति पुंसजीवेनेत्यर्थः। न चार्थवादस्ति तमप्यपेक्षं स्ववाक्ये सत्यनपे
क्षितत्वात्। उत्पत्तिश्चिष्टेन गुणे ननु दाचोत्तन्नश्चिष्टेन नृप्युज्यते सा ॥ ११ ॥ अथैवादि त्रिवाक्यस्य
सर्वीत्स्यानुवादेन शमविध्यर्थो हेतुवन्निगदार्थवादः सर्वं खल्वित्यादि वाक्यं तत्रास्ति तं ब्रह्मेत्य
र्थः ॥ उत्पत्तीति उत्पत्ति

४ या विषयत्वेनेति ॥ उपास्ति वाक्यस्य समन्वितत्वा मनो मयत्वादिपुतेन पुंसां ॥ ११ ॥ ननु विधीयते

सं३

शिष्टत्वं च कर्मस्वरूपप्रतीतिसमयावगतत्वं । सा । उपास्ति । उत्पन्नशिष्टेन ब्रह्मण न युज्यते न संबध्यते इत्य
र्थः । अत्रोच्यते । समस्तवेदां च । चः प्रसिद्धब्रह्मोपदेशात्पुनमेव विवृत्य । श्रुतोऽत्रयः प्राणशरीरशब्दस्त
न्मध्यस्थेन हि सर्वनाम्ना ॥ १२ ॥ आकांक्षतासन्निहितार्थमेतद्ब्रह्मेव संध्यत इत्युच्यते । न ते द्वितीयार्थे शरीरे
येदेषां मयत्समानः खलु विक्रियादौ ॥ १३ ॥ चित्तोपलभ्यत्वत इत्यनेन प्रचुर्यमुत्पद्यत इत्यतः । उ
पासनीयापेक्षया भावादप्यर्थवादो न मेव गम्य ॥ १४ ॥ समस्तत्वादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं । समस्त
वेदान्तवाक्येषु प्रसिद्धस्य ब्रह्मणः सर्वस्वरूपत्वादावुपदेशादित्यर्थः । तन्मध्ये ति प्राणाः शरीरमस्य
ति बहुव्रीहिसमासद्वयप्राणशरीरशब्दौ तवर्तिना अस्मैति सर्वनाम्ना हेतुना । एतत्सन्निहिते ब्रह्मे
व विधीयमानापासनेन संबध्यत इत्यर्थः । साधन ए इति तथा च मयदा न जीवति श्वायकत्वमिति भा
वः । प्राचुर्यार्थकत्वमाशङ्क्या ह चित्तोपलभ्यत्वत इति तथा च प्राचुर्यस्यापि जीवेश्वरो भयनिष्ठत्वात्तु
दोष एवेत्यर्थः । तस्य तिमनोमयत्वादे नित्यर्थः । उपासनाया विषयत्वतः स्यादपेक्षितं न्यपनाद
पीह । उपास्तुपादयतयोपदिष्टा गुणाः समस्ताप न मे श्वने सुः ॥ १५ ॥ अथवा दादपि ब्रह्मेवावगम्य
मित्युक्ते मेव साधयति उपासनाया इति उपासनाया विषयत्वेन अपेक्षितं शमविधिपनादपि श्रा

२५

वेदो

४२

त्वं सादित्यर्थः विवक्षितगुणोपपत्तेश्चेति सूत्रार्थमाह उत नार्हेतु उपासनायामुपादेयत्वेन मनो मयः
प्राणशरीरो नाश्रयः सत्यकामः सत्यसंकल्पः आकाशात्मा सर्वकर्मसर्वकाम इत्यादिनोपदिष्टा इ
त्यर्थः सुः उपपत्तेश्चेति नित्यार्थः ॥ मनो मयत्वादिकमस्य युक्तं सर्वात्मकत्वात् परमेश्वरस्य ॥ त्वं स्त्रीत्वमित्या
दिकवाक्यमतद्वत्कीश्वरस्यापि हि जीवधर्मान् ॥ १६ ॥ मनो मयत्वादिकं जीवस्यैवासाधारणमित्या
त आह मन इति ॥ त्वमित्यादि ॥ त्वं स्त्रीत्वपुमानसीत्यादिवक्यमित्यर्थः ॥ वागादिसर्वेन्द्रियशून्यतारव्यावाकिल
कामा युततादिकं तु जीवेन युक्तं यत एव धर्माधिष्ठानगोऽन्वेति न कल्पितेऽपि ॥ १७ ॥ आनापितस्थः ख
लुधर्मराशिरन्वेत्याधिष्ठान इति स्थितत्वात् ॥ अताम्य जीवेन उपपन्नितस्तु ब्रह्मैव धर्मयुतं विवर्तते ॥ १८ ॥ ब्र
ह्मणि जीवधर्मोऽवधार्यते तर्हि ब्रह्मधर्मोऽवजीवेऽप्युत्तरित्वा शीक्यानुपपन्नेऽस्तु न शरीरे इति सूत्रेणाह वा
गादीत्यादिना ॥ अवाक्यनाद इत्यादि श्रुत्युक्तमित्यर्थः श्रुतावागववाक्यसाम्येनैवाकीर्वागितुपले
रां ॥ आहः कामास्यनेत्यानादनः नित्यतत्पदार्थस्तमाह पूर्वाद्धन अनादनपदार्थेऽप्यनित्यतत्पदार्थे कामायुत
त्वात् ॥ आदिशब्दात्सत्यकामादिग्रहः सूत्रार्थमुपसंहरति अत इति अस्य सत्यसंकल्पादेः नित्यार्थः सूत्रेऽनुवर्ध्या
णतदाह ब्रह्मैवेति न शरीरे जीवे उपास्य इत्यर्थः तद्धर्ममिति मनो मयत्वादिवर्धयुक्तमित्यर्थः ॥ न कर्म

४२
तद

२

तेषां कर्मवत्त्वात् कर्मवत्त्वात् कर्मवत्त्वात्
 तेषां कर्मवत्त्वात् कर्मवत्त्वात् कर्मवत्त्वात्
 तेषां कर्मवत्त्वात् कर्मवत्त्वात् कर्मवत्त्वात्

कर्तृव्यपदेशतश्च श्रुतौ विचित्रो भवतीह जीवः॥ इति निधाय प्रथमां तशब्दोऽस्ति श्रुतौ तस्य
 विशेषतश्च॥ १८॥ शान्तिनामोपास्यत्वात् न वेहेत्येतन्न कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति सूत्रे तत्र न शान्तिना
 न्यनुषंगमनिप्रेत्याहेन कर्मनिमित्तः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति श्रुतौ एतमिति प्रहेतस्य मनोमय
 त्वाद्विगुणकस्य उपास्यकर्मत्वेन व्यपदेशतश्च निमित्तं भवितास्मि प्राप्तास्मीति शान्तिनामोपासकस्य क
 र्त्तृत्वेन व्यपदेशाच्चेत्यर्थः॥ न च सत्यां गातावेकस्मिन् जीवे कर्मकर्तृभावो युक्त इति भावः जीवस्यानुप
 स्यत्वे हेत्येतन्न शब्दविशेषादिति सूत्रे तस्यार्थमाह इति ब्रूहि वायवाश्यामाह कर्तृत्वं तु लोवापुवम
 यमंतनात्मन्यनुषङ्गादिश्रुतौ पुनरुपोहि न एमय इति पनमात्मा निधायीयः प्रथमां तशब्दोऽस्ति त
 स्मांतनामन्निति सप्तम्यंता जीववाचकशब्दाद्विशेषा विभक्तिभेदेनार्थभेदेन स्मादित्यर्थः॥ तथा
 च समानप्रकृत एतन्न श्रुतौ पुनरुपोहि न एमय इति प्रथमां तशब्देन पनमात्मा निधानं श्रुतनात्म
 न्निति सप्तम्यंतेन शान्तिना निधानं च दृष्टमिति॥ तीहापि प्रथमांतत्वेन श्रुतौ मनोमय इत्यादि शब्दः
 परमात्मपर एवेति स एवोपास्य इति भावः॥ न कर्मकर्तृव्यपदेशात् सिद्धिर्जीवेश्वरैक्यादिति चेन्न तत्प्राति

प्रथमां तशब्दोऽस्ति श्रुतौ तस्य मनोमय
 त्वाद्विगुणकस्य उपास्यकर्मत्वेन व्यपदेशतश्च निमित्तं भवितास्मि प्राप्तास्मीति शान्तिनामोपासकस्य क

१८ एतमित्यादि श्लोकास्तूक्तार्थाः १९ ६ को वाश्यामाह

श्री नाम

वेदां०

४३

४३

हृद्देशवर्तीश नियम्यतोक्तेः स्मृत्या नृणां कल्पितमेदसत्वात् ॥ २० ॥ स्मृतेश्चेति सूत्रवावर्त्तनी
शंका माह न कर्मति स्मृत्येति ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशः जुनतिष्ठति । आत्मयन् सर्वभूतानि
यत्रा नृका निमाययति गीता स्मृत्या नृणां जीवानां हृदयदेशवर्तीश्वर नियम्यतोक्ते नित्यर्थः ॥ श्रु
त्याऽल्पसंस्थानसमीपे न स्वशब्दतोऽगुल्यसमीपेणाह । आनायमात्राननुजीव एवापास्मा
न सर्वशब्दहेति चेत् ॥ २१ ॥ अनेकोके स्वात्तद्वापदेशाच्चेति चेन्न निचायत्वादेर्व्योमवच्चेति सू
त्रस्थार्थीका माह श्रुत्येति एषम आत्मा तर्हृदय इति श्रुत्येत्यर्थः स्वशब्दत इति एष आणीयान् ब्रह्म
वीर्यवीर्यवाच्चेति श्रुत्या आणीयानित्यल्यत्ववाचकशब्देनैवाणीयस्त्वव्यपदेशाच्चेत्यर्थः आनयेति
तोत्र प्रोताय शलाकाय परिमाण इत्यर्थः ॥ सर्वेश्वरव्यक्तिपदे हृदये ध्येयत्वतः स्याद् हृदया अ
यत्वा । वित्तस्पृष्टिर्हृदये महेश ईश्वरः स्याद् हृदयोक्तिर्नष्टा ॥ २२ ॥ समाधानमाह सर्वेश्व
नेति ब्रह्माभिवाक्ति स्थाने हृदयपुंडरीके अनेकोके स्यादि गुणबीशष्टत्वरूपेणापास्मत्वादि
त्यर्थः हृदयस्पृष्टतनावयवापेक्षया अतिशयमिति प्रेत्याह चित्तस्येति । उपास्त्यपेक्षये शस्यत्वं

स्थानादिकार्यते। सर्वगस्य पिरस्य वसू चिका दिव्य पेक्षया ॥२३॥ उक्तमेव दृष्टं तेन न नृत्ति उपा
स्तीति यथा सर्वगतमपि वोमसुश्चापाशायवच्छेदेनानुकोकोपि श्रणीयेपि व्यपदिश्यते तथा
ब्रह्मस्यार्थः ॥ आकाशवत्सर्वगतेश्च न शेषदीशस्य दुःखाद्यनुभूतिसात्किं जीवात्मवद्भेदेन
ताविशेषाद्दृष्टाश्रितत्वादिति चेन्न तत्सामान्यं ॥२४॥ धर्मादिमत्वात्तेन देभावतश्च जीवस्य चे
शस्य विशेषमत्वात् ॥ विवस्य नैव प्रतिषिद्धधर्मा लोके वदन्ते मुख्यमिष्यते हि ॥२४॥ सौभाग्यप्रा
प्तिरिति चेन्न वैशेष्यादिति सूत्रार्थमाह आकाशवदिति द्वाभ्यां दुःखेति दुःखाद्यनुभवप्रसंगः
त्यर्थः तत्र हेतुद्वयमाह चेतनतेति चेतनताया अविशेषात् ॥ अविशिष्टत्वात् हृदयाश्रितत्वा
च्चेत्यर्थः ॥ ब्रह्मज्ञानेन तत्सामान्यत्वात् हादित्वा ज्ञेयत्वात् ननु मानसधर्मादियोगित्वमुपाधिनि
त्यभिप्रेत्याह धर्मादिमत्वादिति सूत्रे विशेष एव वैशिष्ट्येन दाहविशेषमत्वादिति ननु जीवेशयान
त्यन्ता नैदाहोक्तत्वादिवैलक्षण्येण विशेष एव न स्यादित्यत आह विवस्येति उपाधेः प्राति
विंदपक्षे पातित्वादिति भावः ॥ न प्रत्यभिज्ञापकमत्र तद्वज्जुतिः श्रुताय ददेद्ब्रह्मयामः ॥ यत

सोदनमित्यादिना इत्थं सर्वेष्वस्याप्यधिष्ठानमृतमित्यर्थः अर्पणं स्वकारः इत्थमित्ये त्वस्यैव विवरणमि
 त्यापदमिति रूपापदे वैदिकतयेति ह्येतदसत्त्वाच्च दुष्प्रतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मणो मोक्षता नालीत्युक्तं प्राकृत
 ददत्र च जीवस्य वा तत्तायुक्तानि श्वनस्य तिसैर्गतिः ॥ ३ ॥ अत्राऽत्र जीवः समुपासनीया भोग्यादने मोक्षते
 याप्रतीतिः ॥ जीवस्य भोगाय तनत्वताऽस्य ब्रह्मादिसंघात इहोस्ति भोग्यः ॥ ४ ॥ पूर्वपक्षमाह अत्राऽत्र जीवः
 ह्यादीति ब्रह्मसंघादिसंघात इत्यर्थः ॥ विप्रो विमुक्तो वुपसचनं स्यान्मृत्युर्हि कस्यापि वदुष्टजन्तोः ॥ मृत्यु
 पसकश्च वगनचत्पात्संहरतां त्वमित्येति तदिह ॥ ५ ॥ स्यादग्निर्नैदरतिश्रुतत्वाद्भोक् प्रसिद्धे
 पिवक्रिस्ता ॥ अवि क्रियत्वाच्च तं शंभुन त्राऽनश्नन्निति श्रुत्वा दितत्त्वतश्च ॥ ६ ॥ श्लोकद्वयमेकवाक्यादु
 ष्टजैतोर्वाच्चादेरित्यर्थः मृत्युर्नापि कस्यचिद्वाच्चादेर्ब्रह्मसंघादिभोजने भवत्पसचनमित्यन्वयः अन
 श्नन्निति अनश्नन्ननो अमिवाकशीतीति श्रुत्वा केत्याच्चेत्यर्थः ॥ अत्रोच्यते अत्रोच्यते अत्रोच्यते अत्रोच्यते अत्रोच्यते अत्रोच्यते
 यगश्चरमा यतयाश्रुतत्वात् ॥ भोगार्थको नादनशश्च एष स्वादिकं पिनतै प्रयुक्ते ॥ ७ ॥ अगिति भोग्या
 र्थकत्वे योदनशश्च स्यात्स्वकंदनादावपि प्रयागः स्यादित्यर्थः ॥ मृत्युपसकं तिसैर्गतिः समर्पितेन विनाशयता रवि
 नगुणनयोगात् ॥ गणितुमः स्यादुपलक्षणाया ब्रह्मादिशब्दऽखिलेनैव श्वनार्थः ॥ ८ ॥ मृत्युपसकं तिसैर्गतिः मृत्युपसच

४

वेदो

४५

नपदसन्निधापितेनेत्यर्थः विनाशतेतिप्रसिद्धौदनगतेनेतिशेषः सः आदतशब्दइत्यर्थः ॥ अत्थापानश्रुति
 तिकर्मजन्यः फलोपभोगः प्रतिषिध्यतेऽस्य ॥ अविक्रियस्याप्यज्ञयायुतस्यसंहर्तृतास्तीतिनपूर्वदोषः ॥ ८॥
 अजयाअविघयेत्यर्थः ॥ अत्तामहः प्रकृतत्वतः स्यान्नजायतेम्रियतैतिवाक्यात् ॥ दुर्ज्ञेयताब्रह्मणएव
 लिंगकोवदतेहृदमितीरितस्यात् ॥ १० ॥ प्रकृतत्वमितिमुत्रार्थमाहअनेतिवाक्यात्प्रकृतत्वतइत्यन्वयः लि
 गमप्यारुर्ज्ञेयतेतिइतीरितेति कइत्यावेदयत्रसइत्युक्त्यर्थः ॥ गुहाप्रविष्टावात्मानोहितदृशनात् ॥ आ
 त्मणैककर्मफलपिवंतोतद्भागयुक्तसुहृतस्यकार्यः ॥ देहपनब्रह्मनिवासयोग्यश्रेष्ठदेहः स्निग्हाख्या
 मन्त्रेबुद्धिः ॥ १॥ तांसंप्रविष्टोचमिथाविबुद्धोजीवश्चनोब्रह्मविदेः स्वकर्माः ॥ त्रिनाचिकेताश्चतुर्देतितत्र
 जीवत्यनिमुक्तचिदेकमस्मि ॥ २॥ अतंपिवंतोसुहृतस्यकर्मणइत्यर्थः ॥ तस्यलोकेगुहाप्रविष्टोपनमपरश्च
 छायातपोब्रह्मविदेवदंतिपंचाग्रयोगेचत्रिनाचिकेताइतिविषयवाक्यार्थमाहआवश्यकमित्यादिना
 पिवंतावित्यस्यवाख्यातद्भागयुक्तवितिसुहृतस्यकर्मणःइत्यर्थः ॥ श्रौतलोकपदार्थादेहइतिदेहयद्दृद
 र्यंतत्रयागुहातांप्रविष्टावित्यर्थः ॥ गुहाख्यामन्त्रमितिपाठेअत्रमाकाशमित्यर्थः ॥ एवंचगुहापदस्यआकाश
 बुद्धिवार्थः ॥ कार्माः कर्मणइत्यर्थः ॥ सकर्माः कर्मशीलइत्यमरः ॥ चितस्त्रिनाचिकेताग्नियेस्तइत्यत्रविषयः

४५

४

३४ वस्तुतस्तु विषयं दृष्टं लोकोक्तं वक्तव्यं यथैव छत्रि शब्देन छत्रितं द्विजं धीस्तथा २३
विना विकल्पं द्वितीयं त्रित्वमित्यप्यनेजगुः प्रमाणं तद्वदस्य कविनिर्देशे शिवदीर्घरितः ॥३॥ नाप्येकेतगिनां
पाठोपार्थं धीस्तदेतुष्टिभिः विना विकल्पं तद्वदत्र त्रित्वमित्यप्यनेजगुः ॥४॥ पिवत्येदेनात्र समीपितोस्तस्यार्था
जहन्नेत्याप्राविष्टो लोके यथा छत्रिपदेदिता स्फुर्गता रडत्यववर्धति वृद्धाः ॥५॥ उक्ते पिवच्छदसमं
प्रसंस्थाद्विहापदादत्र ववुद्धिजीवो ब्रह्मादिशब्दस्य हि मृत्युशब्दादनित्यतार्थत्ववदेव पूर्व ॥६॥ दृष्टो न
संगतिमहा उक्ताविति ब्रह्मादिति पूर्वत्र ब्रह्मललादिशब्दस्य सन्निहितमृत्युपदानुसारेणानित्यवस्तुप
रित्ववदित्यर्थः ॥ तयोः परिच्छिन्नतया त्रयुक्ते गुहाहितत्वेन मात्मनस्त्वयुधविनिर्दिष्टसर्वतयोः परिच्छिन्न
बुद्धावनिव्यक्तिरितीदृशं हि त्किञ्चन युक्तं सति संभवेपि ॥७॥ पूर्वपक्षमाह तयोः निति गुहेति नियत
हृदयगुहाश्रितत्वमित्यर्थः बुद्धाविति बुद्धावन्तवापि वर्तमानतया तत्राद्विव्यक्तत्वेन नियतस्थानत्वं वा
न्यतनुक्तिष्टांगतंतरसंभवे न युक्तमित्यर्थः अत्राच्यते आत्मत्वेन जीवहनी गुहास्थाद्वतस्पृष्टानात्प्रसिते हि
जीवा तस्य द्वितीयो ह निवेद्युक्तश्चित्त्वेन साम्याच्चतुर्वुद्धिरिष्टा ॥८॥ चित्त्वेन चेतनत्वेन त्वर्थः संख्यावतास्त
द्वुवो हि लोके सत्पवन्त्यस्य समीक्षितत्वात् यत्कान् कत्वेन समानरूपा बुद्धिर्द्वितीया भवतीति तत्र ॥९॥ न
तु बुद्धिरिष्टे तत्र हेतुमाह संख्यावतोरिति तद्वुवोः संख्याश्रवणे सति एकतूपवन्त्यस्य दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ जीवस्य

लो न प्रकटीकृतत्वात् ॥ १५ ॥ द्वा सु पूर्णं तस्य विषयवाक्यत्वं वारयति गुहं प्रविष्टा वित्यादिना व्याख्यानमेवाह मु
 खादिभावेनेति चिदिति चेतन्यकल्पितमित्यर्थः चितः प्रत्यगात्मन इत्यर्थः तद्वन्नीतिमुखादिवृत्त्यभिव्य
 क्तचेतन्यवत्त्वेन नोक्तत्वं धारित्यर्थः तद्वा ह्येनेपे गिरहस्य ब्राह्मणेनेत्यर्थः ॥ द्वौ पक्षिण विवन्ति य
 म्पनियं तताभ्यां युक्तौ यतस्तत इमां सयुजां सखायां चित्त्वेन न श्वनशनी न गुहा प्रविष्टा वन्त्यान्निके मे फ
 लमतिनयोने चान्यः ॥ १६ ॥ द्वा सु पूर्णं सयुजां सखायां समानं दृष्ट्वा परिष्वज्यते यो न न्यः पिप्लू स्व
 दन्त्यनश्नन्नन्त्यां अमिवाकशीतीति मंत्रार्थमाह द्वौ पक्षिण विविति चित्त्वेन सखायां तु त्वस्य भावा वि
 त्यन्वयः ननु चित्त्वधर्मो जीवेश्वरयोरेव न बुद्धिजावयोः सत्यं ॥ ह्यत्वा चिंतया तु द्वा सु पूर्णं तिमंत्रस्य गुहा
 न्यायविषयत्वमंगीकृत्य तथोक्तं वस्तु तस्तु चित्त्वमत्र चित्प्रयुक्तेष्ववहानभाक्त्वं विवाहेतैतत्तद्वुद्धि
 जावयोरपीत्यनवधं ॥ अत न उपपत्तेः ॥ पूर्णं य एष नयने परिदृश्यते सा वात्मनिकं शिंदुपको सलमा
 ह विद्वान् ॥ ह्यायात्मतानिरसनाय युज्यते नानाषे ब्रह्म नयामृतमिति देववतीति पश्चात् ॥ १७ ॥ यस्माद्द्वौ तादि
 ति हितं नयनेऽप्याति पक्षे द्वये तद्वत्तु पमिदं शिवस्यास्थाने भवेदिति समीरितमाह निष्ठं यागी
 शमेवामभयामृमोशमीरे ॥ १८ ॥ य एषो ज्ञिणिपुत्रो दृश्यते एषः आत्मेति होवाचेतदमृतमेतदभयमेत
 द्ब्रह्म तितघघ्णस्मिन्नसर्पे वोदके वा सिचति वत्सनी एवमष्टीत्यादिविषयवाक्यार्थमाह पूर्ण इत्यादि

* त ५

* त ३

वेदां०

87

ना तदनुद्वेगमिति तत्तस्मात्तद्वदमहिम्नं स्मानमनुद्वेगं न वेत निर्लेपत्वादित्यर्थः ॥ त्रींशोऽंशः प्राक्प्रथमं श्रुत
त्वाद्गुहाप्रवेशादियथेव नीतं । तथा मृताद्याश्चरमश्रुताः स्युः क्वायात्मके दृश्यतया पुनोक्ते ॥ ३ ॥ दृष्टान्तसंगति
माह जीवेशयोरिति प्राक्पूर्वत्रपश्चाच्छ्रुतंगुहाप्रवेशादियथेव नीतं तथा पुनोक्ते यएषो हि नि पुनुषो दृश्यत
इति प्रथमं श्रुते क्वायात्मनि नेतव्याः स्युरित्यर्थः ॥ ४ ॥ उपासनीयो हि नि चालुषो यं क्वायात्मकादृश्यतया श्रु
तत्वात् । श्रुताभ्यत्यादिकमत्र नेयं स्तुत्या कथं चिच्चरमश्रुतत्वात् ॥ ५ ॥ पूर्वपक्षमाह उपासनीय इति दृश्य
त एति श्रुतिनि पुनुषो दृश्यत इति श्रुतत्वाच्चा लुष इत्यन्वयः श्रुतेति प्रथमं श्रुतं क्वायात्मनीत्यर्थः ॥ एतद्वद्व
ति वाक्यस्य मनोव्रत्तेति वाक्यवत् ॥ इति श्रुतिनि स्तुत्या न स्वार्थपक्षो वेत्तः ॥ ५ ॥ इति श्रुतेति मनोव्रत्ते तु पा
सीतेत्यस्यैव तद्वद्वेत्त इति वाक्यस्य इति श्रुतत्वादित्यर्थः श्रुतोच्यते । आत्मा मृतत्वाद्यप्यपन्नितोद्वेगा स्या
दनेमिषा स्थित इति श्रुत्वा ॥ क्वायात्मकार्यं न तु दृश्यतो न्तराशास्वीयदृष्टे निहकीर्तितत्वाच्चादि ॥ आत्मेति श्रु
तत्वात् मृतत्वादीनामुपपत्तेरित्यर्थः न तु क्वायात्मक इत्यन्वयः ॥ यद्वद्वेत्त एवमुपात्तं श्रुत्वा वा निश्चितार्थो स
तोक्तार्थो निश्चितार्थो न वेत्त इत्यन्वयः । तद्येवेति पुनुष्यपदान्तरमर्धलक्ष्ये वा निश्चितार्थ इत्यर्थः ॥ पुमानर्थं
तन एवमुक्तो वाक्यस्य च स्यात्तदुपक्रमत्वात् ॥ शान्तं तु शास्त्रोद्भवमेव पुंसः स्फुटत्वं तददृश्यत इत्युपात्तं ॥ ७ ॥
चेत्तन एवेति पुनुष्यपदस्य नेयं नेयाचेत्तनार्थकत्वात् न क्वायात्मक इत्यर्थः एवं च सति दृश्यत इत्यन्तः प्रागेव पुन
४ ॥ न वेत्तः पुमर्थः । लक्ष्मणार्थो दिक्षितः तेऽप्येव दृष्टेः सापेक्षतया तथैव ॥ ॥ अ निश्चितार्थः ॥

यस्य प्रस्तावत तदुपक्रमत्वं वा फलस्यै त्वर्थं लयात् उपचरितं मित्यर्थः ॥ एतद्वृत्ते त्वत्वाचेति संबंधादुक्तियोगतः ॥ इति शब्देन वेदार्थे पदोत्रेति न दुष्प्रति ॥ ८ ॥ मनो ब्रह्मत्वासीत् तत्त्वचित्तिपदस्य हि ॥ ९ ॥ अर्थपत्रत्वे हेतुशक्तियोगत इति युक्तिसर्वव्यवस्थे हेतुनेत्यादि एतद्वृत्ते त्वत्वाचेत्यन्यथादित्यर्थः ॥ संयदा मोक्षमनीमोक्षेत्येते धर्मिणी प्रादुर्वादिनिष्ठः ॥ वा मत्प्रेतत्कर्मजन्यफलं स्यादित्येते तानि वास्मान्म ह्यस्त ॥ १० ॥ तेषां नेतो सर्वज्ञानत्रयश्चेत्येते संयदा मत्प्रेतत्वादिफाद्यः ॥ स्थानादीनां मुक्तिर्ज्ञानत्रयचक्षुःस्थानं वि स्तोश्चित्तनाथेन दुष्टं ॥ ११ ॥ किं वदते संयदा मत्प्रेतत्वाचक्षुते एतं हि सर्वाणि वा इमानि परि संयति एषु एव वा मनी न्याहिसर्वाणि वा मानि न ज्ञाति एतदु एव मा मनी न्याहिसर्वज्जलोकेषु भ्राती ति श्रुतुं संयदा मत्प्रेतत्वादिगुणानां परमा त्मन्यवोपपत्तेर्नेतवः परमात्मेव त्वं प्रेत्वा ह संयदा मत्प्रेतत्वादिना उत्पद्यते इति संयत्तस्य सारिर्वैगुहः सूचि तः सर्वेति सर्वा र्थप्रकाशक इत्यर्थः ॥ सर्वगतस्या हि स्थाने कथमित्यत्रोक्तं त्रैस्थानादिव्यपदेशाच्च तिस्र त्रैस्थाय्यं मा ह्यस्या नादिना मिति ॥ अत आतिवा लोकावकुलं स्थानं यद्वत्तदत्रापि युक्तं ॥ प्राणा ब्रह्मत्वा दिवाकोपदिष्टं ब्रह्मैवेतत्सर्वनामादिर्नेचा ॥ १२ ॥ अन्यत्र स्थानादुक्ते नित्यं मेव स्पष्टं इति त्रैस्थायी मिति त्र तः विज्ञाव्यापकस्याप्युपासना र्थं न दुष्टमिति श्वेता न्वयः स्थानादीत्यादिपदा इव तत्त्वादिर्कदृष्टात

ति

चैदं

४८

तेनोक्तं हि एष मश्रुनित्यादौ रूपवत्त्वस्योपासना र्थत्वेनोपासनादि ह्युपासना र्थमत्यस्य नव्यवेद शोना विनश्य
 नदति जातः सुखविशिष्टाभिधानादेवेति सूत्रार्थसाधनाति प्राण इति गुरुगृह्ये वाच्यं जया विनया
 लवर्तमानायापकासलायगाहपत्तामिनिभिः प्राणो ब्रह्मकं ब्रह्म सर्वं ब्रह्मेति वाक्योक्तं सुखविशिष्टं ब्र
 ह्मेव यद्व्योम्नि एष पुन्यो ह्यतद्व्ययस्य इति सर्वनामस्य भुक्तमित्यर्थः किंचेति चार्थः सूत्रं ब्रह्मेति जा
 नाभिर्षु सुखं विषयाद्भवं भूताकाशीनजातामिव स्तत्त्वेन तत्परीति ॥ १६ ॥ यद्वावर्कतदुत्पादितं यदा मा
 सुमनयः विशेषितस्य सुखतः स्वस्य गच्छति भूतता ॥ १७ ॥ विभूत्वेन विशिष्टस्य फलस्य गच्छति जन्यत ॥ परस्य
 सुखावेतो सुखं ॥ १८ ॥ तम ब्रह्म बोधको ॥ १९ ॥ उक्तं मर्थं मुपपादयति सूत्रमित्यादिना प्राणाख्यासूत्रा
 त्माप्रसूतिज्ञानाभिकविषयसुखं भूताकाशं ब्रह्मत्वेन न जातोत्युक्ते सत्युक्तं यद्वावर्कतदुत्पादितं यदा मा
 तरेव कमित्युच्यते त्वर्थः सुखतः सुखेन त्वर्थः इतो कं रं शचो सुखरूपं ब्रह्म बोधकावित्यर्थः ॥ भूताकाशे जन्य
 सुखे ब्रह्म शब्देत्यासति प्रातीकहृद्यानेन त्वपुन्य इति सिध्यति ॥ १७ ॥ तयोः परस्य स्वो गफलमाह भू
 ततितया सति ॥ तयोः नितेन तनविशेषायेतत्त्व इत्यर्थः अन्यथा प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति धीः स्यादि

४८

७

तिजावः। कश्चादस्यानुपादानेन च ताकाशप्रतीकता। ब्रह्मणः स्यान्नयुक्तासात्वात्मविधेति हि श्रुतिः। १८॥
 केवलमसंब्रह्मेत्यत्र कश्चादस्याग्रहणोत्पत्तिरिति बोद्धव्यं। साप्रतीकतेत्यर्थः। सुखस्य चोपतान
 स्यात्कसंब्रह्मेत्युदात्तिते। कश्चादस्यापपुक्तत्वाद्विशेषणतयेव हि। १९॥ कश्चादस्य विशेषणत्वेन बोधयु
 क्तत्वादित्यर्थः। तस्मात्कसंब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मपरान्विते। २०॥ सुखाख्यगुणसंयुक्तैर्गमयेत्तां म
 हेश्वरं। २१॥ आदौ सुखविशिष्टस्य कथनात्प नमात्मनः। यस्य इति शब्दात्प्राप्त्या स एवात्रोपदिश्यते। २२॥
 सूत्रार्थमुप संसृजति आदाविति। वाक्योपक्रम इत्यर्थः। आचार्यवाक्यो निर्दिशति तत्तद्ब्रह्मान्वितं नेति
 नतोदनीयं। विद्यामुदोर्माग्निमिमुक्तशेषवत्तात्वाचार्य इति तत्त्वात्। २३॥ अन्वितं नेति। वक्ष्येदादा
 वपमेदादिति जावः इति तत्त्वादिति अग्निमिचैर्यस्तुते गतिवन्तेत्युत्वादित्यर्थः। तथा वनवाक्यमेदुल्लिख
 वः श्रुते श्वनोपासनयुक्तपुंसो मागीर्विनादिः प्रथितः श्रुतो यः तस्यानिधानात्प नमेश्वरो यंतस्वाप्ता ये सो
 वदन्ते हि मार्गः। २४॥ श्रुतोपनिषत्कृत्य निधानाच्चेति सूत्रार्थसंग्रहोक्तिः श्रुतेति श्रुतमन्यस्तीसंगुणव

वेदं०

४८

लोपासनं तद्युक्तस्येत्यर्थः श्रुताविति श्रुतौ तत्रेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया त्मानमान्वेष्य
दित्यभिज्ञेयं तत्तदेतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमेतदमयमेतत्प्रायणमेतस्मान्मपुनराव
र्त्तत इति श्रुतौ यः प्रासद्वस्तस्यात्राभिधानादयं अहिंसातः परमेश्वरः स्यादित्यर्थः ॥ अस्मिन् रते
संस्तुतिकामिणः स्युर्न स्युश्च वोपासनं तोर्विना हीनः तै योति देवा निति देवद्वान् श्रुती नितो ह्यन्ति
गतस्य पुंसः ॥ १२४ ॥ श्रुती नित इति अथ यदुवेवास्मिन् ह्यव्यकुर्वन्ति यदुवनं ते विषमे वा प्रिसंनवन्ती
त्युपक्रम्यादित्याह इमं संचंद्रमसो विद्युत्तत्तत्पुत्रो मानवः स एव नान् ब्रह्मगमयत्येव देवयो व
त्नपथश्च एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तिनावर्तत इति श्रुत्युक्त इत्यर्थः अथ यदुवेत्युक्तं श्रुत्य
र्थमाह आस्मान्मेति संस्तुतीति श्रवसं वधिसंस्कारकदिणः यो देस्यर्धं दिवानस्पृशेयथा प्यप्राति
होपासिबला र्चिनाद्यभिमानि देवान् यातीत्यर्थः देवद्वान् श्रुतिश्चिनादिदेवैर्न तन्निपुलान् किं त्व
दित्यर्थः श्रुतौ मानवं प्रनोः स गेज्जन्ममनणाद्याद्यलियुक्तत्वादाकर्तृत्वं मित्यर्थः ॥ आग्ने ततो हस्त

४८

चेदी०

५०

न विष्पाते। श्रीकृते शुभं तद्विधि उपात्तं प्रयुक्तं मित्यर्थः य इति शेषः ततः तस्मात्तत्रास्मिन्नूफत्येव सलो
कै गता नो कं मत्तक कल्यांतने प शरीत्तः। स्यादित्यर्थः॥ पंचाग्नि विद्यादिक साधने र्थे हिमय गर्भस्य
पदं प्रयोति। आरुति नेषां दहनाद्युपा स्थायेयां तितेष्वां तु विमुक्ति नेवा॥ २८॥ तद्दीश्वनोपासन यागानां
तद्दीश्वनोपासि फलं ह्ये च। सर्वेश्वनानुग्रह लब्धौ ध्यान्मुक्तिर्भवत्येव न चेत्तनेष्वां॥ २९॥ पंचाग्ना
ति आदिशब्दादश्वमेघ दृढ ब्रह्म चर्वादिग्रहः विमुक्ति नेवेत्येतदुपपादयति तद्दीश्वनेति दहनादी
श्वनोपासन यावत्सु लोके गतानामित्यर्थः नवेति इत नेष्वां पंचाग्नेयुपासकादीनां तत्वाज्ञानेन यमा
नावा न्मुक्ति नित्यावृत्ति नित्यर्थः॥ उपासकस्या न्निष्ठा विवर्णं संप्रदाया क्तस्याप्यनवस्थितत्वा
त्तत्र संभवाच्चा मृततादिक स्पष्टं एव ज्ञस्यात्र न हीतः स्यात्॥ ३०॥ अत्र वा स्थितेन सीमना च नेत न इ
ति सूत्रार्थ संग्रहं तदुपासकस्येति अन्ति णि द्वा मां संपादकस्य विवर्णं तपुः पुत्रां तन स्या नवस्थाना
दित्यर्थः अत्र द्वा पुत्रे अ संभवाच्चेत्यनवः इतरं द्वा या पुत्रे नाना किं तः स्यादित्यर्थः

५०

तएवमुक्तेपदं प्रयातुलभवत्मीवावापि। संवत्सपंयात्यथदेवलोकेवायुंततः सूर्यमतश्चयंद॥२५॥ चंद्रश्च
विद्युत्पुष्पं च विद्युत्लोकस्थितानू ब्रह्मपदादुपेत॥ अमानक लोकप्रजेशलोकान्नयतित्र
महागर्ध॥ उपासकानू ब्रह्मपदं च घीनानितो नितो देवप्रथात्र बोध्यः। श्रुता विमं मानवमित्पु पान्ता
ततः पमाद्यतेपि हेति चेन्नु॥२७॥ देवमानमेव प्रोयति सार्द्धं लोकद्वयेन अहः अहर्नात्त मानि देवता
एवमग्रे पिशुलमिति प्रुपदं देवतामित्यर्थः उक्तं गति उलगाय ए देवतामित्यर्थः ब्रह्मपदात् ब्रह्मलोका
रा अमानवः मनु सृष्टावनुत्तन्मः ब्रह्मलोकोत्पन्न इति यावत्। विद्युत्लोकस्थितानुपासकानित्यन्व
यां नित्यमिति स एतं देवयानं पथानमासाध्याग्नि लोकमागच्छति सवायुलोकं सवुणालोकं सइंद्र
लोकं सप्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमित्यादिकौष्ठी तां केश्रुतेर्वृणो प्र प्रजापतिलोकं नयनमुक्तं सवि
दानू तत्तलोकं गतः तत्तलोकस्वामिनाग्न्यादिना नीयत इत्युक्तं श्रुत्यर्थः अत्र मानवोपसर्जनत्वेन वृणुण
दीनानेत्तत्वेन प्रधान्येन अस्मिन् दिविद्युर्दत्तानां तु प्राधान्येनैवोत्तिविवेकः एतत्सर्वचतुर्थी ध्यायेत्

५ अमानवगुणत्वेन नैकाशेकराण्यः॥ विद्युर्दत्ता विरादीनां प्राधान्येनैवनेचता ५१

५ पाश

६४ परमात्मनः स्थाननिर्देशोपपादनायोक्त इत्यर्थः ॥ नृदेवदेवस्य शरीरमग्निश्चक्षुर्मनोज्योतिः ॥

अंतर्गम्य देवादिभूतकर्मव्यपदेशात् ॥ तिष्ठन् एषे व्यादिषु पस्तदंतो यं तेन जानांति त्रयस्य देहः
तानंतो नो यो यमयत्यजस्रमात्मा ममासावमत्तो महेशः ॥ १ ॥ यः पृथिव्या तिष्ठन् एषे व्यात्रं त
मयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवी मंतो यमयत्येव तस्मात्मा तर्ह्यममत्त इत्यादि
वाक्यार्थसंग्रहात् ॥ तिष्ठन्मिति तदेतः तेषां पृथिव्यादीनामंत इत्यर्थः तेषां व्यादयो यं न जानं
ति तस्य शरीराणि चेत्यर्थः एवो निर्गुणित्वात् नोक्तैरुपपत्तौ समीपितः ॥ यश्चक्षुर्धाति दृष्टान्तः स
एवाक्षिप्यते धुना ॥ २ ॥ आनेपसंगतिमाह ॥ इति य एवो निर्गुणपुन्यो दृश्यत इति नितो नितत्वात् ॥ दे
ही नियंता नवती ह देवान त्वीश्वरः कायविवर्जितत्वात् ॥ ३ ॥ पूर्वपक्षमाह ॥ संप्रवेति इतीति तत्त्वा
दिति पृथिव्येव पस्यानतनमग्निर्लोको मनोज्योतिरित्यादिभूत्या कार्यकृता संवातस्य देवताया
मुक्तत्वादित्यर्थः ज्योतिरेव मन इत्यन्वयः ॥ अत्रोच्यते ॥ अंतर्गम्यो यो धि देवादिभूतः सोऽयं श्रीमत्का
शिकानायकः स्यात् ॥ उक्तान्यस्यादृष्टता चामृतत्वं सर्वार्थानीमंतता चेति धर्मः ॥ ४ ॥ यंतनानियंत

वेदो०

५१

ताचेत्येतेषां उक्ताहीत्यन्वयः हि शब्दो हेत्वर्थः धर्माणामुक्तत्वादित्यर्थः न वा शरीरस्य नियंतृत्वात् स्यादस्ये
नियतूदितमत्र तन्मा माया जितित्वात्सकलस्य तेन संबंधसत्त्वात् तन्मेश्वरस्य ॥५॥ सकलस्य शरीरा
दिजगत इत्यर्थः तेन शरीरादिना संबंधसत्त्वात् शरीरमित्यर्थः चित्स्मान्निघानाद्या पापे चित्तो
नियमनं भवेत् तदुक्तपाखा नियंतृत्वं माया प्रज्ञा सिद्धात्मनः ॥६॥ शरीरेण विनापीति तत्रेदं प्रयोज
कं केचिन्मियमपदेन जगुस्य नियंतृत्वं ॥७॥ तदुक्तीति नियमन शक्त्याख्या नियंतृत्वमित्यर्थः नि
यम्यतीति नियमप्राप्तिरिति नूदेहा नावान्मियंतृत्वाभावः साध्यः स्वशरीरनियंतृत्वं विद्वादीत्यभिप्राय
इति भावः ॥ इष्टत्वादेवेतनस्यैवोक्तेः तर्क्यामीत्याज्जटुन प्रधाना नांतर्क्यामी देवतात्मानवेदेषु क्षेत्रे
स्वेष्टा हंतया सो ॥८॥ न च स्मार्तमतं कर्ममिलापादिति सूत्रार्थसंग्रहः कति पर्वार्धेना अतत् प्रधाना मे
न श्वेतनस्तद्धमेति निति सोत्रो हेत्वर्थमाह इष्टत्वादेवेतनस्यैवोक्तेः निति तर्हि चेत्तनो जीवो तर्क्यामी
ति न वेदेषु क्षेत्रे निति येषां विवो न वेदिति श्रुते उक्तत्वादित्यर्थः वेदचेति अहंतया अहमस्मि येषां त्वात्मानमहत्वेन
जानातीत्यर्थः तस्मात्प्राथिवी देवताया अविज्ञेयमंतर्क्यामीणां बुधन्स्वेतात्मनो न्यमतयो मितो येष

५१
तद

×त्यन उा हा नां त म मि × ३

*देतिने। *आरीरक्षमांतयामी तिसूत्राद्युक्तार्थः उक्तश्च नंतयामी देवताहेत्यादिना *५

* निर

धिबोतवेदः वदतीति नावः। जीवस्य नोपाधिमितस्य युक्ता न स्यादिका शेषनिधं ततोक्ता यत्रात्मनीत्य
 स्पथम्यताया प्राद्यंदिनाद्यैः पठितत्वं तत्रा ॥ १॥ उपाधिमितस्य उपाधिपनिधि न स्यत्यर्थः उक्तं
 एतानयुक्तेत्यन्वयः प्राप्ती न स्यो मयेपि हि मेदेने न मया यत इति सूत्रार्थं सूचयत्युक्तं नान्येनाय
 आत्मनेतिष्ठमिति प्राद्यंदिनैः यो विज्ञानेतिष्ठमिति काटवेष्टस्य जीवस्य निधम्यतायाः प
 ठितत्वा नियेततानयुक्तेत्यर्थः सूत्रे मेदेनेत्यंतर्कमिणः सकाशाद्देनेत्यर्थस्तु माह नियम्यताया इति ॥ २॥
 अथवादिगुणकोद्यमैः यथा तदनुगम्यं साविधा कथ्यते पना। यत्तद्वेष्टमिति यादि। वा न्यत्यस्य वर्णता ॥ १॥
 श्रेयपना मया तदनुगम्यं गम्यत इति श्रुत्यर्थं माह पूर्वार्धेना यादति। यत्तद्वेष्टमिति मया त्वमगौ मवर्णमचक्रु
 श्रोत्रं तदपाणिपादौ नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्वृतयो निंपनिपश्येति धीमा इत्यादिवाक्यं अस्य अ
 न्नस्य वर्णतां वृत्तिं वर्णं समुदायत्वं वा न्यतीत्यर्थः ॥ ३॥ ज्ञानेन्द्रियैः कर्मभिः न प्यगम्य वशेन ज्ञात्वा पिचव
 कुनाद्यैः पारणादिनिर्वीर्जितमप्यनाशं प्रभुं समस्तं श्रयमप्रमेयं ॥ २॥ अपह्नाया ख्ययवार्जितं च यद्वृतयो
 निंपनिपश्येति धीराः तदनुगम्यं तद्विषयापना स्याद्विद्या तया वेष्टुमहसदेव ॥ ३॥ श्रुत्यर्थं माह ज्ञानेन्द्रियैः निंपनिपश्येति
 मन्त्रिः कर्मिन्द्रियैः न केवलमिन्द्रियाविषयः किंतु तद्विहितवत्प्राह अपिचव दूनाद्यैः प्रितित्रनाशं नाशवितमित्यर्थः

१५ ज्ञात्वा आसन्नत्वादिना वज्रितमित्यवगच्छेत् ॥ १५ ॥

चेन्न १४२

वेदां०

५२

५२

समस्तसि सर्वकल्पनाधिष्ठानमित्यर्थः अत्र मेयं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः तदिदं मुक्तं श्रुतौ सुसूत्रमिति न चैवमौपानिषद्वर्त्तनस्या
दिनिवृत्तन्या विषयत्वेनाप्रमेयस्यापि व्युत्पत्तेर्विषयत्वेन तदुपपत्तेः तदुक्तं प्रकाशानंदैः तदा कुम्भरत्नपुरादेनैव
वेदांतानां तद्विषयतोपपत्तेरिति चेति पराविद्या स्यादित्यन्वयः एवं श्रुत्यर्थमुक्त्वा तदो नितं प्रमाणं नु भवति त
वेति हेम्नः स रूपं न च कादिदृष्टं शुक्लं स नृपैरज्ञतादिकं वा विदात्मना स्याज्ज्ञातो न साम्यं स्याद्भूतयोनिः प्र
कृतिर्जडैव ॥४॥ लूतादिको चेतन एव वेदेदृष्टांति तो स्तोति ते देवयुक्तं अदृश्यतादिः खलु विद्यते त्रसैर्वज्ञतात्वं
कृततः पुनरस्य ॥५॥ संगतिं सूचयन् पूर्वपक्षमाह हेम्नः सत्त्वादिना प्रकृतिविवेति जडाग्रहति नेव भूतयोनिनित्य
र्थः प्रकृति प्रधानं वेदं ते यथोपायानिः सज्जते गृह्यतेष्वेत्पादावित्यर्थः लूतादयं नाप्रित्यर्थः तदेव अयो
तन प्रधानमेवेत्यर्थः अदृश्यतादिनिमित्तं पूर्व प्रधानवेनाधिदृष्टत्वादिवशान्न प्रधानमंतार्थमीत्युक्तं तदिह त
द्विनेष्य अवणात्तदेव भूतयो न्यूनं स मेति प्रत्युदाहृतं संगतिः सूचिता योनिनिमित्तं यदि तर्हि जीवः
किं वस्त्वस्यादिह भूतयोनिः निया प्रकृता स्ति निमित्तताया जीवस्य च वस्तु वेदेव सत्त्वात् ॥६॥ नि
मित्तताया इति वस्तु एव जीवस्यापि निमित्ततायाः सत्त्वादित्यन्वयः अत्रोच्यते अदृश्यताद्याः

म

५

यन्मृतयोनिर्ब्रह्मवयस्मादिहवाक्यशेषः सर्वज्ञतादिः खलु धर्मोक्तः प्रवेशवग्नयेवनेचेतनस्य ॥ ७ ॥ ज्ञानातिमामात्यतएव सर्ववि
शेषतः सर्वविदुः प्रतेयः ॥ ज्ञाने तपो यस्य भवेन्न तस्मात्सूत्राभिधानं प्रवृत्ता मरूपं ॥ ८ ॥ अत्रैव संज्ञायत इत्ययं स्याद्वाक्यस्य शेषः
समुद्गीर्णितस्य ॥ नामेति शब्दादिह सूक्ष्ममृतं स्थूलं न वेदुष्य पदादिततः ॥ ९ ॥ अः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयतपः तस्मा
दतदुनामरूपमत्रैव ज्ञायत इत्येतं वाक्यशेषमर्थतः पठति ज्ञानातीत्यादिना ॥ सामान्यतः सर्वज्ञानातीति सर्वज्ञः विशेष
तस्तु ज्ञानातीति सर्वविदित्यर्थः स्थूलं तत् नूतनं रूपपदोक्तं स्यादित्यर्थः ॥ ब्रह्मादिजोतिरसमं स्पष्टमेवेति भावः ॥
उपादानप्रायगीता ॥ या तस्मादिति पंचमी ॥ नवायुज्यते तस्या निमित्तार्थत्ववर्णनं ॥ १० ॥ प्रायेति प्रायपठितेत्यर्थः ॥ या पं
चमी तस्या इत्यवयवः ॥ तत्प्रत्यभिज्ञया वात्र वाक्ये वा ॥ वगते सति ॥ सर्वज्ञो नूतनो निःस्पृहः नैवास्मानतः ॥ ११ ॥ तत्प्रत्यभि
ज्ञया उपादानप्रत्यभिज्ञयेत्यर्थः ॥ यदहं तत्सर्वज्ञमित्युद्देशविशेषता ॥ सर्वज्ञ एव विश्वस्य यो निर्नप्रवृत्तिस्ततः ॥ १२ ॥
प्रवृत्तिः प्रधानमित्यर्थः ॥ तर्ह्यहं नात्सर्वविदः परत्वं श्रुतिः कथं कीर्तयतीति चेन्न ॥ श्रुत्या भूतं त्वं हूतवाक्यगीतं स्याद

वेदां

५३

सूतं च पंचमं कार्यं च ॥ १३ ॥ तस्मात्पुनः सर्वविद्वन्नाख्यो विद्याधिगम्ये पुनर्ध्वं वीति। येनाह्नवेदपुमो समस्ते विद्याप्रवा
येति पूर्ववाक्यं ॥ १४ ॥ अंकतेर्तां हीति सर्वज्ञस्येवाह्नत्वं इत्यर्थः अह्नादुत्तयोनेः पुनस्ये श्वनस्येव सर्वज्ञत्वं श्रूयते न
तु भूतयो न निति शंकि तु न मिप्रायः श्रुतिनिति अह्नात्पुनतः पुन इति श्रुतिनिति पर्थः अह्नात्तत्त्विति उक्ताह्नवाक्यो
क्तमह्नं च श्रुते सर्वकार्येण। तियोगरूपा अह्नात्तत्त्वस्य इति पर्थः तु श्रुते न प्रधातनिनामः। तस्मादिति सकार्ये
ह्यापनतः अह्नात्तत्त्वस्य अह्नात्पुनोत्तयो अह्नात्तत्त्वः सर्ववित्पुनतु पुन विमतभूतयोनेः पुनस्ये श्वनस्य स
र्वज्ञत्वमित्यर्थः तत्रोपपत्तिमाह विद्याधिगम्यमिति हि यस्मात्तयेनाह्नं पुनर्ध्वं वेदसत्यं प्रोवावतां तत्त्वतो ब्रह्मविद्या
मिति पूर्ववाक्यं अह्नो विद्याधिगम्ये पुनर्ध्वं त्रिभुतः पूर्ववाक्ये अह्नस्य विद्याधिगम्ये पुनर्ध्वो क्तोत्तस्येव भूतयो
अह्नस्य सर्वज्ञत्वमित्यर्थः ॥ श्रुतो प्रोवाचं यत्र प्रवृत्तादिति विधिविनिर्णयमस्मात्ताह विद्याप्रवायेति। विद्यापने क्त
समाख्यया च वेदाह्नं ब्रह्मविति श्रुते स्यात्। तद्विधये वक्ष्यपवर्ग सिद्धिर्विद्याद्वयस्येव समी नान्यच्च ॥ १५ ॥ ननु यत्

५३
१

इदं श्रुत्वा दिना प्रधानविद्योक्ता तद्व्यावृत्तविद्यास्ति तत्राह विद्याद्वयेऽपि तैत्तिरीये वेदितव्ये इति श्रुतिवि
नोक्ता तत्राप्यप्रधानविद्या त्रयमन्याप्यमित्यर्थः ॥ अगारि रूपामपनामुरीर्यपेनेव विद्याः श्रुतेरुपात्ता ॥ स्याद्विद्यावि
द्येति समारम्भेन वेदाद्वयवृत्तप्रधानं ॥ १६ ॥ प्रधानविद्येत्युक्तिर्नैवायुक्तेत्याह अगारीत्यादिपूर्वार्धेन ॥ अथप
नेत्युपात्तेति अथपरायया तद्वृत्तमभिगम्यत इति श्रुत्युपात्तेत्यर्थः ॥ पत्नी च पृथग्विद्यया पिबोदृशान्ये विनाशिनो
यतति हेतुताहि ॥ इत्यादिना कर्मफलैर्विनिर्धयत्वा तत्राह विद्या कथिता विमुक्तो ॥ १७ ॥ अत्राप्यत्रातिज इत्यर्थः यजेति क्र
तुषु याजयंतीति अत्रातिव्रतः यजेते यजमान इत्यादिना यज्ञान्तरापिता इत्यर्थः ॥ इत्यादिनेति ज्ञवाद्येते आद्या यज्ञ
पात्राद्यादृशोक्तमवनेषु कर्मत्वादिनेत्यर्थः ॥ श्रुतोऽप्यंति गच्छंतीति ज्ञवाः विनाशिनः अतएवाहः तदिहमाह
विनाशिन इति स्वयंप्रकाशः परिपूर्णरूपः सर्वोऽयोज्ञो यमतेन जीव ॥ विशेषणद्वयनिर्गतोक्तैर्नपि प्रधानं
नहि नूतयानि ॥ १८ ॥ विशेषणान्तरव्यपदेशाच्चावनेतराविति सूत्रार्थसंगृह्णाति स्वयंप्रकाश इति न जीव इत्यवदे

वेदं०

५४

तुर्विशेषणदितिदिव्योद्यमूर्तेःपुनःसवाह्याभ्यंतयोद्यजइत्यादिश्रुत्यादिवात्वादिविशेषणश्रुतादित्यर्थःश्रुत्यर्थं
संहिपतिस्वयंप्रकाशइत्यादिनाश्रुतेसवाह्येतिवाह्यंकार्यंश्रुतंकारणंताभ्यांसाधिष्ठानत्वेनतिष्ठतीति
सहस्रहसर्वेति सर्वकल्पनाधिष्ठानमित्यर्थःअजःकूटस्थइत्यर्थःअनेनेवेहेतुनाप्रधानतिनासःतत्रहेत्वंतर
साहस्रहोतिश्रुतात्पनतःपनइतीश्वरस्यमायातोनेद्वयपदेशादपीत्यर्थःफलावितं कर्मतपश्चसर्वप्रमाति
तिश्रोतगिनाशिवस्य।सावीतपश्चसमीनाणाञ्चप्रधानेजीवेनेहचूतयोनी॥१८॥अपोपत्यासाञ्चतिस्त्व ५४
नेतनावित्यनुषंगस्यनिप्रेत्याहफलावितमितिफलसहितं सर्वकर्मतपोज्ञानंवपुर्दुष्येत्यर्थःइतिश्रोतगि
नेतिपुनरुपेहंविश्वेकमेतस्यादिनासर्वात्मकत्वस्यकथितत्वादित्यर्थः।अगद्विचलःपरमेश्वरस्यनतत्रसंज्ञम
पेद्वितंस्यात्।श्रीवादिपीतमसदर्थनेनसादृश्येनेयत्यमिहास्तिनेव॥१९॥उपादानादमित्रंस्यात्कार्यमित्यत्र
कीर्तितः।दृष्टोतेनेतनांशेपिसर्वस्यासंहिनेष्यत॥२०॥पनिगाममुपपापितविसहृणतानये।यनिगामसदृ

पत्न्यर्थेऽनुवर्त्यते॥२॥विवर्तमास्यनियतिनोऽसंकीर्णताद्वयोऽपि एणमुतत्रत्योमेवेदं नूदितः॥२३॥परिणाम
 सितितविलक्षणतादित्यत्राधिकभोउपादानस्यपरिणाममात्रंनियमोनिवार्यतइत्यर्थः॥विवर्तेतिविवर्त
 सादृश्ययोःनियतिर्नियमोऽस्यननुवर्त्यतइतिपूर्वोक्तानुवर्त्यः॥वैश्वानरःसाधारणःप्रविशेष्टात्॥प्राचीनशा
 लारिकपंचविप्रवृत्तात्मात्रंयनिविंतिथेतः॥उद्भूतकाश्याशमुपागमंस्तेतन्निश्चयार्थंसनवेतिमस्यरू॥२॥प्राचीने
 तिप्राचीनशालसत्ययज्ञेइदंमृजिनवुडिताःपंचविप्रवृत्त्यर्थःवृद्धेतिकोतयात्माकिंवृद्धेतिविचारंकुर्वतःसंतइस
 र्थः॥सदेवेतनाश्वपतिंवगत्वावैश्वानरात्मानमिमांहीवोत्सि॥ब्रूहीतिष्टुःसतुकेवयो ब्रूहद्वोतिहातायमुनीनष्टुः
 ॥२॥इतिष्टुइतिआत्मानमेवेमेवैश्वानरंमंप्रत्यष्टोषितमेवतोब्रूहीतिष्टुइत्यर्थःशुतावागोपीतिस्मनसीत्यर्थस्तमा
 हवत्सीतिअष्टुइतिओपमन्ववकंत्वमात्मानमुपास्यइत्यादिनापप्रहेत्यर्थः॥प्रोचुर्धूमूर्यादितदंगमेवत्तदात्मदृष्ट्या
 सतुतद्विनिष्ठाप्रत्येकमेमेपुतदात्मदृष्टोसुमूर्द्धपातादिकदोषकीर्त्या॥३॥समस्तवैश्वानरवित्तनंचयस्त्वतमित्यादि
 तिनाप्रवर्ति॥षष्ठासुधीणोसमुपागंतानोवैश्वानरगोपासनतत्वेदी॥४॥प्रोचुर्नितिधुलोकसूर्यादिकंवैश्वानरस्य
 केकयेतितत्तन्यःकेकेयइतियापिदृष्ट

वेदां०

५५

मूर्द्धाद्यंगमेवैश्वानरात्मदृष्ट्या प्रोच्यते तर्थाः स्वतिष्ठेष्टां वैश्वानरात्मण्यैको गोतदृष्टि कर्तुं तां तेषां मूर्द्धपातादिशेषकी
त्तेनेन तत्तदुक्तं वित्तं चोत्पद्युयः मूर्द्धपातादीत्यादिशब्दादं प्रत्यक्षाणोक्तं मणदेहविश्रीणितावास्तिभेदपादशाष
णरोषग्रहः यस्त्विति मिति सस्वतेमेवं प्रादेशमात्रमभिनिवेमानमात्मानं वैश्वानरात्मण्यै सस्वेषु लोकेषु सर्वेषु
तेषु सर्वेषां तमस्वन्नमस्वितम्यहवा एतत्पातमनो वैश्वानरात्मण्यै मूर्द्धवसुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वात्मा त्तामदे
होवदुलोवस्तिनेव नयिः पृथिव्येव पादावुग्नवेदिलोमानि वीहृदयं गीहपत्न्यमनोः न्नाहार्यपवनमस्यमाह ५५
वतीयरूपादिवाक्येनेत्यर्थः हृदयादिप्रदेशेषु मीयतेत्यतः प्रादेशमात्रः प्रादेशपनिमाणः यवाततः ॥ ५॥
यस्त्वमित्यादिश्रुतिगतपदार्थमाह हृदयादीतिततः प्रादेशमात्रः प्रादेशपनिमाणोवेत्यर्थः ॥ विश्वमिमीतेह्यपना
नरूपं जानाति यः सोमि विमानुक्तः ॥ अग्न्याग्निमुख्येन विमीयतेः हं ब्रह्मेति यः सोमि विमानुक्तः ॥ ६॥ विश्वमग्नि
पनो हतया जानातीत्यर्थः तमाह विश्वमिति अग्न्याग्निमुख्येनेति अग्निः अग्निमुख्येनेत्यर्थस्तस्यैव कथं नमहं ब्रह्मेति ॥

नियम्य तावे न समस्त जीवाश्च स्येति यद्वात्मतयाः स्य जीवाः। ततो मे वेदिवश्च नो यमुक्तो विश्वो नो वा सकलात्मकत्वात् ॥ ५१ ॥
 नेपेन सर्वपरस्येष्ट्या देशाननः स्वार्थिकतद्वित्तत्वे ॥ ५२ ॥ देशाननं तं ॥ ५३ ॥ यः समस्तलोकादिगतो गप्ता कृष्णात् ॥ ५४ ॥
 देशाननपरं सुत्यादयति नियम्येत्पादिता सा ईश्वरो केन समस्त जीवाः नियम्यत्वेन च स्य संतीति विश्वतनः यद्वात्रा
 त्मत्वेन समस्त जीवाः अस्म संतीति विश्वतनः पद्मांतन माह विश्वो न भूति विश्व आसो न भूति वा विश्वे न भूतिः
 तत्र हेतुः सकलेति। ननु देशादिकं कथमित्यत आह लोकादिपरायण इति ॥ ५५ ॥ स्वार्थिकेति ॥ ५६ ॥ स वायसादिवत् स्वार्थिकारो प्रत्य
 यंतत्वाच्चेत्यर्थः तं उक्तं रूपं ॥ ५७ ॥ सर्वति सर्वलोकादिगतो गप्तेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ भूमादयो लोकपदोदिताः सुचैता निदेहाः सुविहा
 तमश्वात्ता जीवाः सुवन्नैतवती ह्योग्यमितीह लोकादिपरायण उक्तः ॥ ५९ ॥ आत्मशब्दा जीवाः सुनित्युक्तः ॥ ६० ॥ गप्
 तवति ॥ ६१ ॥ अन्नशब्देन भोग्यं विवक्षितमित्यर्थः ॥ ६२ ॥ यस्त्वत्तमित्यादिश्रुता वित्यर्थः ॥ ६३ ॥ अयं भुते जस्त गुणधुमूहाणादि
 श्वरूपत्वगुणार्कवहुः प्राणस्तु नानागति युक्तवायुः स्मादेह मध्यं बहून्तत्त्ववत रवे ॥ ६४ ॥ आपो धनत्वात्त्वगुणाः य

वेदो.

५६

नयवस्तिः प्रतिष्ठा त्वगुणानि वित्री। पादादुचो वेदिरित्युच्यते। स्थलो मानि वो हृदयं शिवस्य ॥१॥ अथाद्वा ह्यस्योऽस्य तुरदि
गाग्निर्मनोमहेशस्य समीचीनः। वज्रं तथेवाहवतीत्युक्तं इतीश रूपं यन्निविततीया ॥२॥ अथ त्वत्तुपेक्ष्य नत
स्यात्वा एतस्य त्वादिवाक्यस्यार्थमाह अस्मिन् त्वादिना अयं वेश्वाननः सुते ज्ञस्त्वगुणान्योर्मूढास्य सततशोक्तः स्या
दित्यर्थः अयं वेश्वाननः विश्वरूप त्वगुणः अर्कः चतुर्भुजस्तथोक्तः स्यादित्यर्थः एष भुक्त एष नील इत्यादि श्रुतं वि
श्वरूप त्वं वोष्मं श्रुतोऽथ द्वा त्वत्तमं गमनमात्मा स्वतादोयस्य वाचोः सतशोक्तः तदा ह प्राणस्त्वित्यस्मिन् मूत्र
स्थानं वित्री पादावित्यत्रयः हृदयं शिवस्य वेश्वाननस्य गार्हपत्यः स्यादित्यत्रयः अत्र भुक्तावित्यर्थः ॥ सार्क
त्वरूपस्य समीनितत्वं दुःसाहचर्यं त्वादित्यनुत्तमं। सार्कत्वरूपस्य वज्राणोऽसत्त्वाद्देवकं तदुदीनितोऽयं ॥३॥
एवं यत्स्वतमेवमित्यादिविषयवाक्यस्यार्थमुक्तेः सानी संग

५६

निष्ठा के पीकी साहसर्वात्मेति अयमन्तो हेतु नित्यर्थः वैश्वानरो जाह्नववित्योपमानि नित्यादिकवाक्यप्रसिद्धः
देहस्य चांमं हृदयादिकं न स्यात् जाह्नववित्योपमानि नित्यादिकवाक्यप्रसिद्धः ॥१६॥ आस्यानुरक्तस्य च जाह्नवाग्नेमेखंत देवा
हवनीयं कुड। एतद्द्वयोपोदलितानि प्रादाद्देवानो ज्ञेयसस्वयुक्तं ॥१७॥ अयमग्निनिति अयमग्नि
वैश्वानरो यो यमंतः पुन्युडति श्रुतिवाक्यप्रसिद्ध इत्यर्थः श्रुते पुन्युडति पुन्युडति कागे देह इत्यर्थः ॥ अस्येति
संज्ञेति स्यात् जाह्नवानेति त्वर्थः ॥ मूलमिति आस्यमाहवनीयः तद्यद्भक्तं प्रथममागं हृतं दो मोयमिति श्रु
त्वा प्राणरूपाद्यानस्य आस्यानुमतस्य वैश्वानरस्य आहवनीयकं इत्येवमूर्खं कल्पामित्यर्थः ॥ वैश्व
नेति एतत्कल्पनादयसाहितोद्देवाननप्रादाच्चेत्यर्थः ॥ भवेद्युलोकादिकं रूपं हृत्तिमूर्द्धादिकानां श्रुति
कीर्तितत्वात् तत्रेतादिकं ब्रह्माणिकाल्ये तैवेतत्कल्पनात् तत्र हि पो नुबेयो ॥१८॥ श्रुतिनग्रे वदयते हृत्तिः
कल्पनेत्यर्थः जाह्नवे धुमूर्द्धत्वादिवत् ब्रह्मण्योपादो गेन त्रयाद्युपपत्तिरित्याशं कीहनेतादिकमिति धु
मूर्द्धत्वादिकल्पनायाः श्रुतिवृत्तत्वेन प्राते बद्धनवत्तत्तादिभावः सहेवाचमूर्द्धानमित्यादिना न्तं स्व
मूर्द्धादिकस्य लोकादिभावः धुमूर्द्धादित्वावहन् ब्रह्ममाववपुष्यापनादेति वात्मत्वमेव ॥१९॥

वेदां०

५७

प्र३

५७

सहो वाचमूर्द्धनमुपदिशन्नेषवातिष्ठा आत्मावेश्वानर इत्यादिश्रुत्या कथित इत्यर्थः। तत्त्वाकल्पनाया
 आनैपित्युमूर्द्धत्वादिनेतियावत्। वहन् सन् ब्रह्मत्वमेतन्वयः। ब्रह्मभवतीत्यर्थः। स्वः जाह्नः अतोऽ
 त्रप्रह्मात्म शब्दोपपत्तिरिति तावत्। अत्रोच्यते। वेश्वानरोऽसौ परमेश एव नान्योऽत्र सा धारणा यो
 विशेषात्। स्याद्विज्ञानात्पि च वान्देवे वेश्वानरः। कुक्षिगते चतुल्यः॥ १५॥ आत्मेति शब्दः शिवजी
 वयोश्च तस्यापि सर्वशः परत्व एव। घुमूर्द्धत्वादिद्वितीयो विशेषो युक्तः। श्रुतस्तस्य हेति वाक्ये॥ १६॥ स्या
 दित्येव धापि वेश्वानर शब्दः विश्वस्मात्प्रानि नुवनाम देवा वेश्वानरं केतुमद्रा मन्त्रावन्नित्यादिश्रुतौ
 अग्निर्मान्यो वेश्वानरस्य सुमते स्यामना जाहि केतुवना नामाग्नेऽश्रुतिरित्यादिश्रुतावगतिः शरीरावा
 देवतायोऽयमग्निर्वेश्वानर इत्यादिश्रुतौ जाह्नश्च यो मातुल्यः साधारणः स्यात्। आत्मेति शब्दः
 शिवजीवयोश्च साधारणस्तथापि तस्य ह्वा एतस्य वेश्वानरस्य मूर्द्धेव सुते जाह्न इत्यादिवाक्ये श्रुतौ वि
 शेषस्तयोर्वेश्वानरात्म शब्दोऽसौ सर्वशः परत्व एव युक्त इत्यर्थः। श्रुतौ विश्वस्मै नुवनाय वेश्वानरमग्नि

अज्ञां केतुं धिक् सूर्य मरु एव कृतवतो देवाः तदुदये दिनव्यवहारादित्यर्थः। वैश्वानरस्यान्यधिष्ठानस्य सुभतोऽस्या
मतस्यास्माद्विद्यया सुमतिरस्ति। त्वर्थः तत्रैतु भाजेति हि यस्मादुवनानामयनाज्ञा के सुखे तु
अग्निमुखा श्रीनस्पत्या निश्रीरीश्वरः तस्मात्तस्य शोभनबुद्धौ स्यामिति स्तुतिवाक्यार्थः॥ वैश्वानरान्ते हविर्वाध
कले सूर्यपुत्ररूपं गमयं हनेः स्यात्। सूर्यतो हने वसमीनितत्वात् नम्रलेव दस्य पदं तदर्थः॥ २०॥ स्मर्यमाणं मनु
मानं स्यादिति सूत्रार्थं संगृह्णाति वैश्वानरान्ते रिति वैश्वानरप्रत्यक्षप्रतिवाधकत्वे पुनमात्मपनत्वे हनेः
सूर्यपुत्ररूपं गमयं मनुमापकं स्यादित्यर्थः यस्याग्निना स्पृष्टो मूर्द्धा खं नान्ति खणो न्हितिः सूर्यश्च द्वादश
श्रोत्रं तस्मै लोकात्मन नम इति स्मृतेन स्यात्। शरीरात्मकं रूपं प्रतिपादनं यथायाः उदाहृतश्रुतिनैव मूलं
मूर्तां तन कल्पने मानात्वात् तथा च स्मृतौ पुनमात्मन एवोक्तत्वात् नम्रलश्रुतौ विद्यमानं वैश्वानरपदं त
त्पमेवेत्यभिप्रेत्याह स्यात्। सूत्रे इति शब्दो हेतो यस्मादेव लिङ्गमास्ते तस्मादेव श्वाननः पुनमात्मेव
ति। वैश्वानरान्ते वमहेश्वरः स्याद्भूतः स शब्दः खलु जातुनादौ। अग्नित्रयस्यापि वक्यते न प्राणपुतेना
श्रयतालुतेष्व॥ २०॥ अंतः प्रतिष्ठाश्रवणं च युक्ता तस्यैव वैश्वानरान्तेति चेन्न उपासनायाः पुनमश्रवण

ईत्वा घनुपपत्तिः अग्नि सा मान्यात्मकं हताग्निपनिग्रहं तस्योपपत्तेः। यो ज्ञानुना एधिर्वीधामतेमाभा ततान
नोदसी अंतनिहूमिति मंत्रेण घुलोकादिसर्वं घस्य तस्मिन् नवगतत्वात्। इमो एधिर्वीधामपिनोदसी धावा
एधिर्वीधो यो ज्ञानुना रूपेण व्यातवान् अंतनिहंत यो मर्घ्यं चाततान स देवो अग्निर्घृत्वा का घवमवो घे य इति मंत्रा
र्थः तद्धिरेप एतिता ठन् रूपेण त्वर्थः मनो मयः प्राणा शरीरो ना रूप इति वत्। अत्रो पाधिवाचि स्या मग्नि
वैश्वानन शवा ज्यो मुपहितो लक्षित इति इत्येवं वेदति इह जाठने प्रतीकं मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति वत्। परमेश्व
रोपासनाया उपदेशादित्यर्थः परमेश्वरदृष्ट्या पास्य जाठनाग्नि प्रतीकवाचकाया मग्निवैश्वानन शवा ज्यो
यमूर्द्धादिमानो प्रवर्गो लक्ष्यते अस्मिन्पने गुरुण त्वेनोपास्यता पूर्वत्र प्राधान्येनेति मेदं जाठन एव मुख्यो
वैश्वाननो स्त्रिया शंकोर्त्तं सूत्रे अ संना वादिति तस्यार्थमास्न मुख्येति सनात् अ संन वादित्यर्थः जाठन
स्यापि व्यानार्थं यमूर्द्धतादिकं लक्ष्यतामित्यत आरुधु मूर्द्धतादिनाति किंचे क इति एवैवा ज संने वितः
स एवोग्निवैश्वाननो यत्पुरुष इति श्रुत्या यत्तय पुन्यः पूर्णः स एवोग्निवैश्वानन शचित्ताठनो पाधि

वेदां०

५८

कइतिअस्यैवेश्वानस्यपुत्रस्यतुल्यमाहुस्तुल्यजाठनागैरनसंभवोदित्यर्थः॥ननुधुमूर्द्धत्वादिकेदृशितंमं
त्रवाणिद्रुतागनावस्तितद्विभायां देवतायां वाटेश्वर्ययोगादित्यतः॥अतएव न देवताभूतौ चेति सूत्रे तस्या
र्थमाहुनवनिदेवइति ह्येतां त्रिजात्येकवचनं उक्तं ह्युच्यते इत्यर्थः॥ धुमूर्द्धत्वादिः सकलाद्यदाहः समस्तलो
काग्रप्रभोगान्ते॥ आत्मादेशवृत्त्यनयुज्यतेऽत्रेत्यतो नवेश्वाननतातयोः स्यात्ता २८॥ उक्तं ह तु न संग
जातिधुमूर्द्धत्वादेरिति आत्मादीत्यादिशब्देन वृत्तौ पञ्चम इत्यर्थः नहि वेकानस्याग्नेर्विकारांतनधुलोका ५८
घात्मकत्वं स नवतिनवाग्रानि शरीराया देवतायाः॥ इश्वराधीने श्वर्योक्तयो जानुनेति मंत्रे त्वो श्वर नद
व्यामाहिमोक्तइतिभावः॥ विनाप्यपाच्यादिकल्पनां तु महेश्वरोपास्तिपानिग्रहपि॥ विनो घातार्थं म
नुते मुनींद्रो योगादिहग्यादिपदेनैव॥ २९॥ सा ह्यद्वयविनोर्लज्जामिनिनितिसुखार्थसंगत्तातिविना
पिनिर्वर्जजाठनार्थकत्वमग्न्यादिशब्दस्याभ्युपेत्य जाठनोपाधिर्कजाठनप्रतीकं वा प्रसोपास्यमित्युक्तं
मिदानीं तु विनोपाच्यादिकल्पनां साक्षादेवेश्वरोपास्तिपानिग्रहविनोघातार्थं लज्जामिनिर्मन्यत इत्यर्थः॥

५८

योगादिति पूर्वमप्यर्को लोचन व्यावे श्वान नश्वस्पष्टत्वे निश्चिते ध्यानादिस्वप्नप्रणिनेये न त्यक्तमा नेतव्यमि
त्यर्थः॥ क्रिया फलं प्रापयतीति चाग्निर्गत्यर्थकः स्यादगि घातुनेयः अग्नित्वमस्यैव मेहश्वनस्य स्यादग्रणि त्वा दु
पपन्नमत्रापरा वेश्वान नश्वस्यादावेव योगार्थ कत्वेन निःसग्निश्वस्पष्टो गार्थमाह क्रियेति श्रमयति क्रिया
फलं प्रापयतीत्यग्निभोगि उक्तः एवं च पनसात्मानो ग्रणीत्वा दृशग्निर्त्ययुक्तमित्यर्थः॥ पूर्वमुक्तात्मादिकश्वमु
ख्यत्रैलोक्ये देहाग्निधालिङ्ग सत्वात् सर्वोत्तमकेशार्थक एव श्वो वेश्वान नो नेचतु जाठरो रग्निः॥ २६॥ पश्चाद्
तापो पितृहो मयो गाल्लिङ्गात्तदर्थो पगमो न युक्तः तस्माच्च योगार्थक एव श्वो वेश्वान नो नेचतु जाठरो रग्निः॥ २६॥ पश्चाद्
उक्तं योगार्थं समर्थयति पूर्वत्वादिना आत्मादिश्वस्पष्टस्य मुख्यत्रैलोक्ये देहाख्यालिङ्गस्य च सत्वादित्यर्थः॥ सर्वेति
सर्वोत्तमकेशासावी शश्वतदर्थक एव वेश्वान नश्वस्पष्टत्वं नयन्ति इति जाठने समानोपलियाग्नित्र तादृशका प्रा
दीश्वने सर्वका नो सः जघु मूर्द्धत्वादेर्वलवत्वादिति नावां॥ तेष्वेति योगार्थकमेवेत्यर्थः उपासकस्यातिथि नो
जनामेव योक्तविधौ गतया विधिः स्यात् प्राणाग्नि होत्रस्य तदर्थमग्नित्रेतादिकं कल्पितमीश्वरस्य ग३॥
वेश्वान नोपासकस्यातिथि नो जनात्पूर्वप्राणाग्नि होत्रस्य विधौ गतये न विधानस्यादित्यर्थः॥ उपासना

वेदो

६०

ह
स्यान^हदादिकेषु हेतुनिवृत्ततया प्रमत्तयः युक्तं च वेदं कृतं चूपाकस्य प्रादेशमात्रत्वमिति प्रमाद्यः ॥ ३३ ॥
ननु परे मात्मपरिग्रहे कथं प्रादेशमात्रश्रुतिरित्यत उक्तमभिव्यक्तनित्या प्रमत्तयः इति सूत्रं तस्यार्थमाह चूपा
सनेति च क्तानां मुपासकानां चूपा निधानस्य हेतुस्तथा मनुग्रहादयदृष्ट्यादिप्रदेशेष्वभिव्यक्तत्वात् प्राद
शमात्रत्वे युक्तमित्या प्रमत्तयः आचार्यः प्राहेत्यर्थः प्रादेशमात्रं हृदयां बुजैयत्तानिष्टचित्ते न महेश्वरस्य
आनादिति प्रास्तावादिस्तत्प्रस्था यथा प्रस्थमि^{ता} पदार्थाः ॥ ३३ ॥ अनुसृतेर्वादिमिति सूत्रं
र्थमाह प्रादेशेति ध्यानात् तत् प्रादेशमात्रत्वमिति वादिस्तत्वाह यथा प्रस्थपनिमित्तास्तु दुर्गादिपदार्थाः
प्रस्था इत्युच्यते तद्वदित्यर्थः ॥ मूर्खादिकं यच्चुर्वाक्यं तमेगं प्रादेशमात्रं पुत्रस्य लोके तस्मिन्नुपास्ति प्र
तिपादनेन प्रादेशमात्रत्वमिदं शिवस्य ॥ ३४ ॥ तन्मात्रतापत्तिवशे ननु क्ता प्रादेशमात्रश्रुतिरित्यवो
क्तं श्रीजैमिनिर्नाम मुनिस्तथा हि श्रुत्यंतं दर्शयतीदमेव ॥ ३५ ॥ संमत्तेनिति जैमिनिस्तथा हि द
र्शयतीति सूत्रस्यार्थं संगच्छाति मूर्खादिकामित्यादिना ३६ ॥ संपन्नमिति शेषः तन्मात्रेति प्रादेशमा

६०

त्रत्वे संपत्तिवशेनेत्यर्थः तथा संपत्तिदानाद्दमेव प्रादेशमात्रत्वेमेवेत्यर्थः सुलोकं मुख्यावप्रवान् शिवस्य संपत्तिद्वयानुपुन्यमस्तुकादौ प्रादेशमात्रात्माकतां विभोः श्वभूतस्तेर्वाजसनेयिवाक्यं ॥३६॥ तथा हि दृष्टीयतीत्येतादृश्यातिधुलावेति ध्रुवेति मनुष्यमूर्द्धादिचुबुकां तावयवद्वयार्थः प्रादेशेति प्रादेशात्त्रत्वे संपत्तिमित्यर्थः वाक्यमिति प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अनिर्सेपनास्तथा तु वदमानं च दूषामि यथा प्रादेशमात्रमेवास्मि संपादयिष्यामीति स होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वेश्वानन इति चक्षुसी उपदिशन्नुवाचैष वै सुते तेजा वेश्वानन इति नासि के उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्बल्मी वेश्वानन इति मुखे माकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै वरुलो वेश्वानन इति मुख्याग्रपुष्पे प्रादेशन्नुवाचैष वै नागि वेश्वानन इति बुबुफमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रातिष्ठा वेश्वानन इति ब्राह्मणमित्यर्थः परमेश्वरमप्रादेशमात्रमपि प्रादेशमात्रत्वेन संपत्त्या प्रादेशमात्रमिव सम्यग्विदितं तं तो देवास्तमेव श्वनमसि प्रत्यन्ते न संपन्नाः प्राप्तेर्वतोस्त्वे पूर्वकाले ततो वा युष्मान्ये तथा ध्रुप्रभृती नवयवान् वन्द्यामि यथा प्रादेशयन्निमाणं वेश्वाननं संपादयिष्यामीति प्राचीनशालादीन् प्रत्यक्षयतिः के के मो राजा वाचिके कुर्वान्नेत्यन्ते स्वस्य मूर्द्धानमुपदिशन् कनाग्रमदशयन्

वेदं०

६१

एवमेव लोकादीनतीत्यतिष्ठतात्पतिष्ठाद्यौ वैश्वाननस्यावयववदतिप्रसिद्धमनुष्यमूर्द्धनिअधिदेवयो
मूर्द्धाद्युलोकस्तदृष्टिः। कार्येत्पाहएवमेव स्वस्यचक्षुषीदर्शयन्सुतेजाः सूर्यावैश्वाननस्यचक्षुनिति
प्रसिद्धचक्षुषीवैश्वाननस्यअधिदेव्यदादित्याख्यचक्षुस्तदृष्टिः। कार्येत्पाहएवमितिष्ठत्यतीत्ये
तिजवेद्युतिष्ठद्यौरीशमूर्द्धाममस्तकं० स्यात्। मनुष्यमूर्द्धाश्वनमूर्द्धदृष्टिः। कार्येत्पुवावाश्वपतिमू
नीज्ञात्॥३॥ सहावाचमूर्द्धानमित्यादिश्रुतिभागार्थसाधकादितिष्ठतीत्यादिनाभूलोकादीनती
त्यतिष्ठतीतिद्यौरीश्वनमूर्द्धत्यर्थः॥ मनुष्यतिउपासकोयस्स्वस्वस्यमनुष्यस्यत्यर्थः एवस्वकीया
वयेवेतदंगंविशितनीयतदुपासकेन। सूर्यः सुतेजाः पुनमेवचक्षुः॥ यनेत्रेपनिचितकीत॥३॥
एवमितिस्वांगेषुपनमेश्वनांगदृष्टिः। कार्येत्पर्थः॥ आरौ मुखसीस्थितिवैश्रीदेवसंदेहनोविना
यांमुखस्यलालापनमेशवास्तिस्थितोदर्यस्याञ्चवर्षतुभूमिः॥३॥ प्राणोस्यतिष्ठत्वंतमोखावायु
तुदेवस्यप्राणस्तदृष्टिः॥ नासिकयोः कार्येत्पर्थः॥ संदेहतिदेशस्यदेहमध्यात्मकवफुलाख्याकाणदृष्टिमु

६१

× स्यनासे३ × यंतस्य ५४ तद्वी ४

x नं ४

खावद्विभाकाशे कार्येत्यर्थः वस्तीति वस्ति स्य नपि पदवाचापां दृष्टिर्लीला सुकार्मेत्यर्थः **चुवपमिति** मुखा
वस्तिनाघनपल्लके प्रतिष्ठापदवाचा **देवैश्चाननपादसूता** एथिवीप्रव्येत्यर्थः ॥ दिवस्यतिष्ठात्वगुण
वर्देति स्वेः सुतेजस्त्वगुणीतथान्ये तथापि शाखां तनधर्मयो गोदेश्वाननोपासनमेकमेव ॥ ४० ॥ नचा
त्यवेधमपवशेन नि **शाखा** निदावास्तु गुणव्यवस्था ॥ प्रादेशमात्रश्रुतिनौल्यसत्त्वाद्वाखाविनेदपि
नाभिधत्तेतत् ॥ ४१ ॥ **तथापीति** धर्मयोगाद्भर्मापसंहारादित्यर्थः ॥ पद्मीतन्माह **शाखा** निदेति तिदा नेदे
नेत्यर्थः तत्तुपासनमित्यर्थः ॥ मूर्द्धादिकं यत्तु बुद्धीतमूर्त्तं तदेतन्नालेक्यर्थेति चेन्न ॥ त्रतोपि सर्वेश
परिग्रहेपिशोऽप्यमात्रश्रुतिनृता स्यात् ॥ ४२ ॥ **ग्रामा** नेति चेन्नमस्तान्नीतिस्त्रार्थसंगच्छति मूर्द्धादि
कामेति धर्म्यतीति यद्येतेनो बन्नात्मा सोविमुक्तं प्रातिष्ठिसदृशिसोविमुक्तं कस्मिन्प्रतिष्ठि
तदतिवराणां नास्योचमद्ये प्रतिष्ठितदतिवैवराणां विवनासीति सर्वाण्येदियदुक्तानि पापानि वि
राणां नासीति कृतमज्ञास्य स्थानं भवतीति **बुवा** धीणास्य चयः संधिः स एव धुलोकस्य फलस्य च संधिर्नेति

२५ वारयति ति नाशयतीति ५

वदं०

६२

६२

तीतिज्ञावालाआहुनित्यर्थः॥ योनैतत्रात्माखलुद्विभाष्यः कथंविज्ञानेतमहमहरी॥ इत्यत्रिष्टयः प्रज्ञा
 गोमनोद्वयमचरास्तिष्ठति सोविमुक्ते॥ ४३॥ कामादिदोषो धनिवद्वृत्तिवैभेदप्रकल्प्य स्वयमात्मनो
 तिजीवस्थलैर्ग्राह्यसंयोज्यत्वानास्मात्प्रवोर्मध्यदेतिष्टयः॥ ४४॥ ज्ञावालोपा नेषदाकार्यमाह
 योनैतद्रूपादिना॥ आत्मनैतिप्रज्ञमाविति पूर्वणान्वयः पश्यति सोविमुक्तः कास्मिन्प्रतिष्ठित
 इतिष्टयः॥ सर्वद्विष्टोत्पाद्यनिवाकत्वाद्भूयुग्मरूपा कारणमतास्मात्तदोषोऽश्वतान्नाशयती
 तिनासीत्येवजगोतोपरिपट्टतेस्मै॥ ४५॥ केवलेत्यादिनापट्टतेऽस्मैत्रयै तोक्सण्ण नासीपदोर्ध्व
 प्राहेत्यर्थः॥ जीवाश्चाद्यादभतइतिनियम्यजीवद्वामावियंतुनीश्वरस्यअधिष्ठानत्वव्यानात्तयोर्दोष
 विनाशफलमित्यर्थः जीवाश्चाप्येत्यजीवरूपाश्रयैत्यर्थः॥ विशेषाजिज्ञासुर्मुनेश्च तत्रसोधिस्तयोः
 त्वानुभूतिः॥ संविस्तयोरेवावेवितनीयस्संविद्यलोकस्यपत्रस्यचितिः॥ विशेषातिश्रुत्यर्थश्चका
 नः तत्रापिस्थानविशेषजिज्ञासासुनेनित्यन्वयः कर्तमचेतिस्थानविशेषजिज्ञासमापट्टतइत्यर्थः प
 रमितिस्मृतं॥ जीवाश्चाप्युदारतरुश्चरस्यस्तु न हि नासीवराणां च तस्मात्॥ युक्तं न वेदो ष विनाशकत्वं नास्यान्करोरित्यववेयं॥ ४६॥

परमितिस्मृतं

४५ मन्त्र ४६॥ ४४

कौश्लमध्यपदार्थस्फुरयतीत्याहसंघिनितितयोर्यः सयिस्तदेवस्यानामितिश्रुतौ योजनापत्त्येति ब्रह्म
 लोकस्येत्यर्थः स्वविस्मयलोकसधित्वेन भूनासीसीधिश्रितनीयद्रूपुत्तमार्द्ध स्पनिष्कथ्योर्थः ॥ तदेव
 ननवाक्यं श्रीमहेशोपासि तत्प नो नज्जाठनादिकार्यं हि वेश्वाननपदादिके ॥ ४८ ॥ अधिकनयार्थमु
 पसंहरति तदेव श्वाननेति तत्तस्मादित्यः न ज्ञेविमुक्तस्य तविश्वनाथे वेश्वाननैप्रत्यगनिन्नमीश ॥
 मूर्द्धा दिक्के गोचरुकावसाने विचिंतनीये गुरुवर्षमूर्त्ति ॥ ४९ ॥ विमुक्तसंगेष्टुनितिश्रुतोयः सदाविमु
 क्तैर्न विमुचतीशः विमुक्तिदातानां विमुचतात्मा सविश्वनिष्ठोऽप्यविमुक्तनिष्ठः ॥ ५० ॥ श्रीकाशीश्वनाम
 देववेश्वानमात्मानमनुसंधत्ते यजे विमुक्तेति ॥ नैर्मक्तः श्रीगुरुउत्तमो मे विश्वाधिकः श्रीशिवकाशी
 कास्थः ॥ यत्पात्मना येन हिता चर्कमे स्वप्ने पिकर्णे कृपयोपदिष्टं ॥ ५१ ॥ यत्पात्मनेति सन्यासिरूपेणोत्प
 र्थः काहं महापायुतातिनीचः संगतिः क्रीत्तमकाशिकेशः स्वादापुत्रेपाजित्पुण्यलेशः काशीश्वना

वेसं०

नृपह्वयजन्तः ॥ ५२ ॥ इति श्रामत्यनमहे सयनिवाजकाचार्यश्रीशिवगामानंदतीर्थश्रीवाराणसीस्य स्यपुत्रुषोत्तमातंदत्ता
 र्चस्यकृतौ वेदांतश्रायमहावल्पां प्रथमस्य ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥ धुन्वाद्यायतनं स्वर्गवातः ॥ निर्विशेष
 यप्रधानानि योगार्थवस्तुलानि च । यानि वाक्यानि विधिं ते तत्समन्वयमुच्यते ॥ १ ॥ यास्मिन् विना संद्रिय
 देवसूत्रमव्याकृतं कास्मिन्तमप्रमेये । तमेव ज्ञानी याविस्त्य सर्वसर्वाश्रयं प्रत्यगाभिन्नमेकं ॥ २ ॥ विमुञ्चया
 नात्मबन्धोसिवाणि विमोक्षपूर्वात्मविबोधदृष्टः । स सावसिधोः पनपाचमुक्तः संपादकः सादिति वांक्तवेदः ॥ ३ ॥
 धुर्चंतनिहग्रहणादितद्रस्यादिनण्यगर्भस्तु मनः पदोक्तः । प्राणास्त्वधिष्ठानसुनामेव मुख्या कृतव
 र्त्तिवकारदृष्टः ॥ ४ ॥ यास्मिन् घोः एधिबीचांतनिहमोर्तमनः सहप्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं विज्ञानय आत्मानं
 मन्वावाचो विमुञ्चथा मृतस्यैव सेतुनिति विषयवाक्यार्थमाह यास्मिन्नित्यादिना संद्रियेति इन्द्रियदेवसू
 त्रसहितमित्यर्थवाणेति वाग्विसर्गपूर्वकैत्यर्थः वक्तुमिति मातृवद्वृत्तिर्मुमुक्षुः उपदिशतीत्यर्थः अमृतस्यैव से
 तुनित्यस्यार्थः स सावेत्यादि अधिष्ठानेति तत्त्ववक्तुमिति मातृवद्वृत्तिर्मुमुक्षुः इन्द्रियाधिष्ठानदेवता इत्यर्थः ॥ धुन्वादि
 १. यः समस्ताम्रयः सेतुरमृतत्वस्य धारणात् ॥ ज्ञानं वा यस्य सेतुः स्यात्मुक्तिदः सोऽस्य हं हृदि ॥ ५
 २. धारणात् सेतु इत्यर्थः ॥ ५१

३x यत्प्राक् सेतु पक्षेति तत्र न बंध हेतुर्निगलादिना नो ॥५॥ सेवृथिता स्यादिति पारखर्वं न अहरो नेतम पा रमेतरा X

[illegible]

天 地

तिर

वेदोः

६५

24

कृताविश्रुताविति हिः प्रसिद्धार्थः यदा सर्वप्रमुच्यते तदा शब्दो ब्रह्मैव प्रसिद्धमित्यर्थः । आगादि हि नागात्तसंशयः सम-
निष्कल्मषो यो हृदि तस्य विष्णुः । प्रकाशते हृदि महेश्वरो सावज्ञानं निनः परमैदिव ॥ १ ॥ यदा हृदि स्थितः सकला वि-
निष्ठाः कामादयो धामृतमिति मर्त्यः इत्यादिका सुतिष्ठु प्रसिद्धा मुक्ती पश्यः परमेश्वर ॥ २ ॥ श्रुताविश्रुत-
विवरणोति नामादीति हृदयग्रंथिरूपमिच्छा ज्ञाननामदेवा हि हो नो भूत्वेत्यर्थः प्रकाशत इत्येतेन विष्णु-
निघ्नते हृदयग्रंथि स्थिरं ते सर्वसंशयाः । शीयंते चास्य कर्मात्तस्मिन् हृदि पनावन इति श्रुत्यर्थः संगृहीतः
हृदि इति निमित्तं सप्तमोऽनुतो । दर्शनार्थमित्यर्थः ॥ अज्ञानं तिनमनूपकानां विद्यातो मुक्त इत्यर्थः दिव्यं अ-
खेदं चिदातुं परां अत्याकृतात्पनं ब्रह्मण्यते आत्मदे । न प्राप्नोतीत्यर्थः हृदय्यादि दिव्यामेत्येतेन तदा विद-
नामनूपादि मुक्तः परात्परं पुन्यमुपैति दिव्यमिति श्रुत्यर्थः संगृहीतः हि शब्दसूचितं श्रुत्यंतं प्रसिद्धिं द-
शयति यदेत्यादिना ज्ञानावस्थायामित्यर्थः पुनर्जन्मसंयादक कर्माभावावस्थां वक्तुमर्थेति ॥ मर्त्य इत्य-
तेन यदा सर्वप्रमुच्यंते कामा ये स्पृह्यदि श्रिताः अथ मर्त्या मृतो भवतीति श्रुत्यर्थः संगृहीतः । दशमं ह्येवोद्ध-

५७१

साव विद्यात्पूजनादौ तत्तद्वराणां देव्यन्ततेदृश्यानामेवे स्यात्तन्मा प्रादुष्या नय मो हयोगः ॥ १२ ॥ उक्ता
 विद्यादिदोषान्वाक्येति देहादीति देहादिष्वहमस्मीत्यात्मवृद्धिर्न विद्येत्यर्थः तत्पूजनादाविति तस्य
 आत्मत्वेन गृहीतेदस्परजादौ तत्तद्वराणां इत्यर्थः मिथ्याव बोधादियुतोपि हंत प्रहम इमा
 नो स्वपनान्विहंति । स्वयं विनष्टोऽस्य येषः स्वोद्योपदेशेन विहंति वा न्यान् ॥ १३ ॥ अहं ब्रह्मा स्मीति प्रादुमा
 नीक ॥ दक्षिणुञ्जानयतो ज्ञानसाधनानुष्ठाननिनान् ब्रह्मज्ञानाभिमानेन । प्रत्याहमिष्येति ब्रह्मत्वे
 स्मृत्वात्मानं मन्यत इति तेषां ननु ब्रह्मज्ञानी देहधनात्मानात्मात्वादित्यर्थः हंतेति न वेद आश्चर्ये वा ॥
 तद्वाचिशब्दाश्रवणात्प्रधानं पुन्यादिव स्यात्तन्महि स्यात्प्रात्मा धसा धान ए प्रादुयोगात्सर्वज्ञता
 दिश्रवणान्न जीवः ॥ १४ ॥ नानुमानमतद्व्यादिति सूत्रार्थसंग्रहात्तत्तद्व्यतीति प्रत्युत्तयः सर्वज्ञः सर्व
 विदित्यादिना तद्विनाधि श्रवणवणाच्चेत्याह आत्मोदीति यद्यप्यात्मशब्दो जीवसाधारणस्तथापि सर्व
 त्वज्ञत्वादिकेतस्मिन्नास्तित्य तद्वदो देव न जीवो योति प्राणचचेति सूत्रार्थसूचयति सर्वज्ञतादीति ॥

त२

वेदो०

६५

xv

६५

कास्मिन्निबुद्धसकलं विदुर्दामित्येवमादौ कथनेन विज्ञाः स्यात्प्रक्रियेयं च ततो न जीवो ज्ञात्रादिभेदव्यपेक्ष
शंख ॥ १५ ॥ प्रकनणदितिसूत्रार्थसंग्रहात्तिकास्मिन्नितिकस्मिन्नुभगवो विज्ञाते सर्वाभिदेविज्ञातामे
त्येवमादौ उपक्रमे कथनेन परमात्मनः प्रोक्त्या प्रकनणमित्यर्थः ॥ अथ यद्व्यक्तव्यमित्यर्थः ॥ अथ य
श्वफासः ततोऽपि न जीवद्वत्यान्वयः नैदव्यपेक्षदिति सूत्रार्थमाह ॥ तत्राह ॥ तितमेवेकज्ञानेति ज्ञा
तज्ञेयमावेकज्ञेयनेति त्वर्थः जीवस्य समुद्रात्वेन ज्ञातत्वात्पनिशेषाद्देयं धुन्वाद्यायतनं ब्रह्मेति तावत् ॥
धुन्वादिकस्य यत्तनेन जीवः श्रुतावनश्रान्तिरिति केशवस्य ॥ स्थिते तु दासीनतयेति तत्त्वाज्जीवस्य क
र्मात्पत्तलस्य चोक्तेः ॥ ॥ स्थित्यदनासी चेति सूत्रार्थमाह ॥ धुन्वादिश्रुताविति द्वा सुपर्णातिश्रुताव
नश्रान्तिप्रसङ्गमुदासीनतया स्थिते तु नूत्वात् जीवस्य पिपातस्वादृतीत्यदनस्य चोक्तेत्वादित्य
र्थः ॥ स्वात्मा वाच्य नवात्मशब्दस्तदसुको त्वेव च तत्स्वभावोऽसिद्धे प्रयोगोऽप्यनित्यार्थः ॥ स्यात्तस्मा
त्तनेनः सकलाश्चोत्राणां अस्पृशात्मशब्दस्येत्यर्थः ॥ तत्रात्र विप्रवायत्तनत्वकीर्त्या नाना नसर्वप

३५ सर्वत्र सति कथायां सामानाधिकरण्येऽपि सर्वोद्देशेन हीनस्य विधाने सर्वव्यापिनां २१ अनेकसत्त्वाभावे सर्वत्र सति कथा

निशंकनाया ॥ अत्रैव कानैकपक्षे न विज्ञेयमेतत्त्वलुनिर्विशेष ॥ २० ॥ अत्र तमेवेकं ज्ञानमेत्यत्रैव तर्था यथे
वर्णितं लवणस्य तातर्वहिविज्ञातीयनसेन शून्यः ॥ सर्वमेवेदं कस्तस्मिन्मात्रे चिदेकमूपोभवतीति वा
क्यात् ॥ २१ ॥ उक्तार्थस्य द्वासेधवधनो नंतो वा तद्यत्पादिश्रुतिवाक्यसंवादप्रतियोगेति ॥ सर्वप्रथ
मं विद्युमिति तत्राह सर्वमिति देशस्य ब्रह्मण इति द्वेदः ॥ २२ ॥ अत्रैव घनेतच्च विधानां स्याद्विधानं सर्वं सेतु
पदेदिते स्यात् ॥ २३ ॥ अत्रैव जलघातकश्च सेतुः प्राप्तेन तत्राप्रधानं ॥ २४ ॥ सेतुपदेति यद्यपि पात्रवत्त्व
साक्यवत्त्वादिकैर्मुख्यं सेतुव्यभिचारितयापि सेतोर्जलादिवधनरूपेयद्विधायां तदेव निचाल्य
सेतुपदार्थे कदेशत्वात्पुणत्वेन ग्राह्यं ननु तद्वहिर्भूतपात्रवत्त्वादिकैः ॥ २५ ॥ सिनोति वद्वान्तीति सेतुपदार्थो
तर्गतो हि विधानमिति नाव ॥ स्यात्प्राप्तत्वेन ग्राह्यं ननु तद्वहिर्भूतपात्रवत्त्वादिकैः ॥ २६ ॥ सिनोति वद्वान्तीति सेतुपदार्थो
यः तन्मि तो वा प्रह्लादज्ञानेवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ अत्रैव विधानकत्वगुणेनेत्यर्थः ॥ २८ ॥ प्रह्लादमर्तवेदपितृवमिति ॥ २९ ॥
नेनेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ज्ञातं न चाज्ञातमिदं तत्त्वं ॥ स्यात्ज्ञातनूपा म तता च तस्यैव त्विहियुक्तेत्यमृतत्वे सेतु ॥ ३१ ॥
३५ तस्मादिदं ब्रह्मणितमि तो वा प्रवर्तते सेतुपदं गुणेन ॥ ३२ ॥ स्यात्प्रवर्तवत्त्वेनेति प्रधानमित्यनुषंगः ॥ ३३ ॥

३५ पोडा

३५ तस्मादि

वेदां०

६६

६६

मोहेतिज्ञातं ब्रह्म मोक्षात्मकं न त्वज्ञातामित्यर्थः। पुनः अमृतस्यैव सेतुवित्तिव्ययदेश इत्यर्थः सेतु
स्यादित्यनुश्रवणः सेतुर्जले धामयतीति यद्ब्रह्मा मृतत्वं च तथैव धत्ते। यद्वात्मवोषो भवतीति सेतुवैज्ञा
नयेत्येवमुपास्थितत्वात्॥२४॥ नृणां वामिति रूपेणेत्यर्थः सेतुः पुत्राहस्पनिनो घतो मस्ममदि मन्त्रा
तनु ते यथैव॥ तस्यामुधाज्ञाननिवारणेन श्रेयः ससंसाधयति सेतुः॥२५॥ अत्र लोका इत्यर्थः अत्र
सा जलस्य समृद्धिर्मित्यर्थः मुधाज्ञानं मिथ्या ज्ञानं सः। आत्मवोष इत्यर्थः। अदृश्यता धुक्तेन येन सि
द्धिर्वादिवा ब्रह्म परत्वमेतत्। तद्वाक्य मध्ये पठनान्न चापि तत्स्य प्रपञ्चार्थमवेनयः स्यात्॥२६॥
धुक्वादीति धुक्वादिवाचः यस्मिन् नृणां निति वाक्यं स्याद्ब्रह्म परत्वमित्यर्थः। सिद्धत्वे हेतुस्तदाप्येति॥ त
नृते योनेः परमात्मभावः स्पृष्टो दत्तः सेतुपदार्थकीर्त्तनी। धुक्वाद्यधिष्ठानमर्त्तं फलं स्याद्ब्रह्मैव वि
ज्ञेयमिति सिद्धं॥२७॥ तद्भूतं तत्तस्यैव मृतयोनिमित्यर्थः स्वप्नो न उन्नीयनिदृष्ट्यादिधिष्ठानार्थ
मुपसंस्तुतना र्द्धनपरं ब्रह्मैव विज्ञेयं स्यादित्यन्वयः॥ नृणां संप्रसादादस्य पदशास्त्रं अल्पसुखं न
२ यो वै नृमातलुत्वं स्यात्तात्परेति सुखरूपता॥ इत्यादिश्रुतिमूर्द्धं स्तोत्रमारा मोक्ष्यहं विभुः॥१॥ ५१

५ यो वै नृमा तत्सुखं नात्मे सुखमस्ति नृमैव सुखं ॥ ५५

स्ति सुखं हि नृमा नृमा विचार्य सुखमिच्छतेति। श्रुत्वा विशेषेण च नानदे तं जिज्ञासमानं तु स ननु मानः ॥ ११ ॥
भूम्नः समस्तव्यवहारीनां द्वितीयं तालं नृमा माह तस्मै। यत्रान्यदित्यादिगिना तदेव स्पष्टी च कानव्य
तिनेकतो सोऽपि ॥ लोपो बहोर्नृचवहोर्नृतीमन्नि कानलोपे सति नृमशब्दः पृथ्यादिमध्यस्थत
संमन्तो नावार्थको यद्यापि सुप्रसिद्धः ॥ ३॥ तथापि धर्मिण्यपि संप्रसुक्तयोः नैदस्य विवक्षयात्र
यदेव सर्वव्यवहारीनं पूर्णं च तद्वत्स्वमेव नृमा ॥ ४॥ नृमा त्वेव विजिज्ञासितव्यं इति नृमानं प्रगावो
विजिज्ञासदति यत्र नान्यत्पश्यति नान्यदुक्तं गोतिना नृदिज्ञानाति स नृमा श्रय यत्रान्यत्पश्येन्न
गोत्यन्यदिज्ञानाति तद्वत्पित्यादिवाक्यस्यापि माह नृमैव सुखं नास्तीत्यादिना इति नृमानं नृमा नृमा नृमा
मानं विशेषेण जिज्ञासमाने सति स ननु मानस्त्वाह पन्तयः लोपयति बहोर्लोपो नृचवहोर्नृति सूत्रेण
इमात्प्रत्ययस्य स्य इका न स्य लोपे सति भूट्त्वादेशे च निष्पन्नो नृमशब्दः पृथ्यादीति पृथ्यादिमध्यस्थत्वे
न नृमनृप्रत्ययां तद्वत्पर्यंतं यो धर्मधर्मिणो नैत्यर्थः पुनश्चाद्यतनं ज्ञेयं तु तैः प्रागात्मैश्वर्यतः प्रागे

५ यो वै नृमैव तदेव विदुर्गोति ५४

५५

वेदाः

६७

६७

पीसत्तमशरूपयोगालनयुज्यते ॥ ५ ॥ अनेपिकों संगतिमाहवृत्तिप्रारूपपूर्वमुक्तमित्यनयः प्राणेपीहे
 तितसतिशोकमात्मविदित्यत्र अवस्थाएपि प्रयोगादित्यर्थः ॥ प्राणधनुमानवर्तियुक्तं
 किं नाम तो भूय इति हृष्येवाभूयसी नाम तदुक्तुवाच ॥ द्वा तद्वन्नचाशो तत्त्वर्त्ति नोस्मात्प्राणा
 द्विकिंभूय इतीह ॥ ६ ॥ प्राणदिदेभूय इति तत्वा प्राणसतो भूमपदार्थ एव ॥ ७ ॥ पूर्वपदमाह प्राणेत्य
 दिना ईति त्वानचेत्यनुषंगः प्राणस्तत इति अत्राद्यायेभूयः प्रसोलनमेदार्थनेदृशनात्मा भूय सुत्रा
 एतत्प्रभूयः प्रसंविनेवोक्तत्वात् प्राणादभिन्नत्वमिति भावः ॥ प्राणाख्यभूमप्रतिपत्तिहेतुः पूर्वसुनामादि
 कभूमवर्गः किंचा नभूमलुप्तिसान्निध्यः प्राणस्ततो भूमपदार्थ इति स्पष्टम् ॥ ८ ॥ प्राणस्यैव भूमत्वकथां ना
 मादीनामपि भूमां सत्त्वादित्यत आह प्राणाख्येति तेषां भूमत्वमापेक्षिकमिति भावः ॥ आत्मचित्तन
 तिहेशमित्यात्मा प्रवृत्तस्ततः आत्मप्रकृत्यादाध्यसन्निधानमिति चेत् ॥ ९ ॥ सान्निधानं प्रा
 णसन्निधित्वमिति भावः ॥ नामब्रह्मेत्युपास्येति प्रतीकवचनत्वेतः अवस्थविषयत्वस्य निर्णयानुलनस्योदा ॥ १० ॥

१४ विभिन्नायः प्रश्नः संगच्छेते धर्तृत्वात् ॥ १५ ॥ आत्मप्रयत्नमेव नास्तीत्याह न्यमेत्यादिना नामप्रवृत्त्युपासित्युक्ता

x ५४

प्रश्नस्यापि तदर्थत्वात्पुत्रेशः प्रवृत्तौ न चानत्युत्तरे स्पष्टं न च ॥ नामादिकाशांतमुपास्यवर्गमतीत्ययः ॥
षष्ठमनं वदेत्सः ॥ १६ ॥ शोतिवादी पुनश्च स्तयेति ब्रूयान् न चाप्यत्र मस्य कुर्यात् ॥ १७ ॥ इतीति तं प्राणं विदंतमेत
त्परात्मना मृशपचसत्पवाणो ॥ ध्यानादिकं चैव विधाय भूक्षः समीपितत्वात्प्रवृत्तौ न एव ॥ १८ ॥ न चेष
तुवा अतिवदतीति तु शब्देन प्राणं केमण विद्वेदन् प्राणो जमेत्यत आह नामादिकेति नाम आदिर्यस्य स
नामादिकं आशांते यस्य सः आशांतः नामादिकश्चासौ वा शांतश्चेति तयोक्तं समित्यर्थः सः अति
वादीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ इति अतिवाधसोति केनचित्पृष्ठः सन्नयेति ब्रूयात् अतिवाधसमीति ब्रूयादित्यर्थः
इतीति तमित्ति तं चेत् प्रयुज्यते वाधसोत्यतिवाधसमीति ब्रूयान् नोपपन्नं वा तेत्युक्तमित्यर्थः एतत्पदं हि
एतदुवा अतिवदतीत्यत्र पदं इति पदमित्यर्थः ॥ ध्यानादीत्यादि शब्दान्मत्तनश्चादिबुद्ध्यात् अतः प्राण इत्यर्थः ॥ ना
मधुपासिप्रवणोतिवादी निमस्पतेत्रत्यतु शब्दो हि तत्तत्तु शब्दः प्रवृत्तत्वं मस्य प्राणस्य नेव प्रवृत्तेर्दिष्टं ॥
प्राणं पितेत्यादिकं वाक्यतोऽस्य सर्वात्मतां न चान्मपरादिकं च ॥ प्राणार्थं कस्यादिति चात्मविद्यानामादिकं

वेदो०

६८

६८

प्राणविचिंतनं स्यात् ॥ १५ ॥ प्राणविचिंतनमिति नामादौ प्राणदृष्टेः तन्निति श्लोकमात्सरिदिति प्राणस्य प्राणा
एष हि कनिवर्तकत्वेन कृमिति भावः ॥ सुप्तो समस्तोऽद्रियवृत्तिस्तो येषां सप्तमं प्राणस्य सप्तमं प्राणस्य ॥ नृमश्रय
नृमश्रयमिति तत्राणोपि सौ योजयितुं हि शक्यं ॥ १६ ॥ स्वप्नान्पदाय प्रयतिने वृत्तीव सदा सुखं यत्तदपीह
देहं ॥ नवत्पवर्षं न तु हेतुर्जं स्यादिति श्रुतेस्तस्य सुखात्मकत्वं ॥ १७ ॥ इति श्रुतेनिति श्रुतेष्वेव स्वप्नान्प
प्रयत्नययदेतस्मिन् शरीरे सुखं सवतीति स्वप्नादर्शनेन काल एव सुखं श्रवणादित्यर्थः ॥ तदपीति तदपि
देहेन वतिनतु हेतुर्जं स्यात्तु हेतुत्वं तन्साध्यं स्यादिति श्रुतेन नवत्पत्वेन तस्य चित्तं ॥ अत्रोच्यते ॥ प्राणात्यन
स्तारिहू मकीर्त्या प्राणो न भूमा हविनेव नूमा ॥ तद्देहं मुक्तं सतु तद्धिमेनाध्यासादिना मारित एव यत् ॥ त्वानूमा
प्राणनिर्वाः अत्राध्यायेत स्मार्द्धं मुपदिष्टत्वात् तन्नामादुपयुक्तवारादिर्वादित्यभिप्रेत्याहुतद्देहमिति
वागादीनि वागादिकैनामादिकोद्भिन्नेव यथा तथेत्यर्थः ॥ सप्तमं प्रसन्नो नवत्पत्तीहृजीवस्ततः सुयुक्तिः
खलु संप्रसादः ॥ प्राणाः सुयुक्तौ यनिति श्रुतीति संप्रसादोक्तिर्विवक्षितः स्यात् ॥ १८ ॥ सूत्रे प्राणपदेनेत्य
तत्राहुः सप्तममिति तन्नामा प्राणाः कथित इत्यर्थः ॥ प्राणातिवादिलमुपत्यत स्याद्वावर्तयन् व्रत्तिविदेजगाद ॥

४६५

एषातिविशेषतवतोहितस्मात्सत्याभिधं ब्रह्म तद्वद् मुक्तं ॥ २० ॥ एषातिविशेषतुवायातिवदतिथः सत्येनातिव
 दतीति वाक्यमित्यर्थः विधीयते गुणः सत्यवदनं प्राणवोदिनः इति चेद् हेतुतावाधित्वायाश्रुतिवाधनं ॥ २१ ॥
 मः सत्येनातिवदति सोतिवादीति वाक्यतः ॥ अतिवादित्वे हेतुत्वं सत्यस्य स्वकोपायाते ॥ २२ ॥ अतोतिवदने हेतु
 सत्याख्यं ब्रह्म युज्यते विषयत्वेन हेतुत्वात् ततो यानां प्यसंगात् ॥ २३ ॥ हेतुत्वादिति अवद नं प्रति सत्यस्य
 विषयत्वेन हेतुत्वादित्यर्थः सत्यवागाण विध्यर्थे वाक्यं स्यादिति वादिनः प्राणचित्ततज्जापूर्वं तस्यां ग स्या
 पयोगिता ॥ २४ ॥ ततो या तु न युज्येत हेतुतावाधिनीतिव सत्यं ब्रह्म लिख्यं स्यात्सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेः ॥ २५ ॥ ततः
 किं तत्राहुरतीयेति सत्यमिति सत्यमिदमित्यर्थः ॥ एवं सत्यश्रुत्यात्र प्राणप्रकाशगतां प्रकृतार्थानि
 रक्ष्यते तु शब्दश्रुतितोयि च ॥ २६ ॥ अक्षविनेनैवोक्ततया ये मतिर्यत्तदितमत्र तन्त्र ॥ न प्रश्नमेदं निमित्तार्थने
 दो ब्रह्मण्यपि प्रश्नविनेददृष्टेः ॥ २७ ॥ दृष्टेः दर्शनमित्यर्थः भेदे यथा वदुः ॥ एषात्वाद्ब्रह्मणोपि नेदप्रसंग इति
 तावः ॥ अक्षविनेनैवोक्तचतुःश्रुतेश्चिन्मदृष्टेः प्रकृतैकवेदात्तयत्रान्वयेन प्रकृतस्य चेत्स्यात्तत्रार्थभेदो भवती
 ति बोध्यं ॥ २८ ॥ चतुःश्रुतेः चतुर्वेदिनः पुरुषस्यत्यर्थः एकवेदात्तपुरुषादित्यर्थः प्रकृतैभ्यः एकवेदेन्यः पुरुषेभ्य इति

वेदां०

६६

यावत् प्राणात्तमाकर्ण्य तमेव तूष्णींभूतं ब्रवीति स्वयमेव विद्वान्। प्राणातिवादे त्वनिवर्तने न सत्याति
वादित्त्वमुदीर्य तस्मै॥२॥ धातुनुमाया ह्यसाधनानि सत्यानि घवत्सविबोधसिद्धौ लिङ्गानि च स्युः।
श्रवणादिकानि विज्ञेयसत्यस्य महेशतादात्म्या॥३॥ आकर्ण्य तूष्णींभूतं तमेव नायदेविद्वान्सनत्कुमारः।
स्वयमेव ह्यनुवाग्रतिवदतीत्यादिकं ब्रवीतीत्यर्थः। विज्ञेयेति श्रुतेन सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति लु
तेति ज्ञास्यत्तमापि लिङ्गं सूचितं। संकीर्तनादात्मन एव चोदात्तज्ञानजश्चेव तमे निवृत्तेः॥ सुरामृतत्वा
दिकं घर्मयुक्तेर्ब्रह्मैव भूमा प्रकृतं नवानः॥४॥ प्रकण्ठे चारुसंकीर्तनादिति तत्प्रतिशोकमात्मविदित्या
त्मनः प्रकीर्तनादित्यर्थः। तत्र शोकप्रदार्थस्तम इति अज्ञानस्य निवृत्तत्वादित्यर्थः। घर्मोपपत्तेर्येति सु
त्रार्थमाह सुखेति आदिपदाद्यत्र नान्यत्प्रपत्तीत्यादिनोक्तं सर्वव्यवसृजनावादिग्रहः घर्मयुक्तेर्घर्मोपप
त्तेरित्यर्थः। किंचात्मतः प्राण इति श्रुतेः स्यात्प्रक्रियेयपरमेश्वरस्य। सत्त्वमहिम्नि स्थित इत्युपात्तान्
मेव चात्राप्यनुदृश्यते हि॥५॥ नन्वात्मतः प्राण इति च मन्वाह्वानं ब्रह्म परमसुखतः प्राप्नुक्ते न माघा

६६

एतत्प्रतीतिः सस्त्वेषा हि स्त्रीति सभगवः। कस्मिन् प्रकृत इति स्त्वेषा हि स्त्रीत्यादिना भूम्न एवाप्रकृता समः
नेस्तद्वे नानुक्रमेण दाकशेषस्यापि तद्वत्त्वात् तस्मै वेदं प्रकृत एव मिति न प्राणस्य भूम्न तेत्यर्थः। उपात्तः
प्रकृतो भूमेव सभगवः कस्मिन् प्रकृत इति तद्वे नानुक्रमेण तद्वत्त्वात् सभगवदस्योदापि ग्रहणं न संश्रुतो
व्यासः तदेकदेशप्रहेतुस्यापि ग्रहणं न स्त्वेषा हि स्त्रीत्यादिना भूम्न एवाप्रकृता समः
माहिस्तीत्यत्र प्रतीतिः तद्वत्त्वात् तस्मै वेदं प्रकृत एव मिति न प्राणस्य भूम्न तेत्यर्थः। उपात्तः
तिना वः बुद्ध्या धुपाधौ सति दर्शनादिनुपाध्याभावे तु भवेन्न च त्वात्मानं न संगतं विवोघनाय शृणोति
नायं न च पश्यतीति। ॥ १३३ ॥ अत्र प्रकृतैव सभो निर्त स्यात्सुखात्मता ब्रह्मण एव बुद्ध्या। सुखं ते सौख्यं
खात्मतायाः संकीर्तितत्वात् सुखं तदन्वयः। ॥ १३४ ॥ यत्तु न मूलरूपं प्राणो विवोघनायितुं शक्यं सुखं न
शृणोतीत्याद्युक्ते न तद्वत्त्वमिति बुद्ध्यादीति न वेन्न च त्वात्मानं न संगतं विवोघनाय शृणोति
ज्ञानार्थं न शृणोति न पश्यतीत्यादियं बुद्ध्या प्रकृतैवोक्तमित्यर्थः संकीर्तितत्वादिति स्त्वेषा हि स्त्रीत्यादिना भूम्न एवाप्रकृता समः

५३ ति ५

५३ ति ५ न भगवः कस्मिन् प्रकृत इति तद्वे नानुक्रमेण तद्वत्त्वात् सभगवदस्योदापि ग्रहणं न संश्रुतो
नेस्तद्वे नानुक्रमेण दाकशेषस्यापि तद्वत्त्वात् तस्मै वेदं प्रकृत एव मिति न प्राणस्य भूम्न तेत्यर्थः। उपात्तः
प्रकृतो भूमेव सभगवः कस्मिन् प्रकृत इति तद्वे नानुक्रमेण तद्वत्त्वात् सभगवदस्योदापि ग्रहणं न संश्रुतो
व्यासः तदेकदेशप्रहेतुस्यापि ग्रहणं न स्त्वेषा हि स्त्रीत्यादिना भूम्न एवाप्रकृता समः
माहिस्तीत्यत्र प्रतीतिः तद्वत्त्वात् तस्मै वेदं प्रकृत एव मिति न प्राणस्य भूम्न तेत्यर्थः। उपात्तः
तिना वः बुद्ध्या धुपाधौ सति दर्शनादिनुपाध्याभावे तु भवेन्न च त्वात्मानं न संगतं विवोघनाय शृणोति
नायं न च पश्यतीति। ॥ १३३ ॥ अत्र प्रकृतैव सभो निर्त स्यात्सुखात्मता ब्रह्मण एव बुद्ध्या। सुखं ते सौख्यं
खात्मतायाः संकीर्तितत्वात् सुखं तदन्वयः। ॥ १३४ ॥ यत्तु न मूलरूपं प्राणो विवोघनायितुं शक्यं सुखं न
शृणोतीत्याद्युक्ते न तद्वत्त्वमिति बुद्ध्यादीति न वेन्न च त्वात्मानं न संगतं विवोघनाय शृणोति
ज्ञानार्थं न शृणोति न पश्यतीत्यादियं बुद्ध्या प्रकृतैवोक्तमित्यर्थः संकीर्तितत्वादिति स्त्वेषा हि स्त्रीत्यादिना भूम्न एवाप्रकृता समः

५ विर
वेदां

७०

श्रु त्तेनेप्रसिद्धत्वादित्यर्थः॥ नामादिकव्यापककोर्त्तनानि सर्वोक्तमव्यापकबोधासिद्धौ नामादिकेष्वीश्वर
धीविधीनां न वेदिसमिप्यध्वानेतेवा॥ ३५॥ ब्रह्मदृष्टिविधीनो हि गोदोहनविधानवत्प्राम्प्रित्यविधिभूय
त्वाद्ब्रह्मप्रकणानूतिगद्गु॥ यत्तु प्रतीकोपदेशरूपत्वान्न ब्रह्मसमत्वमिति तत्प्रत्याह नामादिके
ति नामादिकानां व्यापकानामुपदेशादुत्तर्यः नामादिकेऽपि ति नामादिप्रतीकेषु ब्रह्मदृष्टिविधी
नामित्यर्थः॥ अक्षरमेवार्त्तयेते॥ और्त्तप्रोस्मिन्दीर्घतैत्तुर्ययेर्दप्रोत्ततिर्यन्तैत्तुवैत्तिगार्पा॥ एवो
विप्रोव्याम्भितत्सर्वमोर्त्तप्रोर्त्तवेत्तिप्राहमार्गीत्तष्टुत्त॥ ३६॥ कस्मिन्मोर्त्तप्रोत्तमव्यावृत्ताख्यं सर्वं स्या
नव्योमतलिष्ठुतीति॥ श्रुत्वावाक्येयाज्ञवल्क्येनूनारख्यव्योम्भः स्यानेप्राहसोस्पृहृताख्या॥ ३७॥
यद्दृष्टमित्यादिवाक्यार्थसंग्रहातिश्रोतं पस्मिन्निस्तिदमिति मृतमवद्रविष्यद्वस्त्वित्यर्थः॥ फस्मि
न्नातमितितद्योमश्रोतं प्रोत्तं सत् कस्मिन्नातेष्टुतीत्यष्टुदिति पूर्वणान्वयः सहावाचेतदेतदक्षरं
मार्गीप्राह्मणात्रिबर्देत्यस्यूलमनखित्यादिवाक्यार्थसंग्रहातिश्रुत्वेति॥ प्राणसर्वोत्तमगोणि

७०

नारस्य

अ०

तु कं शक्यं न युज्यते। एतद्व्याख्यास्यते। मुख्या सा वा त्मदर्शनात् ॥ ३॥ सत्यं ब्रह्मेति पूर्वोक्तं तस्मि
न तत्पदं नूतनं। वार्ता एवाहं तद्वत्तेषु तत्पदं नूतनं ॥ ४॥ संगति माह प्राणेत्यादिना। तदेकं तादृशं न म
त्रवर्णं यो न न ब्रह्म तु दुर्वलेन। अथ यमि त्वादि क बुद्धि सत्त्वाद् एषु चार्था अयता पि पु न्ता ॥ ५॥ पूर्व
पक्षमाह नूतनेति ब्रह्म तत्त्वा नूतनमित्यन्वयः ॥ अथ विज्ञानं नूतनं त्वाद् ब्रह्म नूतनमुपपद्यते ॥ द्वयोपमिति तादा
त्म्यविज्ञानमिति चेन्न तत् ॥ ६॥ धूमो गनि निति बुद्धेः स्यात्तु दुर्देयं मज्जतः लिङ्गादि जे प्यर्थो धे प्र
वृत्तादात्म्यमास्ति वा ॥ ७॥ तद्वद्देः वद्वि बुद्धे नित्यर्थः। लिङ्गादी त्वादिपदादिन्द्रियादिग्रहः ॥ तस्मादग्नेदज
निता सामानाधिकरण्यधीः श्रद्धार्ययोनतः सर्वमोतं वर्णितमपेक्षे ॥ ८॥ श्रोता हि नाम स्वखिलाः पदाश्च
नामानि तानि प्राणवेतयेव ॥ आपर्ण मघा स्यात्तया स्पृष्टयेव पणो वयवा निवद्धा ॥ ९॥ तथैव वि
द्वाः प्राणवेन सर्वा वाचो भवंतीति समी नितत्वात् ॥ अतोऽश्रुतेन नूतनीति योगान्न ब्रह्म तत्त्वं नूतनमत्रवर्णं ॥ १०॥
वर्णेषु सर्वस्योत प्रोतत्त्वमुपपादयति श्रोता हि ति उपलक्षणं मेतत्प्रोताश्चेत्यर्थः। तथैवेति श्रोतानि प्रा

वेदां० x वा २

۲۹

तानि चेत्पर्यः तत्र हेतुमाह या पार्श्वे त्वादिनादिति समोपितत्वादित्येतेनातद्यथाशंकुना सर्वाणि पार्श्वानि
च मोकापेण सर्वाणि संतस्मिन् श्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ अत्रोच्यते ॥ एष्यादिरंताखिलेन धामिणो न ब्रह्मा
संस्यान्न तु वर्ण एव वर्णस्य सर्वोऽयत्ता वृत्तयो मित्वादितादात्म्येति चेन्न ॥ ११ ॥ शोकतेवर्णस्ये
ति धनपतानास्य रूपतावाप्रतीयते किंतु घटादिशब्दः संबन्धधीजस्फुटनावनाहः संस्मर्यते न तत्र
मर्थबुद्धेः ॥ १२ ॥ सुदेति उद्बुद्धसंस्कारवलादर्थबुद्धेर्न तत्र संस्मर्यत इत्यन्वयः ॥ निरंतरप्रत्ययस्तस्यो
त्पादेकधर्मो यतत एव पुंसो ॥ नामार्थयोः श्रावणचानुसृत्वात्क्रियादिभेदाच्च विनिर्मुक्तेव ॥ १३ ॥ प्रत्य
यतः प्रतीतेः ॥ तयोः श्रावणयोः श्रावणोति श्रावणं चतानुसृत्य चतयोर्भावस्तत्वात् ॥ नाम्नः श्रावणत्वा
त् ॥ अर्थस्य चानुसृत्वादित्यर्थः ॥ क्रियादिति नाम्नः अर्थक्रियाअभिधेयप्रत्ययः चतुर्थस्य अर्थक्रि
यादीपचानुसृत्वादिः आदिपदाद्वृत्तवृत्तधर्मग्रहः ॥ महेशशिशुविष्टतत्त्वकीर्त्तौ सूर्यादिकानां
न भवेत्तद्वर्णनं ॥ न दृष्टतादिश्रुतमास्ति तस्मिन् द्रष्टादिकान्यत्वनियेधतश्च ॥ १४ ॥ जीवोपि नोपाधि

युतोऽनं स्यादुपाधिहीनेन हि जीवतास्ति ॥ अतोऽभुतेन नूनतीति योगाद्ब्रह्माहं ज्ञेयमिहेति सिद्धं ॥ १५ ॥
 सा च प्रशासनादिति सूत्रार्थसंग्रहानिमहेति एतत्प्रवाचनस्य प्रशासने गार्गिसूर्यो चंद्रम
 सो विष्टौ तिष्ठत इत्यादि श्रुत्या सूर्यादीनामीश्वरस्य शिष्टायां विषयत्वेन घृतत्वोक्तेरित्यर्थः
 शिष्टाख्या आश्रयनत्वेन ननु मर्दति भावः सूत्रे साधने विप्रवधारणे मीश्वरस्य कर्मप्रशामनप्रवर्णादित्यर्थः
 अन्यभावव्यावृत्तेऽति सूत्रार्थसूत्रपातिनरुद्धेति अन्यस्य प्रधानादूर्ध्वोद्यमस्तद्व्यावृत्तेस्तद्विपरीतधर्म
 स्पष्टतया देः अवर्णादिति सूत्रार्थः तदा एतदहं गार्ग्यदृष्टं दृष्ट्यादिना श्रुतं दृष्ट्यादितस्मिन् प्रधानेना
 स्तीत्यन्ये अन्यभावो नैदस्तन्निषेधादिति सूत्रस्यार्थविवक्षितं जीवन्ति न स्यति दृष्ट्यादेवेति नास्य रतोऽस्ति
 दृष्ट्यादिना दृष्ट्याद्यन्तर्निषेधतश्च जीवोपि नाहं स्यादित्यन्यथा निरुपाधिकस्य तस्यैवानुत्तरम
 स्तित्यत आहुपोधिहीनरुतिर्द्विस्तिकमव्यपदेशात् ॥ यस्तानं फं घायति सर्वकालं यमाद्युपेतः
 कृतमंसतेन चानेन लोकं जयतीति पृष्ठं श्रीविष्णुलादेः पुनराहो वी ॥ १॥ स यो ह वै जगवन्मनु
 ५ ॥ स यो ह वै न तारस्म स्रवां सत्वेन स रक्तः ॥ सर्वस्मि कृत्वा द्योग्यो यं ब्रह्म संदर्शनं त्विति ॥ १॥ ब्रह्मनिधा य
 कृत्वा न तत्प्रतीकं तयाधवा ॥ ब्रह्मो पलं न वस्ती तो वै दसरोऽयतः स्तुतिः ॥ ३॥ ५ ॥ २

वेदी.

७२

व्येषु प्रायणं तमो काममभिध्यापी तत्तमं वा सते न लोके जयतीति तस्मै सहो वाचेत्यस्यार्थं सीम
जातियस्तानपमिति। यन्निविशोर्ध्वमस्ति कार्यब्रह्मपरीतत्वाद्यमेव। यथाशिलादिप्रति
माहने। स्यात्तत्तथैव तस्य प्रणवः प्रतीकः॥३॥ यथापनब्रह्मनयाधिकारी ब्रह्मपूतीकं प्रणवं तु विद
न। एतेन चोक्तानविचिंतनेन ध्याना नुसारेण तदन्यदेति॥३॥ प्रक्रम्येति तत्त एकमात्रे द्विमा
त्रके ध्यातुमुदीर्य पश्चात् श्रीमानुभुव्यं पुनरेतामित्याद्युक्त्वा ह विधी प्रणवे त्रिमात्रे॥४॥ एतदेव सत्य
कामपरीचापरीचब्रह्म यदोक्तानस्तस्मादिद्वानेतैनेवायतनेनेकतममन्वेतीति वाक्यस्यार्थं सीम
जातियन्निविशोर्ध्वमित्यादिनापरीचब्रह्म कार्यमपनं ब्रह्मत्यन्वयः तदन्यदेतीति तयोः परापरयो
न्यतरफलतर्प्राप्नोतीत्यर्थः प्रक्रम्येति इत्थं एतदेव सत्यकामे त्याद्युक्ते प्रक्रम्येति तर्पः पुनरिति
यः पुनरेतं त्रिमात्रेण मित्येतैनेवा न्नेनापरीचपुनरुच्यमभिध्यायी तैत्यादिवाप्येतन्निमात्रविषय
कध्यानमहेत्यर्थः इत्याद्युक्त्वा श्रीमते देव॥ अकानस्येकमात्राया मव्यादीनेनियः पुमान्

७२

ता यदादिविभूतिवत्तद्विज्ञातैकमात्रकः ॥ ५ ॥ त्रैका नृपमात्रः स्याद्विमात्रोयंतथैवसंत्रिमात्रश्च
 तथैवस्यात्रिमात्रे ऐतिर्यं ॥ ६ ॥ तृतीया सा द्वितीया र्थे ता नवहैक्य संश्रुतेः परं चेत्पादिने
 कोऽपि तपोनादौ प्रकीर्तितं ॥ ७ ॥ एकमात्रादिकं निर्वृत्तिप्रकारस्य तितद्विज्ञातेति तेनयं साविज्ञा
 ता एकमात्रा यस्या सा वौफान एकमात्रः स्यादित्यर्थः एवं मात्रा द्वयस्य सम्भाव्यमिति ज्ञाते द्विमा
 त्रः स्यादित्याह द्विमात्रोयमिति तृतीया द्वितीया र्थे नवतीत्यत्र हेतुमाह तानवहैक्य संश्रुतेः सिति ते
 वोपपादयति परं चेत्पादिनेति आदौ परं चापरं चेत्पादिना तयोः प्राणब्रह्मणो नैक्यमुक्तमित्यर्थः
 परंपुमांसं प्राणवं त्रिवर्गिण्याधीतयः स प्राणवस्य तस्या विनूतिभिः सामन्निरेत्यसूत्रात्तल्लोकं प्रतीय
 तस्मात् ॥ ८ ॥ परंपुमांसं पविशुद्धरूपं सान्नात्कनोतीति गुरुर्यदाह ॥ ९ ॥ योयं त्रिमात्रप्राणवे विशुद्धं
 श्रीसत्यकामाय तदेकमसि ॥ १० ॥ यः पुनरेतमित्यादिवाक्यस्यार्थसंगच्छातिपत्तमित्यादिना यो ध्या
 यीत सः प्राणवस्य विनूति तेन ध्यातेः सामन्निःसूर्यदानाप्रहल्लोकं ति पद्यतस्माद्रहल्लोकात्परंपुषं

५९

पश्यतीति प्राणवचो यं शुद्धयत् ब्रह्मसत्त्वकामाय मुमुक्षुना हृते देवं ब्रह्मास्मीत्यर्थः। प्राणवो वृद्धपातुः
 पूर्वपन्तया पुनातद्धेयमुच्यते त्रेति बुद्धिसन्निधिर्संगतिः॥ बुद्धिसान्निध्यसंगतिरित्यर्थः॥ ब्र
 ह्मापनं धेयमिहेति युक्तं तत्त्वोक्तं रूपाल्पफलस्य कीर्त्तः उपक्रमो यो दलितपरात्प्राप्तिं लिंगेन वा
 च्या उपपन्नश्रुतिश्चास्ति॥ पूर्वपन्तमाह ब्रह्मापनमिति कीर्त्तः कीर्त्तनादित्यर्थः उपक्रमेति हृते देवसत्त्व
 कामेत्पाद्य उपक्रमो दलितेनैकतनमन्वतीत्यपनप्राप्तिरूपालिङ्गे तपनं पुरुषमिति श्रुतिर्विधेयः
 नच पनप्राप्तिरप्युक्तेति वाच्यं पनस्यात्रैवाग्निर्संभवेन सूत्रात्मदानागतिर्येयपर्यादिति नावः। सूर्ये
 प्रविष्टः स उपासको यमुन्नीयते सामग्निरीशलोऽयं॥ इति श्रुतं देशमितं फलं हि पने शवि नैव स
 मनुवीत॥ १२॥ अल्पफलान्तिमेव स्पष्टयति सूर्य इति श्रुता मिति स तेजसि सूर्यसंपन्नो य
 थापाद्येदं स्ववा विनिमुच्यते वदेव स पापना विनिर्मुक्तः स सामन्नि उन्नीयते ब्रह्मलोकमिति श्रुतिरिति
 त्वर्थः। देशेति देशपनिहिन्नमित्यर्थः तत्त्वावगाही ह्युक्तुल्यरूपे घ्यानं पश्यन्नादित्यमुक्तं॥ घ्यानं पनस्या

त्रपनात्पनस्य दृष्टिस्ततो नैव समान तस्ति ॥ ३॥ नन्वी नूण स्पतत्त्वविषयत्वाद्धानस्यापि तत्समा
नविषयत्वात्पनब्रह्मविषयत्वमिदं तत्पत्राहत्तत्वावगाहीतितुल्येति समानविषयमित्यर्थः ॥ समा
नता समानविषयत्वेनैवास्तीत्यर्थः यदी नूणं वस्तु यथार्थमेव स्पृशेत्तदा ध्यानमपि स्पृशेत्तत् ॥ स्वने
नूणा देवयथार्थकत्वात्तज्जीवनत्वनियतं न तस्य ॥ ४॥ इदं नूण स्पतत्त्वविषयकत्वनियममप्युपेक्ष्योक्तं
नियममवनेत्याह यदी नूणमिति ध्यानमपीति इदं नूण ध्यानयोः समानविषयत्वाद्धानमापेक्षितं
यथार्थं स्पृशेत्तविषयो कुर्यात्तत्वे वं संभवतीत्यर्थः तत्र हेतुः सन्निति अथार्थकत्वात्त्राप्याप्येवि
षयकत्वादित्यर्थः तस्यैव नूणस्येत्यर्थः ॥ अत्रोच्यते ॥ ध्येयोऽत्र तत्रेयमनेशस्वधो यस्य चैवे नृत्ति
कर्मतो नैः ॥ साक्षात्कृतिर्ध्यानफलं हितस्यास्त्वोत्सर्गिकी तत्त्वविगाहितेति ॥ ५॥ तत्कर्मणी ध्यान
मपीह तत्त्वस्पृशेत्तः स्यादनयोः समत्वं श्रोतसर्गिकार्थोत्थपवादसत्त्वेन स्यान्न चेह स्पपवाद
कीर्त्यः ॥ ६॥ ध्यातापुमान्जीवधनादमुष्मा त्परात्परं प्रपत्तिरुहनिष्ठ इति स्फुटं वर्णितवाक्यशेषे

वेदी०

७४

च्येयस्य चेतस्य त्वमुदीनितं स्यात् ॥ ७॥ सूत्रे। सः च्यातवाः पप्रमात्मेवेत्यर्थस्तमाह च्येयमिति। इहूतीति ई
हूतिकर्मत्वेन व्यपदेशादित्यर्थः। तत्वेति तत्त्वविषयकता औत्सर्गिकीति कृत्वा तत्कानर्णतस्याः। सा
क्षात्कृतेः कानर्णं च्यानमपि तत्त्वं विषयीकुर्यादित्यर्थः। समर्थं समानविषयत्वं। ननु च्येयस्य नूतिर्यम ७४
त्वव्यपदेशोऽसिद्ध इति चेन्न। स एतस्माज्जीवन्नात्पनात्यनं पुनरेशयं पुरुषमीह नूतिवाक्यशेषतश्च
केनित्याह च्यातेति। वार्त्तितेति यः पुनरेतामित्याधुनैवाक्यस्य शेष इत्यर्थः। इहूतीति ईहूतिकर्मत्वं व्यप
दिष्टं स्यादित्यर्थः। पप्रमां संघाथीतपनं पुरुषमीहूते। इहूतीदं प्रत्यभिज्ञानं गमयेत्तौ ल्यमेतयोः ॥ १५॥
प्रकृतापेक्षितौ तस्मादित्यनेनैकवाक्यता ॥ तदुपोद्बलितं चेदं प्रत्यभिज्ञानमिष्यते ॥ १६॥ प्रकाशं
तरेणेकविषयत्वमाह पप्रमां समित्यादिता इव तदुत्ति तथा चैकवाक्यतानुगृहीतप्रत्यभिज्ञ
या ध्यानेन एवायोनेकविषयत्वमिति भावः ॥ एकवाक्यत्वस्य प्रक्रिया सहितं श्रुतेः। पप्रमाप्रत्यभि
ज्ञानाद्वाधितं हिं गमीति ॥ १७॥ यत्तूपक्रमानुगृहीतापप्रमातिरूपलिङ्गात्पपनं पुरुषमिति श्रु

तिर्वाधोति तन्मोत्याहत्वेति श्रुतेः परंपुत्रुषश्रुते हेतोः यत् पनेशाप्रत्यभिज्ञाने तस्माद्वाधितामित्यर्थः
यः परात्परमित्युक्तो रूपभेदो न्यथैव सः नीयते प्रतिपन्न स्पवाकैकस्याविरोधतः ॥२३॥ अन्यथे
वनीयत इत्यन्वयः ॥ च्येयो जीवधनो नात्र येन तस्मात्पनो भवेत् पृष्टव्यः किंतु तस्माद्घः पनो घ्येयः स
ईदृशते ॥२३॥ अन्यथा नयनमेवाह घ्येय इति अत्र जीवधनः घ्येयः पुरुषो न भवतीत्यर्थः पृष्टव्यः ईदृश
व्य इत्यर्थः किंचित्ति तस्माज्जीवधनादित्यर्थः ॥ मूर्तौ धन इति तदास्ति सूत्रं मूर्तिर्धनस्ततः श्रोयादि
कृपनिहृदं धातौ जीवो धनस्ततः ॥२४॥ ततः मूर्तौ धनयते सूत्रादित्यर्थः जीवो धनस्तत इति ततः
कारणादित्यर्थः समष्टि फलसूत्रे केन एव धनतोऽस्ति हि जीवो नांतु धनीभावः सूत्रं जीवधनस्ततः ॥२४॥
अर्थो तन्नमाह ॥ समष्टीति समष्टि फलसूत्रात्मके हि एव गम इत्यर्थः व्युद्घातूमानि जीवानां संघातो य
त्र वर्तते स जीवधनप्रदोक्तः सूत्रात्मेत्यपेक्षगुः ॥२५॥ वाधेति व्युद्घातूमानि मानि नामित्यर्थः ॥ त

वर्दी०

७५

ह्यः सूत्रात्मनो लोकः स्याज्जीववृत्तः श्रवृतः जीवः सूत्रात्मनो को वा स्याज्जीववृत्तः श्रवृतः ॥ २५ ॥ उत्तेप
हृदयं सन्निष्पद्यति जीव इति । संसृष्टायेन जीवाः स्युः स जीववृत्तः उच्यते । समर्थे रूपलिंगा स्वस्ततः
सूत्रात्मनो लक्षणम् ॥ २६ ॥ लक्षणं सूत्रात्मनो लोकस्ततो जीववृत्तः न कृतः । प्रकृतार्थकृतस्ते वं प्रादुर्लभ
तलक्षणम् ॥ २७ ॥ मता तन्माहुरसंख्यादाति जीवाः वृत्तौ येन स जीववृत्तः लिंगोपाधिमुच्यते तदुच्य
ते ॥ स्वान्यात्पनो जीववृत्तनाख्या लोको जीवो यवा स्यात्पनं द्विष्ट्या देः यथा दितो जीववृत्तनात्पनो य
स्तमीकृते सो पुनरुपमहेशः ॥ २८ ॥ जीवलोको योः पतत्वं व्यनक्ति स्वान्यादितिलोकां तस्य दित्यर्थः जी
वो यवेति द्विष्ट्या देः पनो जीवो वा जीववृत्तनाख्याः स्यादित्यर्थः यथा दितो दितिवृत्तलोको न्यत जीव
नरूपादित्यर्थः तावै पनवृत्तं विधितनेन स्याद्ब्रह्मलोकातिफलं ततश्च प्रहमेच्छांते न च मुनिते
वलोको यदेतौपिन दुष्यतीह ॥ २९ ॥ धर्ममुक्तिपतत्वालोको नित्यविबुद्धत्वात्तन्महात्मा नैकमात्रादि
विवर्तनं ननु फलति यः सो पनमनुवीता त्रिमात्रकोपासनया तु मुक्तिर्तीतो पनोपक्रमनिष्फलः ॥ ३० ॥

७५

जीव

[illegible]

वेदां.

७६

७६

तस्य प्रत्ययस्य दत्ता ॥ ३५ ॥ तेन विशेषणो नर्तकानूपेण तर्कः वेदोत्पत्तिर्ऋषित्वेतरं नृमुक्ती च मुपा
सीते तत्पत्राङ्गीय विशेषणं न वेदात्तस्य स्य ध्यात्वा बलिः तस्यैवोक्तानविशेषणं न समुपबलना
व्यावृत्तिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ कानमुच्चार्यतदर्थं शुद्धब्रह्मेव चित्तं न तु तत्प्रतीकं प्रतीकं दृष्टो हि न वेदुपास्यः श
ब्दो न तु प्रस्तुत विवर्तितं न स्यात् ॥ ३७ ॥ न त्वित्ति तद्ब्रह्म प्रतीकैर्ऋको न तु चित्तमित्यन्वयः ॥ प्रतीक
दृष्ट्या न हि सत्यलोकः कुतः पन ब्रह्म विद्याविमुक्तिः ॥ इत्यो मिति ब्रह्ममिहोर्थं मुक्तानिर्तयत्तत्रेह
तिकर्मसूत्रं ॥ ३८ ॥ न वेतु ब्रह्म दृष्ट्या नैका प्रतीकं पास्तिरित्यत आह प्रतीकं इति इति इत्येव मोमिति
ब्रह्मेति वाक्यस्य त्वर्थं उपासकः संगतसत्यलोकः सूत्रात्मनो जो वसमाष्टि नूपात्त परात्पनं ब्रह्म स
पश्यतीति तदेव च ध्येयमिति नितंते ॥ ३९ ॥ स ए तस्माज्जिबध्वनादित्यादिवाक्यस्य तदुक्तार्थमा
ह उपासक इत्यादिना पश्यतीत्यंतेन संगतेति उपासन या प्राप्तसत्यलोकः समुपासकः पश्यतीत्य
न्वयः इति तदेवेति परपुरुषशब्दाभ्यामीहितव्यस्य ध्येयत्वेन प्रत्यक्षि ज्ञानादिति नावः तेर्माधवा

वेदां०

चार्यैः उज्जीय च त्वा वयवः प्रणवो यथैव मोः का न वो घाप न मेश उपासनीयः वेदां त न स्थ इव तत्र गण
नितो व व्यावर्त्य इत्यथ विशेष इहान्य उक्तः ॥ ४१ ॥ विशेषो यो त न वक्तु मुक्त मनुवदति उज्जीयति उज्जीय
शब्दः कृत्स्न मन्त्रि वाचकं कं का न स्तुत दवयव अतर्क का न विशेष मुज्जीय शब्देन तदंश लक्षणे त्पानि च
त्पोक्त मवयव इति वेदेति तत्र वेदां त न स्थः प्रणव इव तत्र गण नितो व्यावर्त्य इत्यन्वयः ॥ ज्ञात
महा वाक्य तदंश व न स्थ जीव सा चैव यदि पंडितेन न निर्गुणो पासन मस्य यत्नं सा नृत्क ते व
ह्यणि कार्य हानात् ॥ ४२ ॥ विशेषो यो त न मे वा हेतु त मिति अस्पष्टं ज्ञान वत इत्यर्थः कार्य मिति कृत्स्न मस्य
भावात् कृत्स्न कृत्स्नत्वा दित्यर्थः ॥ यदा जगत्का न एत त्वमात्रं सत्पादिका वां त न वाक्य मात्रात् विरुध्यते ये
न न एत तस्य तेशो र्ते निर्गुण चित्त नं स्यात् ॥ ४३ ॥ उपासना न्मुक्त न ता प नी ये चोक्तान्य ते फान्य गुण
शितु म्वा इत्येव मुक्तं प्रणवेन बोध्यं य द्ब्रह्म शुद्ध त ह पा स नं ते ॥ ४४ ॥ सर्व त्र द ह्या दि विद्या सु सु गुण
स्ये वो पा स्य त्व मित्य त आ ह उपा स ना नी ति अ गुणे ति निर्गुण ब्रह्मणे पोत्यर्थः ॥ इत्येव ते नु क्त उपा
सन मित्यन्वयः ॥ प्रतीक दृष्टे न पि सूत्र लो कं फलं न वेत्त द्ध व न प्रजा वा त् अहं ग्र हो पा स न मा त्र व त्स्या

वेदा०

२७

७७

अत्राह लोकातिवचोर्थवत्स्यात् ॥ ४३ ॥ प्रतीकपदं समर्थयितुमुपक्रमते प्रतीकेति । यत्तद्वद्व
 त्वविदुनित्यतोपि स्यादेव सा धानावाक्यतसः न चिंतनाद्यर्थकतास्य कल्पादृष्टार्थताया बबन
 स्पसत्वे ॥ ४४ ॥ यत्तयस्मात् कानाणात् तद्वद्वत्विदुनित्यादेः सर्वसाधानावाक्यतोपि सः ब्र
 ह्मलोकं स्यादेव तस्मात् ब्रह्मलोकातिवचोर्थवत्स्यादिति पूर्वणान्वयः ननु चिंतनार्थत्वेन
 तस्य साफल्यमस्त्वित्यत्राहनेति वचनस्य दृष्टार्थतायाः सत्त्वरूपे च यः ॥ ४५ ॥ एतेनैवानुगोतित
 तीयानोपपद्यते । इति चेदुक्तं नंदर्त्तद्वितीयायैवेति ॥ ४६ ॥ प्रक्रमानुगुणो ग्राह्यः श्रुत्य
 र्थो न्यायवेदिभिः । प्रकृतार्थकतायद्वज्योतिनादेस्तथात्र ॥ ४७ ॥ ज्योतिनादेः प्रकृतज्योतिषोमार्थ
 कतायथात्स्यात्त्रापीत्यर्थः । अनेरोपक्रमादप्रतीकः प्रणवो मतः ॥ ४८ ॥ अथीतो फानमिति चेदि
 तीयानेकशः श्रुता ॥ ४९ ॥ ततः किमित्यत्राह अनेदेति । कनरोपित्तीया स्यादभिधानतयेति चे
 त्प्रकृतानुपपद्येन तृतीये का प्रवाच्यता ॥ ५० ॥ अत्रिधानत्वेन कनरोपित्तीयोपपद्यत इति
 तद्वाच्यमसहमानः । शकते कनरोपित्तीकेति त्वजेदेकमित्यादि न्यायात् अन्यथा कानमभिध्या

५ रेखा ५

५ म

धीतेत्याघनेकद्वितीयाश्रुतिवाघः स्यादितिभावः तस्मात्प्रतीकः प्राणवः शिवस्तेत्युक्तं सुयुक्तं न
वतीति बोध्यं ॥ श्रीमाष्यकानादिभिनाद्यत्वास्वतीकपद्मोप्रतिपन्नर्ह्यः ॥ ४८ ॥ अतिपत्तः निः
शंकः इत्यः दृष्टव्य इत्यर्थः शिवस्य लिङ्गद्वयप्रमाण इत्यर्थः शिवमेतत्तत्तुर्थमन्त्रं तद्वितीश्रुतेः वि
श्वतेजसप्राज्ञापेनूयाचतुर्थं त्वंश्रुतौ ज्ञेयं ॥ दत्तुतेनेन्यः श्रीभूमविद्यासमनेतनं स्याद्विद्या
तनानं जणवाचकोऽर्थः ॥ अस्मिन्नपत्रब्रह्मपुत्रीनेपदस्य हृत्पंक्तमास्ति तस्मिन् ॥ यदेतनाकाशप
दमिधे ॥ यंत्रब्रह्मास्ति तद्वस्तुविचाराणि ॥ तदेव विज्ञेयमित्येतत्तत्तद्विद्युद्गोपवाके तद्वत्प्रपद्ये ॥ २॥
अथ यदिदं स्मिन्नब्रह्मपुनेदहनं पुंउरीकं वे प्रमदहने स्मिन्नं तनाकाशस्तस्मिन्नपदेतस्तदन्वेष्यते तदा
वविज्ञेयास्ति तद्व्यमित्यादिवाक्यस्यार्थमाह श्रीभूमेत्यादिना अथः अथ प्रावृः विद्यां तना नं न वाच
कं स्यादित्यन्वयः तस्मिन्नयदेतनाकाशपदमिधे यमित्यन्वयः ॥ अन्वेष्यो दहनोकाशस्तद्व्योवेति
संशयः तस्मिन्नयदेतनित्यत्र तद्वद्व्यस्यान्वयो भवेत् ॥ यदाह्नपद्येन तदा स्यादहनं तनः आका

वेदी-

७८

रिति

शेनान्वयस्येत्स्यादन्वेष्ट्यंतर्गततदा ॥४॥ संप्रायं विशदयति अन्वेष्ट्यत्पादिना यदा दहनपक्षे नान्वयो
नवेदिति पूर्व एतन्वयः नृत्ताकाशो यवाजीवः पनमात्मेति संप्रायः दहनाकाशपक्षे स्यादाकाशव
त्तमपूर्वमात्रा ॥५॥ दहनाकाशपक्षे आकाशवत्तमपुनरावृत्त्यां संप्रायः स्यादित्यन्वयः ॥ इह ते घ्रायते
पूर्वकर्मणः पनपुंस्त्वतः ॥ एकतात्पर्येति ज्ञानाद्वेद्यं ब्रह्मेति कीर्तितं ॥ द्वातदुक्तैवाकाशो यवाजीवस्य
त्तमपुंस्त्वतः कीर्तनात् पनपुंशदोष्य ब्रह्मविषयस्तथा ॥७॥ पूर्वमीदृतेः कर्मणः घ्रायतेः कर्मण
श्च पनपुंस्त्वतः पनपुंस्त्वविषयत्वेन प्रत्यनिज्ञानादेकत्वान्न घ्रायति कर्म ब्रह्मेति यदुक्तं तद
युक्ते दहनवाक्योपक्रमो नृजीवस्य वाक्यशेषे नृत्तमपुंस्त्वतः सत्तमपुंस्त्वदत्तुत्तमपुंस्त्वत्वेन
कीर्तनात् तत्रापनपुंशदोषि पनपुंस्त्वप्रादोषि अत्र ब्रह्मविषयः स्यादित्यर्थः ॥ तद्वैकानिना कर्तृणा
त्संमतिभावः स्वाम् नृत्ताकाशदवात्र युक्तो ह्यसंस्यानापेक्षया स्यात्पक्षा स्यात्वावावा न्वेत्पा
द्युक्तसादृश्ययोगे वा स्वाच्यंतर्भावतो नैदं ॥ ५॥ पूर्वपक्षमाह ॥ इति यावन्निमित्ति यावन्

ॐ

अथ माकाशत्वावनेषौ तर्ह्यप्राकाश इने अस्मिन् धावापथिवी अतरेव समाहिते इति वाक्योक्त्यर्थः
र्यः कृत्तर्कं लयनया प्राकाशत्वेनैकतां सति युक्ते धावाभूम्पाद्याभ्यत्यंशुतेव। उक्तीकाशान्पायते
रूढिनेगात्माश्रुत्याकाशपक्षोपदुः स्यात् ॥ ८ ॥ अर्थचाकाशपूर्वपक्षोदृढोनेत्याहुक्तेति। आत्मेति
प्रमात्मापहते पक्षेत्तादावात्मश्रुत्याचेत्यर्थः जीवोपवाग्रहप्रसोक्तिः तः स्याद्देहेन संबंधविशेषसि
द्धेः जीवस्य नोक्तत्वं विशेषयोगः कायेन वष्टीकथितो हियुक्तः ॥ ९ ॥ दृष्टपूर्वपक्षमाहुजीवइति सिद्धे
निति हेतुमुपपादयति जीवस्येत्यादिना कायेन सह नोक्तत्वं विशेषसंबंधद्वयार्थः जीवस्येदं
दिकरहकत्वाच्चित्तेन वाग्रहपदार्थता स्यात्तनाधेयता सर्वगतेश्वरस्य न वासिद्देन विशेषयोगः ॥ १० ॥
असिपुनमित्यत्र अस्मि शब्दः कथं जीवस्यादित्याशंक्ययोगेन गृणे न वेत्याहुजीवस्येति चित्तेनेति चैत
न्यागो न वेत्यर्थः ननु तूढाग्रहशब्दस्तिभावः योगः संबंधद्वयार्थः ॥ साधनानां कारणता स्वयो
गे विशेषयोगाद्यापदेशसिद्धेः हित्यादिजोषं कुसुम्यते हि शास्त्रे कुनः स्यादिति शास्त्रे लिखत्वात् ॥ १२ ॥
अहं एतः शरीनेण सह कारणता संबंधोक्तत्वात् साधनानां इति इत्युच्यते तद्व्यवहारः ॥ अतस्त्वजीवस्य

वेदा.

पुनः शरीरं न ब्रह्मणः स्याद्वा पदं यो गं पुनैकदेशे पुनितः स्थितिः स्याद्वा त्रयोपया तद्वदिहा स्पष्टं कृतं ॥ ३॥
अस्य ज्ञो वस्य ॥ इह हृदय इत्यर्थः ॥ अल्पात्मभागा मितं स्पष्टं तैव ब्रह्मात्मना काशः समानता स्यात् ॥ अन्वेष्ट
नोक्ता दृष्टेन मोत्र मे हृदयेति न बोद्धीयं ॥ ४॥ तास्मिन् यदित्यत्र हितं तत्पदेन प्रकीर्तितं यद्दृष्टेन
मो स्यात् तस्मिन् तासां तत्पदेन तत्त्वात्तद्द्रष्टा यो न च लिङ्गमस्ति ॥ ५॥ शंकेते अन्वेष्टतेति इति न
बोद्धो ये इत्यत्र हेतुमाह तस्मिन् तत्त्वादि तत्पदेन तास्मिन् यदं तत्तद्द्रष्टेष्टव्यमित्यत्र त
स्मिन्निति तत्पदेन काशः स्यात् तास्य तव स्वाधानत्वेनोक्तत्वादित्यर्थः तथा च दृष्टा काशस्यान्वेष्ट
त्वमेव नास्ति किंतु तत्तत् स्पष्टेति भावः तत्पदेन हृदयमुच्यतामित्यनुवेनाह तद्द्रष्टा ताया मिति तत्त
द्रष्टा काशः स्पष्टतायां लिङ्गं च नास्तीत्यर्थः ॥ अत्रोक्तं ॥ अन्वेष्टते इति न मोत्र तद्द्रष्टा काशे स्यात्
हेतुं रं दारं धावा पथि यादिसमाश्रयत्वव्योमोपमादिः खलु हेतुसंघः ॥ ६॥ हृदल्पमत्र त्वमतीव
त्वं किं मन्वेति षष्ठियादि वार्यं इत्येवमुक्तो गुणमाह धावा नित्यादिना आन्ति त इत्यर्थः संप्रदाया
वान्वा अयमाकाशः स्वावानेवो न हृदय आकाश उने अस्मिन् धावा पथि वो अनेव समाहित इत्या
॥ ७॥ हेतुसंघं वक्तुं मुपक्रमते ॥ हृदल्पमिति ॥ इत्येवमुक्तं किं तदं विद्यते मन्वेष्टव्यमित्य

॥ ७॥
॥ ८॥
॥ ९॥
॥ १०॥
॥ ११॥
॥ १२॥
॥ १३॥
॥ १४॥
॥ १५॥
॥ १६॥
॥ १७॥
॥ १८॥
॥ १९॥
॥ २०॥
॥ २१॥
॥ २२॥
॥ २३॥
॥ २४॥
॥ २५॥
॥ २६॥
॥ २७॥
॥ २८॥
॥ २९॥
॥ ३०॥
॥ ३१॥
॥ ३२॥
॥ ३३॥
॥ ३४॥
॥ ३५॥
॥ ३६॥
॥ ३७॥
॥ ३८॥
॥ ३९॥
॥ ४०॥
॥ ४१॥
॥ ४२॥
॥ ४३॥
॥ ४४॥
॥ ४५॥
॥ ४६॥
॥ ४७॥
॥ ४८॥
॥ ४९॥
॥ ५०॥
॥ ५१॥
॥ ५२॥
॥ ५३॥
॥ ५४॥
॥ ५५॥
॥ ५६॥
॥ ५७॥
॥ ५८॥
॥ ५९॥
॥ ६०॥
॥ ६१॥
॥ ६२॥
॥ ६३॥
॥ ६४॥
॥ ६५॥
॥ ६६॥
॥ ६७॥
॥ ६८॥
॥ ६९॥
॥ ७०॥
॥ ७१॥
॥ ७२॥
॥ ७३॥
॥ ७४॥
॥ ७५॥
॥ ७६॥
॥ ७७॥
॥ ७८॥
॥ ७९॥
॥ ८०॥
॥ ८१॥
॥ ८२॥
॥ ८३॥
॥ ८४॥
॥ ८५॥
॥ ८६॥
॥ ८७॥
॥ ८८॥
॥ ८९॥
॥ ९०॥
॥ ९१॥
॥ ९२॥
॥ ९३॥
॥ ९४॥
॥ ९५॥
॥ ९६॥
॥ ९७॥
॥ ९८॥
॥ ९९॥
॥ १००॥

दिवाक्यस्यार्थसंग्रहातिगुणितिश्रुतदृष्टाकाशोऽल्पत्वदोषस्यचभूततापावोमोपमानेनियतिनुक्ता नतेन
 स्थास्यपमानभावइत्यस्यभूतत्वमपेतिवस्य॥१॥ एकनेदपनिकल्पतेसदृशमुक्तं तदमन्यगत्पाअल्पत्वदो
 षस्यनिवर्तनेनाकाशोपमोक्तेर्गतिनस्तिवाक्ये॥२॥ भूततायाःभूतत्वस्यानिवर्तिमपपादयतिनतेनतिव
 स्यदृष्टाकाशस्येत्यर्थःउक्तमितिचामरावणयोर्दुद्धंनमरावणयोनिवेत्त्याहवित्यर्थःखस्यातनस्याल्प
 तयानवाह्याकाशेनसाम्यंयदिचोत्तरत्वंत्यक्तं तदात्यंतमनेदसत्त्वान्नतेनसाम्यं तवपुज्यतेस्य॥३॥
 यदिचोत्तरत्वंत्यक्तं तदेत्यन्वयःअस्यश्रीतनभूताकाशस्येत्यर्थःनाकाशमानत्वमपोश्वरस्यर्ज्यस्य
 तोस्मादिति नैवशोय्य॥वाक्यस्यवाल्पत्वनिवर्तिमत्त्वान्नाकाशमानार्थपुनरल्पमस्ति॥४॥
 देशनस्यआस्मादाकाशातज्ज्यापदवात्आकाशपनिमाणत्वेनेतिनैवशोय्यमित्यर्थःनियतिमत्त्वा
 त्रनियतिपुनर्यादित्यर्थःउभयपुनत्वेवाक्यभेदादितिभावः॥५॥ वाच्येतिवातिसमाश्रयत्वमात्मत्व
 पापामगमादिधर्मःनभूतवेसंतिनचाल्यजीवेसर्वीश्रयत्यादिस्मान्निहंस्यात्॥६॥ यद्वल्लगाध्वक
 दितश्रुयोगःपुनरास्तीत्यदितेनतत्स्यत्ब्रह्मप्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्तस्यानुसाराणसत्तत्रनेयः॥७॥
 ब्रह्मेतिविशेष्यब्रह्मरूपप्रीतिपादिकार्थविशेषणत्वात्सर्वधस्यप्रधानानुसारेणसःसंबंधःतत्र

वेदां

८०

स्नानिनेयस्तुत्यर्थः॥ ब्रह्मोपलभ्येत यत्तन्मन्त्रोपलभ्येतो ब्रह्मपुनस्ततः स्यात्॥ ब्रह्मोपलब्ध्याश्रयतापुनस्तत्प्रा
 घाततोक्तिर्नवेनु घटते॥ २४॥ विशेषतः असाधानाण्यतयाशनीनेब्रह्मपुनस्त्यादि॥ त्वर्थः नवेनु घटतद
 तिप्रथमश्रुतब्रह्मशानुसायेणोपलब्ध्याघाततापनत्वादिति तावदतेन ब्रह्मणसर्मगतत्वेन ब्रह्म
 पुनस्तिसृषु न्मन्त्राघातप्रत्यनायेयत्वाज्जीवस्यैवाधेयत्वात्तस्यैवपुनर्देहद्वीतेनिरस्तस्योपलब्ध्याश्रयतास्य
 योगः सर्वाभुपूर्वित्वादितोहि वेदेतस्मादसाधानायोगासिद्धिर्देहेन साकेपनमेवप्रत्यक्षम्॥ इति तद्वृत्तिरस्य
 अयंपुरुषः सर्वाभुपूर्वपुनेशयदत्वादिनोपि तद्वत्त्वर्थः श्रुतौ पूर्वप्रतीनेषुपुनर्देहपेशय इति पुनर्बुद्धत्यन
 यः सिद्धिमिति तथाच देहो ब्रह्मपुनस्त्यादेवेति भावः यदास्तु जीवपुनस्त्यापि हर्षवर्जैसा नमिहास्तु विज्ञाः॥
 रात्रिपुनर्देहोपलभ्येत यत्तन्मन्त्रोपलभ्येतो ब्रह्मपुनस्ततः स्यात्॥ २५॥ अन्वयेत्याप्याहयद्वेति श्रुतौ चतसिभिर्निति श
 क्तस्वेदाकाशोक्तस्तदुपश्रितस्य लोकस्वोपासितिविधिः न सन्नेवार्थवताचितनमत्रयन्तु॥ २६॥ अ
 त्मानमात्मस्य उपासितुं कृत्वा ज्ञात्वेह ये जातिपर्वलोकाः सर्वत्र ते व्यागतिमिद्वयेति श्रुतिविदुः का त
 दुपासने स्यात्॥ २७॥ चकनस्य गुणानित्यत्रान्वयः गतिः सेचनगो इति श्रुतिविदुः चयदहात्मानमनु
 विधप्रजेत्येतोश्च सत्यान्का मान्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामवान् नवतीति श्रुतिविदुः का स्यादित्यर्थः॥

द्यावापृथिव्यादियुतस्य पूर्वमुपासनं सिद्धमनुद्यतत्र फलानि संवंधविवोधने स्याद्द्वयोर्विधाने त्वनुवाक्ये तेदः ॥ २४ ॥ युतस्य दहना
काशस्येति शेषः तत्र अशय इहेत्याद्युक्तश्रुतौ ॥ द्वयोनिति आत्मोपासनफलसंवंधयोनित्यर्थः ॥ द्यावापृथिव्यादिकमात्मशब्दा
लक्ष्यं भवेदित्यपि ते वशं कं ॥ तथा सति तद्यात्मन एकताधीः पुल्लिङ्गशब्दश्च न संबोद्धेत ॥ ३१ ॥ द्यावेति अतस्समाहितद्यावापृथिव्या
दिकमित्यर्थः लक्ष्यमिति तथा चतदुपासि फलमेव तत्रोक्तमिति शं कितुं नाशयः ॥ द्यावाभूमीसमाधानाघानप्रोक्तविहाय सः
अस्मिन्का मा इति श्रुत्या कीर्तितस्यात्मनोऽपि च ॥ ३२ ॥ समाधानाघानतया प्रत्यभिज्ञा तएकता एष आत्मेति वैकल्याणुल्लिङ्गा
च्च तथा विधः ॥ ३३ ॥ आकाश एव वक्तव्यो नान्य इव गम्यते तस्माद्यावापृथिव्यादेरुपासिर्न कथंचन ॥ ३४ ॥ द्यावाभूम्याश्च य
दहनाकाशोपासिर्नैव युक्तानान्येत्याह द्यावाभूमीत्यादिपक्षत्रयेण ॥ समाधानाघानत्वेन प्रोक्ताकाशस्येत्यर्थः अस्मि
न्निति अस्मिन्का माः समाहिताः ॥ एष आत्मेति श्रुत्या कथितस्य आत्मनोऽपि समाधानाघानत्वेन प्रत्यभिज्ञया एकत्व
मित्यर्थः ॥ तथा विधः एकः पुल्लिङ्गश्च आकाश एव वक्तव्य इत्यत्र यः ॥ एवं च तस्मिन्नित्यस्य पुंडरीकेण योजना ॥ सन्निवृत्ते

पेदां

८१

८२

नननसासंबंधासंभवादिति॥३४॥यदाऽकाशश्चतस्मिन्पद्वर्ततेऽतश्चतद्वयं।अवेष्टमितिज्ञेयाविषयश्रुतियोजना॥३५॥
तस्मिन्नाकाशेऽतःप्रवृत्ततेतच्चैतिद्वयंअवेष्टमिति विषयवाक्यपर्योर्गो जनाज्ञेयेत्यर्थः॥इमाःप्रजाःप्रत्यहमेतसीं
लोकामिधानंदरुनंदरिस्थं।मुक्तोप्रयांतोऽनंतमोहितत्वान्नतैविदंतीतिहि वेदवाक्यं॥३६॥ब्रह्मत्वमेतदहनस्यवक्षि
श्रुत्यंतरेब्रह्मगतिर्हिदृष्टा।जीवस्यतस्मादहनाग्निनेषाब्रह्माग्निनेवेतिविनिश्चितंस्यात्॥३७॥मतिमद्याम्यातथाहि
दृष्टंलिङ्गंवेति सूत्रार्थसंगृह्णातिइमाऽद्यादिनाप्रत्यहंस्वापेगहंत्यस्तदात्मनास्थिताअप्यज्ञानेनावृतत्वात्तंतजाने
तिअजानेत्यापुनुरितिषंतीत्यर्थःवेदेतिइमाःप्रजाअहनहर्गहंत्यएतंब्रह्मलोकंनविदंतीतिश्रुतिवाक्यमित्यर्थः।वाक्यं
एतस्यदहनस्यब्रह्मत्ववक्षीत्यत्रयःतथाहिदृष्टमिति सूत्रांशंवाक्योतिश्रुत्यंतरेइति सतासोम्यतयसंपन्नइत्यादावि
त्यर्थः॥ब्रह्मेवलोकस्त्विति विग्रहोत्रसूत्रस्यलोकंनहियातिमुक्तो।षष्ठीसमासोननवेदितातःसोत्रश्रुकाभोनय
सूत्रनार्थता३८॥कर्मधान्यसमासएवग्राह्यइत्यस्मिन्नर्थेअहनहर्गमनमेवलिंगमिति सोत्रलिङ्गमित्यनेनोक्तमि २

त्यभिप्रेत्याह ब्रह्मेवेति नयेति निषादस्य पतिन्यायस्येत्यर्थः निषादस्य दृश्य निषादेऽप्यज्ञत्वात् तस्याश्रुतवदर्थकत्वात् यो गतः श्रुत
द्वितीया विभक्तेः पूर्वपदसंवेधकत्वात् यो लाघवाद्गो निषादस्य नोद्गीष्टिमा मर्थ्यमात्रं कल्पमित्यादिस्तत्रा यः ॥ तद्वद्भग
त्पादहो महेशस्तत्त्वो कथ्यते न तथा हि दृष्टं ॥ यष्टी समाप्तो न च तत्र शब्दे नित्यं पदब्रह्म गतेः श्रुतत्वात् ॥ ३८ ॥ सूक्ष्ममुपमा
हति तद्वद्भवेति तत्तस्मादित्यर्थः ब्रह्म गत्या ब्रह्मलोकशब्देन ब्रह्मो ब्रह्मेवेत्यर्थः ॥ तत्र शब्दे ब्रह्मलोकशब्दोपः पूर्वमुक्ते
दहनाख्य आत्मा स सेतु नित्यादिके वदमीतात् ॥ दृते श्रुयुक्तो दहो महेशो नित्यामकत्वाद्दीप सेतुगीतात् ॥ ३९ ॥ दृते श्रु
महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलक्ष्ये निति सूत्रार्थमाह य इति इत्यादिकेति अथ य आत्मा स सेतुर्विद्यति तेषां लोकानामसे
नेरायेति वाक्योक्तादित्यर्थः ॥ सोऽत्र चकारार्थमाह नित्यामकत्वाद्दीपि त्सेतुगीतात् तत्सेतुशब्दोक्तादित्यर्थः ॥ वि
धानकार्थविद्यतिस्तु श्रुतोक्तिचः कर्तृनिकीर्तितत्वात् तद्विधानार्थविद्यतिस्तु सूत्रेऽस्त्रियां कृतिनामाव
विधानतः स्यात् ॥ ४० ॥ विधानां तिसूत्रे विद्यति शब्दस्तु विधानार्थकः स्यात् कृति नू प्रत्ययस्य भावे विहितत्वादिनर्थः ॥

वेदां

८२

४४

नार्थकमहिमशब्दयोगादयमपि सार्थक इति तावत् ॥ धर्माग्रमासंकनहेतुतोऽज्ञाश्रुतिस्थितात्मेतुपरा इति स्तु ॥ वर्णश्र
मास्थितिहेतुतोऽज्ञेयपोनसकंपरयोऽश्रुतोऽप्यात् ॥ ४२ ॥ इति विवर्तिनित्यर्थः ॥ नित्यं यत्तारव्यो महिमोपलब्धो विवा
नारव्यश्रमहशब्दः ॥ तत्रैव वाकाशपदप्रसिद्धमतो न जीवो गगने निरस्ते ॥ ४३ ॥ महिमास्यास्मिन्नुपलब्धेति स्तु ॥ त्रये
ष्वप्येकनोतिनियं तत्तत्तु यथैव महिमा ब्रह्माण्डे वापलब्धः श्रुत्यंतने ॥ अतो ब्रह्मलिंगात्त्वमेव तयो निति भावः एत
त्तु गगनश्रमश्रमासने गार्गीत्यादिकै नित्यमने लिं गं विद्यतोऽतएव सर्वश्वनएव मूलाधिपतिनष्टतपालएव
संतुर्विमुखा इत्यादिकै लिंगमिति ज्ञेयं प्रसिद्धेति सूत्रमुपादत्ते तत्रैव तिसर्वाणि स्वादमानि नूतान्याकाशाद्व
समुत्पद्यन्त इत्यादौ ब्रह्माण्डे वयसिद्धमित्यर्थः यद्यपि नूताकाशा प्रसिद्धे तत्तथापि यावान्चात्र ग्रामाकाशा इत्युपमानत्वा
न्तया निरस्तमित्याह गगनामिति तस्य उपमानतया ग्रहणान्नोपमेयदहनाकाशात्वं संप्रवृत्तौ त्यर्थः ॥ जीवस्य चान्तरापि समो
मितत्वान्नोपमेयं यदहनत्वमस्य ॥ आकाशतोऽप्याद्यविहिनतादेन संप्रवृत्तदहनामह्या ॥ ४४ ॥ इति पत्रा मश्रुत्सुतयेना
संप्रवृत्तदिति सूत्रार्थमाह जीवस्य तत्रापीति अस्मिन्नापि प्रकाशे एव संप्रवृत्तदस्मादहनीनात्समुत्पायपत्रपातिरुपसंपद्य

८२

४४

वेवा०

स्वेनरूपेणामिनिष्पद्येतेत्यत्रात्मेतिहावाचेतिसंप्रसादप्रदेनजोवस्यापिपनामशीदित्यर्थः। आकाशातौल्यंचत्रविविहीनता
चतुर्दोदनित्यर्थः। तत्र नस्मात्तदहंरहनाकाशोब्रह्मेत्यर्थः। नारायणोयेयदुरीतिर्तेस्यादुपासनं तच्च निर्विकल्पकं तत्रा
ह ततोऽविदुषाठत्यत्राज्ञेनतोवाक्रियतेसदृशं॥६५॥ नारायणोयदिति तौल्येनायणोयाख्याचतुर्दोषपाठ
कोपनिषदीत्यर्थः। नारायणोस्वेनश्वेनपामुनितावाहृत्वा नारायणोयाख्या तच्च दहोपासनं त्रनिष्पद्येते। तत्र नाराय
णोयाज्ञेः विज्ञानात्मविद्यायापादिभिः पूर्ववृद्धेनित्यर्थः। ह्यष्टकोपेतदहंमल्यविपाकमेकाग्र्यपदत्वेहताः। ब्रह्मो
पल्लवस्तदुपासनायाः स्थानत्वतोब्रह्मनिवेशश्चेत्तं॥६६॥ आसादवद्यत्पुनमध्यसंसर्गं तत्रापिवात्सर्गगर्भसंस्थि। हृदिस्थि
तत्त्वादुपचारतोऽल्येवोपेतशोकं परमात्मतत्त्वं॥६७॥ तत्रापिवाकोदहननर्गस्याब्रह्मेवपूर्वोक्तनयोधसाभ्यात्। एवं
तास्मिन् हृदयावुजंतं पद्मं तत्त्वं तदुपासितं॥६८॥ दहनं विपाकं पनवप्रभृतीहृत्पुंयुं पुनमध्यसंसर्गं तत्रापिदहनं
नोविशोकसास्त्रेन यदतस्तदुपासितं त्वमिति मंत्रार्थमाह हलाष्टक्यादिनादेकाग्र्येतिचित्तेकाग्र्यास्थानत्वाद्विपाकमि
त्यन्वयः। शरीरदोषेनयनामष्टत्वाद्ब्रह्ममित्यर्थः निवेशागृहं आसादवदित्येयानाजपुनमध्यसंसर्गः आसादतथादहनमध्य
स्थमित्यर्थः हस्तपादादिभिः सर्वैर्नवयवैः पृथक् तद्वत्तिपुनंदेहं तस्य मध्यकुक्षुनसोतं तवास्थितमिति ज्ञेयं तत्रापि तस्मि
नापिपुंयुं फलित्यर्थः ननु गगनस्य फलत्वमुक्तमिति चेत्तदहं अधिकरणं पुंस्त्विति सत्यं तत्त्वानेवयादित्याह

त्रयिवाक्येति वेदस्य चारोकाथितस्तद्वै प्रतिष्ठितोयः प्राणवः स्वस्वः॥ स ध्यानकालिगोस्केहेतावव्याहृताख्यप्रवृत्तौ
 विलीनः॥४८॥ ध्यात्वा विना नार्जवहिनापगर्भमव्याहृतेव प्राणवान्हेतुः॥ विनाडकानेप्रविलाप्यसूत्रेतवाप्यकारं प्र
 वृत्तौ मकारो॥५०॥ विलापयेत्तस्य च तानकस्य लीनस्य तस्यो प्रवृत्तौ परोयः॥ चतुर्थमात्रात्मकताननाद्वैतस्य समु
 त्पत्तयेति स्तिदेवः॥५१॥ सोममहेशो विबुधेनुपास्य संसाधनं धस्य विना प्रजायः॥ अनेन मन्त्रेण तु पूर्वमुक्तं प्रपञ्चितं स्या
 द्गुणारख्यवस्तु॥५२॥ यो वेदादोऽखनः प्रोक्तो वेदात्तेव प्रतिष्ठितः तस्य प्रवृत्तिलीनस्य यः पनः समहेश्वर इति मन्त्रार्थमा
 स्वेदस्य चारोकादित्यादिना तदेतदेवेदात्ते मित्येतदनुमित्यादौ प्रतिष्ठित इत्यर्थः॥ अहनेयुः अफानो फारमफानेयुः
 विनाडिति विनाड्यमकारमिति त्वर्थः तच्चेति हेनापगर्भात्मकमुक्तं प्रवृत्तौ मूलप्रवृत्तिरप्येवमकारे विलापयतीति पञ्च
 यः तस्या प्रवृत्तावव्याहृत इत्यर्थः चतुर्थेति तानस्य प्राणवस्य चतुर्थमात्रात्मकेनादेयो ध्यानव्योसो यमूपास्य इत्यन्वयः
 अतिस्थपनशब्दार्थसमुत्पत्त्येव इति तस्मिन्नुपास्यः गुणजातमोशोसहस्रमूर्द्धादिकमुच्यते त्रसमस्तलोकात्मविग्रहपुः
 स्पादोऽस्यैव सतियोऽस्मरादेः॥५३॥ मूर्द्धादिकं सोऽपि तदो यदेतत्पनं तमूर्द्धापरमप्रवृत्तं स्यात् सर्वोऽस्मादो यानि वि
 लोचनानि तस्यैव विष्वाक्षुरो नितोक्तः॥५४॥ तं सर्वं लोकात्मकं सुरवस्य देतुं श्रीमन्महेश्वरं प्रपञ्चितं योता विनाडुपस्थस्य
 महेश्वरस्य रूपं निजमन्त्रगतोक्तनादेः॥५५॥ विश्वस्य विष्वापायि फाल्पितत्वादिष्वात्मको यं पनमश्वनः स्यात्ताननात्

वेदा.
 ४८

८२

८३

४४

४ मं प्रभु मिति पुं नार्थधाह । तस्मिन्नुपास्यमि त्यादिति । तस्मिन्निति । स्वानुकांते यो वेदाद्यविति २३

तत्त्वान्ययनेयं स्तन्नानाथणे देव इती पितृवापद्य । इंद्रादिहोपणसंस्थितत्वात्तथाभुतेन नृत्तीति चासौ ॥ हेतु
त्वत्तः स्वात्मनः प्रकृष्टः प्रभुसमर्थसफलं नियतं ॥ ५॥ सहस्रश्रीर्षदेवविश्वानुविश्वशंभुर्वी ॥ विश्वनाथाय
ए देवमनुजं प रं मे वेददुपास्यं यन्महेश्वररूपमुक्तं तस्मिन्नी श्रुत्यर्थः ॥ अत्र अस्मिन्ननुवाक्य इत्यर्थः ॥ सम
सेतिसमस्तलोकात्मका विनादेशस्य देह इत्यर्थः । उत्तमो देह इत्यत इति शेषः
इन्द्रादिहोपणसंस्थितत्वाद्देव इती पितृवापद्य च य इन्द्रं मित्रं वसुणामाग्निं तामाहुर्नितिश्रुत्यं तनादित्यर्थः इति चासौ वि
ति असौ अनुक्त इत्यर्थः हेतुत्वत इति का न एत्वे तोत्तु ॥ परमः स्वात्त इत्यन्वयः ॥ जगोद्यतः स्वात्मनः प्रकृष्ट
नाशे नहि नानवतीति नित्यः विश्वस्तु सर्वात्मक इत्यतः येनानाथ एत्वेन निमुक्तं मेव ॥ ५॥ सत्यं धर्मेन हनि
येदेतज्जगत्प्रतीते पुरुषोत्तमस्तत् विश्वतदस्य व्यवहारा सिद्धे समाश्रयेदित्युपजीवतीति ॥ ५॥ अत्र प्रतीतः
पुनरुक्तो यो मन्त्रो न त्वेन निवाच्यते । तथा तथा ध्येयं तथा स्तुतित्वा न्नस्ति वचसो पन इति दोषः ॥ ६॥ विश्वतः
परमं नित्यं विश्वनाथाय ॥ ६॥ विश्वमेव दंपुत्रस्तद्विश्वमुपजीवतीति मन्त्रार्थमाह जगोद्यतः स्वादित्यादिना ज
गद्वगोत्प्रकृष्टः परमः स्वादित्यन्वयः । ह्यतीति अद्यं पापमज्ञानं वा ह्यतीति एतन्मित्यर्थः यदेतदिति यद्विदं जग

वेदां

४

८४

ज्ञानदृष्ट्यप्रतीतं तत्सर्वमर्थं तं परमार्थं तत् पुनरेवेत्यर्थः तत्र विश्वं स्पष्टं विश्वस्य व्यवहारसिद्धौ समाश्रयेदिति
त्वा उपजीवतीत्युच्यते इत्यर्थः उपजीवति आश्रयतीति यावत् स्मृतित्वादिति स्मृतिरूपत्वात् तथा तथा तेन तेन
प्रकाशेण धेयत्वाच्च पुनरुक्तिदोषो नास्तीत्यर्थः ॥ यतिर्जगत्पालनं तो नित्यता जीवात्मनो तेन तदीश्वरः स्यात् ॥ न
त्यत्वतश्चाप्रवृत्तशायितः स्याद्विक्रममहाभोगलमुत्तमम् ॥ ४ ॥ नवेना न्योदयते न युयतो महाज्ञेय इति नितोतः ॥ वि
श्वस्वरूपं प्रकृतित्वतः स्यात्परायणं प्रष्टुं समाश्रयत्वात् ॥ ५ ॥ यति विश्वस्यात्मेश्वर इति प्रवृत्तं शिवमच्युती ॥ तानायाणं
महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणमिति संत्रार्थं माह ॥ यति नित्यादिना तेनेति यतो जीवात्मनो नित्यं तोते न फान एतेन तदीश्वरः
आत्मेश्वर इत्युक्तं स्यादित्यर्थः नवेदिति इत्युत्तरेयु प्रोदयतया महान् यतो नवेत अतः महाज्ञेय इत्युक्तं इत्यर्थः ॥ विश्व
स्वरूपं प्रकृतित्वतः विश्वापादनत्वात् विश्वाति न इत्यर्थः श्रेष्ठेति उत्कृष्टाद्यमत्वादित्यर्थः ॥ नानायाणां ब्रह्मण
स्वतत्त्वम् ॥ ततो सोपर एव चात्मा ज्योतिर्यदुत्कृष्टमुदीपितं तन्नानायाणां तत्पनमात्मरूपं ॥ ६ ॥ ना
नायाणां परं ब्रह्म तत्त्वना नायाणां यतः तानायाणां यतो ज्योतिरात्माना नायाणां पनइति संत्रार्थं माह ॥ तानायाणां इति श्रुतौ
पनमूलकमित्यर्थः स माह महदिति महत्तु उत्कृष्टं तत्त्वमित्यन्वयः ॥ पन इति नत्वपना मूर्तिविशेष इत्यर्थः ॥ उदीपितमिति
पनं ज्योतिरुपसंपद्येत्यादिना द्वादशो गनुक्तमित्यर्थः ॥ अस्मिन्लोके दृश्यते यच्च किंचिद्दृश्यं वा श्रूयते तत्स मस्ते ॥

४ सा

४४

८५

अंतर्विस्वव्याप्यतायाणोसावाक्षेयसमान्यादुपासानेहेतुः॥६॥ यच्च किं विज्ञातव्यमिदं दृश्यते श्रूयतेपि वा। अंतर्विस्वतत्सर्वव्या
प्यनायासाः स्थितदुतिमंत्रार्थमाह व्यासिनः। ननु किंचित्समीपवर्तिवस्तु जातमित्यर्थः। यस्मादित्यस्मादुपादा
नकाशांतस्माद्व्याप्यावस्थितदुत्यर्थः। परिच्छेदहीनं विनाशव्यपेते समस्तज्ञमंतं समुद्रं न वाक्ष्ये॥ सुखस्याखिलस्योद्भवस्या
पजीव्येनेत्रेतामुमेवापवर्गस्यसिद्धौपाध्य॥ तन्नायणस्यसद्रूपं संगतत्वात्तेतुएवतंतुनोर्द्धनमेत्रस्यापासनस्यानमुच्यते॥६॥
यन्मस्यमध्यस्थेरेणतुल्यहृदयशक्तिः। लोकि कं पद्मसूक्ष्मेहृदयकजमघामुखा॥६॥ अनंतमवयवैकविंशसमुद्रं तं वि
श्वशंभुवायन्मकोशप्रतीकाशहृदयवाप्यधामुखमिति मंत्रार्थमाह परिच्छेदहीनमित्यादिना समाप्तज्ञमिति विदूषणासर्व
ज्ञमिति श्रोतव्यविषयार्थः अंतं अवसानरूपं यदा ननायासात् स्वरूपज्ञानातिता देवसंसारः क्षीयंत इत्यर्थः सुखस्येति सर्व
संसारसुखस्योत्पत्तेः फलानां रूपं एतस्यैवा नंदस्यान्यानि नूतानि मात्रामुपजीवतीति श्रुत्यंतारादित्यर्थः वृत्ता नुवादस्य
वैकं मंत्रोक्तं नानुदंभवतानयति तानायासात् सति सद्रूपं वास्तवरूपमित्यर्थः पूर्वतः मंत्रस्य पूर्वभागेनेत्यर्थः हृदयेति हृदय
प्रादुर्भावाद्यमित्यर्थः उद्धास्यति उद्धमसुखमित्यर्थः गीवावघाघः प्रदेशास्ति नानेह उद्धागोयावितस्ति स्तदतो नाभिग्री
वावघाघे हृदयं जानीयात्तत्सर्वलोकास्पदं स्यात्॥६॥ मनो हि हृदया कोस्ति तं नंदकल्पितं जगत्॥ ततो हृदयं
विश्वस्य महत्तयतनमस्ते॥६॥ अधोनिष्ठावितस्पातेनाभ्यामुपनिविष्टति। हृदयेतादृजानोयाद्विश्वस्यायतनमहदि

८५
वेदां.
६
२५
८

तिमंत्रार्थमाह निवावंधेत्यादिना ग्रीवावंधस्य अथस्तनप्रदेशो वर्तत इत्यर्थः तदेतस्मिन् स्त्रीत्यनुयंगः वितस्तिर्द्वादशंगुलपरिमि
ता तस्या मतीताया मुषमिति धृतोत्यर्थः नाप्नोति नाभिग्रीवावंधयोर्मध्ये स्थितं कमलं हृदयमिति ज्ञानी यादित्यर्थः सर्वलोका
स्यादत्तमुक्तं स्यथैकं न विश्वस्यायतने महदित्यस्यार्थमाह मनो हितं चंद्रमासं नोत्तुत्वा हृदयं प्राविशदिति प्रत्येतना
दित्यर्थः तेनेति मनसोत्यर्थः कल्पितमिति मन्ता मूलमिदं द्वैतं यत्किंचित्संघातमिति संप्रदायविद्विनुक्तत्वादिति ना
वः ॥ हृत्पंकजं यं फलकुण्डलाभं मध्ये शोभनस्य तुल्यं वते च ॥ व्याप्रांसिनामिह हृदयस्य वांते समो प्रदेशो मुखे नैव सूक्ष्मं ॥ ७० ॥
नाजिसुसुम्णा प्राचिता हितस्या नात्वं तु सूक्ष्मं मुखे नाभिधेयं ॥ तस्मिन् जगाले कति तत्र चित्ते प्रतिष्ठिते सर्वपातं दि
भाति ॥ ७१ ॥ सत्तत् ५ सिनामिह तुल्यं त्वां फोश सन्निधी तस्यां ते मुखे नैव सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वप्रतिष्ठितमिति मंत्रा
र्थमाह हृत्पंकजमित्यादिना अथ ॥ अधोमुखत्वेन लंबवत् इत्यर्थः तुल्यं वति ॥ अफोशेति श्रुतेः हृदः तस्मिन्निहितं हियस्मा
त् ॥ काशणात् तत्र मनसि प्रतिष्ठिते सर्वजगदाधारं ब्रह्म नातिश्रियते तस्मात् तस्मिन् मुखे नेजगालिष्ठं तोयुच्यते
इत्यर्थः तन्नालमधोत्पन्नं लः प्रवृद्धो युक्तः शिखा निर्वह्मिस्ततश्च सर्वा मुनादेषु शिखा विशेषेण पितृत्वतो विश्वमु
पवसन्नाभिः ॥ ७२ ॥ मुक्तेः प्रगन्नी विभजन् शरीरे सर्वत्र मुक्तं समवास्थितान् ॥ नजीयते सोऽन्ये च नुक्ते कविः सम्यक्

मकुशलोत एवा ॥ तस्य मध्यमहर्गविर्तिश्वार्चिर्विश्वतोमुखः सोमस्तुविचतनूतिष्ठन्नाहारमजतः कृत्विनेतिमंत्रा
र्थमाहजन्मालेत्पादिनासुसुम्नानालस्यमघादुत्पद्यः ततश्चअतएवविश्वमुखदुत्पन्नयः वदुविद्यस्वस्वदुत्पद्यः त्वहेतुः
आपित्कदतित्रोतिपुतः ज्ञातमन्त्रमित्यर्थः नन्मन्त्रे सर्वत्रशरीरेविचतनूतसमवापितदुत्पन्नयः त्रुतोतिष्ठन्नित्य
स्यस्थितरुत्पद्यः अतएवकविः पुशत्तदुत्पद्यः आभम्पायास्सतलंशियोतंसतापयत्यन्निरयेस्वदेहं तदग्निमघ्याग्नेशि
खातिसूक्ष्मानालेनमूर्द्धातमवस्थिताः सो ॥ १०४ ॥ संतापयतिस्वदेहमायादुत्स्रमस्तको ॥ तस्य मध्यवन्निशिखात्रयणि
याद्वाव्यवास्थितेतिमंत्रार्थमाहआभम्पायातिशियोतं शिखः पद्यतामित्यर्थः ॥ अथैवनिशिखातालंनसुसुम्नातोदीनालेनम
र्द्धातं वत्समंघ्रपयेतंप्रस्तुत्पावस्थितेत्यर्थः ॥ मध्यस्थितानेलेननस्यविद्युत्लेखेवसादीक्षिमतीचतनू ॥ स्यात्पीतवर्णावत
नूपमासासूक्ष्मांतगाणमुपमानयोग्या ॥ १०५ ॥ नीलतोयदमध्यस्थाविद्युत्लेखेवसादीक्षिमतीचतनू ॥ स्यात्पीतवर्णावत
स्यात्तनूपमेतिमंत्रार्थमाहमध्यस्थितेतिनन्वातिनीवात्रवाजसाप्रकाख्यादीर्घपुटंयथातनुः स्यात्ततथातन्वीत्य
र्थः श्रुतोपीतासास्यानवात्तवन्निज्वालेवपीतवर्णादीति युक्तात्रेवदित्यर्थस्तमास्स्यात्पीतवर्णावितिचकमादीक्षि
युक्तेत्यर्थः तनूपमेत्यस्यैववाख्यासूक्ष्मांतगाणामितिज्ञानेनसासूक्ष्मवस्तुतामुपमानवितुयाप्यत्यर्थः स्थितिशिखा
याज्ज्वलनस्य मध्यतस्याः पनेशोजगद्वहेतुः ॥ स्थानवत्तस्यात्पुपासनार्थंनद्यापिताल्पापितुसर्वरूपः ॥ १०६ ॥ वत्सा

वेदां.

८६

तः

८६

शिवः स्वर्गपतिस्सद्देशो माया विशिष्टो नृत्तुच्यते सौ। माया विहीनः परमो त एव स्वातंत्र्यतः स्यात्स्वयमेव राजा ॥ ७१ ॥
तस्या शिराया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितो स ब्रह्मा स शिवस्सद्देशो नृत्तुच्यते सः स्वराडिति संज्ञार्थमास्य चित्तुत्पादि
ता तस्याः पूर्वोक्तायाः वहेः शिराया मध्ये नृत्तुच्यते सर्वदेवात्मकत्वे मेवाह ब्रह्मेत्यादिना सः ब्रह्मा एव स उक्त्यस्य सर्व
त्राय नृत्तुच्यते सो सोऽनृत्तुच्यत इत्यर्थः अन्तर्माद्यर्थमाह देशो माया विशिष्ट इति जगद्धेतुमाया विशिष्टो ते यो मीट
श्च नृत्तुच्यते नृत्तुच्यते सर्वोऽपि नृत्तुच्यते नृत्तुच्यते इति स्मृतं यमनृत्तुच्यते इति भावः परमात्मा यो नृत्तुच्यते शुद्धचि
त्तुत्पादकप्रपुत्रः इत्यर्थः उत्तमः पुत्रस्तु नृत्तुच्यते परमात्मेत्युदाहृत इति स्मृतं अत एव स्वातंत्र्यतः स्वातंत्र्यात् स्वराट् स्व
यमेव राजेत्यर्थः सस्वशीर्षो मित्या धेनुत्तुच्यते तत्तत्पराश्रितः पद्मकोशप्रतीकाशमित्याद्युक्तप्रकाश
॥ ७२ ॥ चित्तोदितोऽतितात्पर्यमथास्योपस्थितुर्मुनेः गुणस्वदेववर्गस्य प्राणत्वे मे नृत्तुच्यते ॥ ७३ ॥ ततश्च स्यात्तात्पर्यवदनुत्तुच्यते
मंत्रमवाप्तानप्यति सः स्यादिना पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादिवाक्यार्थप्रकाशेण चित्तोदितोऽप्यति
तितात्पर्यमित्यन्वयः ब्रह्माति सत्यं समुपासकानामनुग्रहो येषु मानुषेभ्यः स्यादन्विष्टोऽपि गोलवर्णयुक्तो वा
तु ब्रह्मा जवद्भूतेता ॥ ७४ ॥ स्वकीयरेतः स्वतु नीलकण्ठः स्वब्रह्म नृत्तुच्यतवान्महात्मा अयं विरूपाक्ष उग्रनि

तं स्याद्विलोचनत्वात् तन्मिमं मेहे शं॥ २१॥ सत्त्वावयवमः कियते च तस्मै विश्वात्मकायाः खिलहेतुना वात्तः श्रीकाशिकेश
प्रणामाम् मे शो विलोचनं ब्रह्मपदं सदा स्मि॥ २२॥ अतः सत्यपदं ब्रह्मपुरुषं ब्रह्मपि गतं॥ पुद्बुतेतं विरूपाक्षं विश्व
तपायवेन मीडत्यवता नितस्य मंत्रस्यार्थमाह ब्रह्मत्वादिना सादृश्यात् कथं न॥ व्यावहारिकसत्तात्त्वनिवारणं न पा
नमर्थकं सत्यत्वं प्रदर्शयितुं श्रुतौ अतः सत्यमिति विषयव्यतिरेकः॥ अतः सत्यमिति व्यर्थं सत्माह ब्रह्माति सत्यमिति पु
मानुमेशः स्यादिति॥ एवमहं शब्दनात्मकं पुं रूपं दधानेत्यर्थः॥ दक्षिणो मेह शब्दमागच्छत्यर्थः॥ दक्षः पूजावर्ण इत्यर्थः॥ पु
द्बुताः अन्वदित्यन्वयः॥ कुत इत्यत आह स्वकायेति॥ दत्तवान् ब्रह्मत्वाच्च पुद्बुतेतां भवतीति भावः॥ विश्वात्मकत्वे हे
तुः खिलेति सर्वत्रात्काश एत्वाज्जगदात्मकायेत्यर्थः॥ एवं मंत्रार्थमुक्त्वा तत्प्रतिपक्षं प्रणमन् ब्रह्मानुसंधत्तः श्रीकाशि
केशमिति सत्त्वं अवाधोपनं ब्रह्मास्मोत्यन्वयः॥ अनेन ब्रह्मस्वरूपा वा तिरूपमुक्तिस्तन्मस्का नफलमिति स्वीतं॥
उक्तं हि मन्त्रोक्तं अत्यहमन्तं न मे प्यनाते मानिति॥ दक्षप्रणामो न पुनर्मे वायेति च॥ तस्मात्पुनरप्यहं ननु मस्का
मुक्तिफलक इति युज्यते॥ चरव्याख्यानविदः श्रीविद्यानाथमुनीनितोः श्रुत्यर्थः॥ फलितोऽस्माभिः संतः फलितोऽस्मा
सो विद्यानाथपादिकाकार्येर्वेदगृह्यार्थवेदिभिः॥ श्रुत्यर्थः॥ फलितो ग्राह्यः कोन्यः॥ श्रुत्यर्थतत्त्वं विज्ञानिपुणः अन्य इति तदु

अनायासादेव नो विष्णुं जन्मः सर्वं ब्रह्मण विष्णुपंजनं। शंकरस्य कुरुते अष्टमहापायनिर्दिष्ट इति श्रीविष्णुधर्मोत्त
 मब्रह्मणोऽप्युपदेष्टुं त्वेति श्रुते तावता त्रय्यनायिकभावः। सर्वस्याप्यस्य तत्त्वकथाहेतुका नुप्रसूयं दर्शितत्वात्।
 तत्तदुपासका नां यथा रुचि फलविशेषा योपास्योत्कर्षश्च न दृश्यति एकमेवाह ब्रह्मसंख्या धर्मसत्त्वादिना त्रिम
 र्त्वात्मकं। यत्तु विष्णुः शान्तेनिति परमाशिवस्योत्कृष्ट इति तन्माशिवः शान्तेनिति महाविष्णुनेवाधिक इति वक्तुं श
 क्यत्वात्। अतएवात्र माचार्यैः ब्रह्मविष्णुशिवाख्याः शान्त्यः केशसंज्ञितास्तद्वत्तया केशवो त्रयः केशिन इति श्रुता
 न्ति सम्यक् मर्दयति दुष्कालाद्या मिर्विभूतिभिर्नितिसं प्रमर्दन इति कर्त्तव्यं च ब्रह्मादन्तादयः कालस्ते धेवा रिव लज्जतवा
 विभूतियो ह्यनेता जगतः सृष्टिहेतवः विष्णुर्मन्वाद्यः कालः सर्वभूतानि चादृजो स्थितो विभित भूतस्य विज्ञानेता
 विभूतयः। अत्र कालोत्तकाद्याश्च समस्तान् भवजंतवः चतुर्दशप्रलयायेताः जुनाद्न विभूतय इति वेष्टव्यं ब्रह्मात्मानं
 चतुर्दशैवा सुदेवादिमूर्तिभिः सृष्ट्या दीन्यक्तोत्यस्य विश्रुतात्मा जुनाद्न इति व्यासेनैव। यच्च त्रयाणां नित्यतां तु
 पात्माशिवस्य तद्वत्तद्वत्तद्वानि न संचतस्रो मूर्तयो विराट्पुरुषाव्याकृत त्रयोपान्मानो स्थिते चतुर्मूर्तिनित्या च।
 यै विष्णुनाम निरुज्जेष्वतस्माद्व्यापुचित्तत्तदुपासका नां तत्तन्मूर्तीनां विष्णोर्विशेषा योत्कर्षोक्तिरिति न वस्तुने दृ
 त्यवाश्रयणीयं अन्यथा सृष्टिचित्यंतकया ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकां स संज्ञां याति न गवानेक एव जुनाद्न इति।
 नाना यणपत्रं ब्रह्म तत्त्वमित्यादिना विष्णोः परमात्मतया तु यत्तमो नैः यच्च किति वि
 त्यादिना तदुक्तं प्र० ३

४५२

मुक्ता अंते इत्याहं च यः एष संवसादोऽस्माद्वी नात्स मुत्पापपरां ज्योतिः संपद्यते न रूपेणानि निष्पद्यते समुत्त
मं प्रुष इति वाक्ये प्रजापतिगोहेत्यर्थः एष संवसादुत्पादिवाक्यस्यार्थमाह जीवमुत्पादिना अस्मादजिमानद्वयवि
मयात् शरीरं नृपात्स म्मागवतुष्टाविविचविविक्तमात्माने प्रहस्व रूपेण सान्त्पादिवुद्यमाना नृत्पप्रत्यक्ष
ज्योतिः प्राप्नोतीत्यन्वयः अतोऽप्यसं पद्य निष्पद्यत इति मुखं व्यादाय स्वपितीति वद्व्यं तदेदमुक्तं निष्पद्य
मान्हात्त्वत्पपरां ज्योतिरप्येतीति। पूर्वपहमाह तस्मादिति य एष इत्यादिवाक्यात्। दहनः जीवः स्यादित्यन्वयः त
त्र हतुः अपापता इति। प्रक्रम्य चात्मानं मया पता धेयं पुनर्दशानां समुदीनितत्वात्। त्रैलिंगतो जीवो विनिश्चये
न न स्यात्तत्वादिगुणान्वयः। अतः उक्तगुणाः प्रक्रम्यैव संनित्य तत्राह प्रक्रम्येति पुनर्मात्मानं प्रक्रम्यत्यन्व
यः दशानां अवस्थानां तात्त्विकं तः अवस्थानिगत इत्यर्थः। उपासनात् नवतीह जीवेषु पतयाप्यादिप्रधर्मवर्गः। यद्य
स्याप्यादिउपाधितः स्यादुपाधितो गेचने वर्तते सोऽयम्। असोपाप्यादिनित्यर्थः अत्रोच्यते। दशावपादो घनतस्त्वमर्थेषु
हमहावाक्यत्रयतितो यत्। व्यक्तं न वेत्तादश रूपयुक्तो विवर्तितो नैति स एव विदुः। प्रोद्यता तं शुद्धं त्यन्वयः स एव त
अविर्तस्वरूपो जीव एव ब्रह्मत्यर्थः। उपाधिनिर्मुक्ततया न घत्ता दुर्तं स प्रहस्तं यव्युक्तं। पुल्लिंगतो जीवववश्च स न स्यात्
तमात्मानं तु तो द्वन्द्वः। एतस्मिन्नुक्तगुणः फलमित्यत्राह उपाधातिमुक्तं मनघत्ता हि जीवस्यापाधिनिर्मुक्ततया प

वेदां.

(११) ५५

८६

८६

स्वस्मत्वेनेवैकमित्यर्थः सुवेपुल्लिगप्रवेनकयंजीवोक्तिमित्यत आह तेतिज्ञानेनजीवत्वनिवृत्तावपिस्त
पूर्वगत्याजीववचजीवोक्तिमित्यर्थः तद्वेव न्हातस्फीवत्वस्यविवन्हातुनेत्यर्थः जीवस्वरूपेणनजीवमास्त्रजाप
तिलोकितएवसिद्धे॥ अन्तर्धजीवयमिचार्यवस्यात्रयादिविचेष्वसूपमाह॥ १॥ विवेकसिद्धयतयादशानो
नजीवलिगत्वमिहेतिवोध्यम्। अयंचजीवोदहोनेवत्स्यात्तदाक्यशेषकथनं कथं स्यात्॥ २॥ अन्त्यार्थश्चपमा
मं॥ तिसूत्रवाक्यं शं॥ कामात्प्रयवेति। दशाद्वयार्हमतिताविहोनेस्सुक्ष्मोपरिज्योतिरुपेत्यजीववि
शेषवोर्ध्वनिस्तथसर्वनिष्पद्यतेब्रह्मतपेत्ययं स्यात्॥ ३॥ तदाक्यशेषः सचजीवमभ्यशिवोनद्यत्वादिगु
णोपेत्यमुपासनीयोनवतीतिवन्तिजीवस्तदर्थपरिकीर्तितः स्यात्॥ ४॥ अथमितिअययद्वयमप्रसादोऽस्मा
द्वीनात्समुत्थापयमं ज्योतिरुपसंयद्यस्वेनरूपेणानिनिष्पद्यतेएवआत्मेतिहोवाचेत्ययतदाक्यशेषः स्यादित्य
न्वयः तस्यार्थमाहदशानादिनाअवस्थाद्वयेअहमितिमातताविनिर्मुक्तइत्यर्थः सचवाक्यशेषोवन्तीत्यन्वयः किं
वन्तीत्यत आहजीवोतिजीवगम्यः शिवः परमात्माउपासनीयोनवतीतिवद्वोत्यर्थः॥ अन्त्यात्तेनश्रवणतोतिचेत्स्यात्
स्वकेत्यादिमिनाश्रुनाहं॥ औपाधिकाल्पत्वमुपासनायश्रीनामचंद्रनारुप्यतीति॥ ५॥ अन्त्याश्रुतेनितिचेत्त

उक्तमिति सूत्रमुपादत्ते अल्पेति शेषतः न स्यादिति चेदित्यन्वयः तत्रेह तुल्यश्रुतनिति दहोस्मिन्नेतमाकाश इत्यन्यश्रुते
 वित्यर्थः । सूत्रतु उक्तमिति अनेकेषां लक्षणपदेषां चेति सूत्रवाक्येन तत्र तत्र समाधानमुक्तमित्यर्थस्तमाह तद
 नेकेति तत्रापि समाधानमाह स्यादधिकेति इत्युक्तमित्यन्वयः । उक्तानां धत्वादिगुणाव्ययविमुक्तजीवेषु नरीकृत
 त्वात् । मुक्तस्य सर्वशतया स्थितिः स्यान्न त्वस्य चिन्मात्रतयेति जातिः । प्रसंगात्मुक्तजीवस्वरूपविशेषवि
 चायमाननते उक्तत्वादिना एव आत्मा अपस्तयाया विज्ञो विमत्यविशोको विजिघत्सोऽपि यासस्मत्पक्रामस्मत्पसं
 फल्पइति श्रुत्युक्तमनघत्वादिगुणाव्ययं तस्येति च । उन्नीकृतत्वात् उन्नीकृतत्वात् उन्नीकृतमग्नौ कृतमि
 त्यमन आसर्वमुक्तमुक्तस्य शुद्धिर्मात्रतानाह किंतु सर्वज्ञतापुक्तश्रीमद्वैश्वनामता । एवमप्येवोक्तनादीर्घ
 स्पष्टयति । आसर्वेति सर्वज्ञतादिति सर्वज्ञतापुक्तगुणा विशिष्टे प्रवरावदुत्तर्यः । एकस्मिन् प्रवरे चैतन्ये कृदुप
 तिविविक्तो एकस्मिन् प्रतिविवेचयदा विद्योदितता तदा । विवता प्रतिविंदस्पतदुपाधिलयेन वेत्तवदनप्रति
 विवस्पदर्पणपगमे यथा । बहुधा धिध्वित्यर्थः वदनेति यथा मुखप्रतिविंदर्पणाय विवप्रावस्थनतमु
 खमात्रतया वस्थानेन दानीमपि दर्पणोत्तमसन्निधानप्रयुक्तस्य मुखे विवत्वे स्यात्तथा यात्वा तया प्रप्रतिविं

वेदाः

६०

स्थापितुपाधिलयेविवत्ताविवरूपेणवस्थानेनवेदित्यर्थः॥ मुक्तस्याज्ञाननाशेविवद्वस्याज्ञानसत्त्वतः॥ समु
गोश्वनमावस्थानुपपत्तिर्नविद्यते॥ २०॥ नहोश्वनस्यश्वनतागुणाश्चस्वाविद्यायातस्यनिनंजनत्वात्तयोव
द्वमर्त्यस्तदविद्येयवर्ततेसमस्तपनमेश्वरस्य॥ २१॥ गुणाःसत्यकामत्वादयस्वविद्ययानहित्यन्मःतत्रहेतु
स्तस्यनिनंजनत्वादितिउपासकानांसमुगोश्वनस्यश्रुतीहिसायुज्यफलवृधानी॥ ततश्चमुक्तेर्ननुकोविशोवा
गुणान्वितोपासिफलादिहेति॥ २२॥ श्रीकृतेगुपासकानामितिश्रुतिमत्तियथाकृतुमस्मिन्लोकेपुनवान
वत्तेवमिदंवेत्तमवति॥ तेयथायद्योपासतदुत्पादिष्टुत्पन्नमित्यर्थः॥ गुणान्वितेतिमुगोश्वनविद्याफलादि
त्यर्थः॥ इत्यस्मिन्पक्षेनाखंडेसान्द्रात्कणाद्विद्यानपेक्षवाखंडसुखानुभूतिः॥ उपासकानांसमुगोश्वनस्य
साम्येपिनो गस्यमहेश्वरेणा॥ २३॥ स्वभोगसंसाधकदिव्यदेहयोधादिसंसर्जनशक्तिमात्रंताविश्वस्रष्टादि
कशक्तिरूपातेनकुशेश्वर्यफलसमाप्तिः॥ २४॥ समाधत्तेनाखंडेत्यादिनासमुगोश्वनस्योपासकानांविद्या
सकार्याविद्याननश्यदित्यर्थः॥ नवर्द्धतेतिआवरणानिवृत्तेर्नखंडावदस्यनरांवास्तीत्यर्थः॥ साम्येपितिदेवनेण
सहभोगस्यसाम्येपिसंकल्पमात्रात्त्वभोगोपयुक्तदिव्यदेहद्विषयनिर्वादिस्त्विसामर्थ्यमात्रंननुनिर्गुशेश्वर्य

६०

मस्तात्पर्यः जगद्वापानवर्जप्रकृणादसन्निहितत्वाच्च। नोगमासाम्पत्तिगात्रेत्यदिस्त्रोक्त्यामेनपममेश्वरे
 णनोगतोत्यपि सातिशयमेवैश्वर्यं न तु सकलजगत्प्रति संहारादि स्वातंत्र्यरूपं निरंकुशैश्वर्यमिति नावः ज
 त्प्रसादिवापानवर्जसातिशयमेवातिमाघेयैर्विदुषः तद्वापानस्तुपममेश्वरस्यैव स्यादिति वाक्ये व्युत्पत्तये
 वप्रकृणात्रविदुषस्तत्रासन्निहितत्वात् किंच तमाहापोवे खलु मीयते लोको सवित्तिवाक्ये नोपासकस्यै
 पास्यदेवतमासह नोगमात्रेण साम्यं प्रतीतस्मात्प्रतिगादिदुषसातिशयमेवैश्वर्यं नातीति सूत्रार्थः तस्य त्वलो
 कस्यमुपासकं हितापगर्भं ह्यहोपावे खल्वभ्युत्तमयो मया मीयते न चर्यते तवाप्यसावयत्तत् पादफलदुराण
 लोको नोगप्रतिश्रुत्यर्थः। मुक्तात्मनां लोप्रवभा वना ज्ञातसर्वमस्तीति महान्विशेषः। समीनितः स्पष्टतया ल
 त्त्वेदितादिना सूत्रकदादिना हि **॥ २५ ॥** विमुक्तो वस्वगुणो शतवस्स मीनूणो मोतिविच न्त्वा निहास्पृटीव
 तो ग्रपि च तत्र तत्र श्रीसूत्रकमादिभिरेव **॥ २६ ॥** मुक्तानामुपासकापेक्षायावेलक्ष्यमस्तीत्याह **मुक्तात्म**
 नोत्विति उक्तमात्रेण उक्तमात्रेण विभक्तस्वरूपास्त्विति सूत्रेण सूत्रकानादिना गुणोपाभावः सगुणेश्वरत्वावः स्पष्ट
 नमा समीनितः उक्तइत्यन्तयः सूत्रकदादिना त्पादेशेन माप्यकमग्रस्य पदतपा मत्वादिगुणैः कपात्रमेश्व
 नरूपं विद्यया प्रतिषेधत इति नाप्यहतापुत्तेरनुसंधेयः तत्र तत्र तत्र तत्राधिक्येण एव स्वमुक्तस्य सगुणेश्वर

वेदां०

६९

६९

५५

भावएवस्फुटीकृतइत्यर्थः॥ श्रीशोभानेत्यादिकेहिस्फुर्योर्यसंघेस्वनेरादिमित्यादिकेपि ब्राह्मणेत्याद्येफेदेषु
तमुक्ताविनात्रत्वेणुक्तधर्मान्तेतश्च॥ ५५ ॥ पूर्वपक्षीत्यापादार्थव्यनंतिश्रीशतितनया
हिद्वितीयाध्यायेत्यस्येवसाधुकर्मकानयतितमित्यादिश्रुत्यातल्लर्मफर्तज्वेततल्लर्मकाराधित्वेनवाप
कार्योपक्रमफतया॥ वस्तुतयोर्जीवेशयोर्नशीशिनोवत्पसर्वधनिरूपणसत्त्वेनावतानितेश्रीशोभानावापदे
शादन्त्यावापिदाशकितवादित्वमधीयतएकइत्यत्रश्रयमुक्तस्येश्वरभावः स्फुरः स्फुटीकृतइतिभावत
जीवस्येश्वरीशत्वाभ्युपगमेतदुवादिनाडेश्वरस्यापितद्वर्त्तव्यतायथातोफेहस्तार्थशगतनहुस्वेनांशिनो
देवदत्तस्यापिदुःखित्वेनतद्वत्ततश्चतत्प्रज्ञानामहत्तमदुःखंस्यात्ततोवर्त्तव्यवस्थः संसारएवेतितत्त्वज्ञानार्थपर्य
स्यादित्याश्रीफोपाधेः प्रतिविवपदुपातित्वात्प्रतिविवजावएवातर्कयोगइतिसमाहितत्वात्सत्त्वार्थसुजा
वदेश्वरस्याशदवाशानतस्वानविकोशदेश्वरस्यानिष्कनमित्यादिनिरंशत्तप्रतिपादप्रभुतिविवोपात्तयुतस
योर्नशांशिनोवत्स्याशफेदोनेदश्रुतिमामित्याहनातयादिनापत्रात्मनितिष्ठमित्यादिनाजीवेशयोर्मेद
वपदेशात्तत्रान्यावापिअनानात्वस्यापिबोदशात्तत्रानेदवापदेशंस्फुटीकृतोतिराशतितपाद्येफेशाखितत्रा
थवाणिफाः ब्रह्मदाशाब्रह्मदासाब्रह्मेवमेकित्वइत्यादिनाब्रह्माण्डाशकितवादिभावमाप्रतीतोति॥ तथा

= सत्येव १

तायेप्ययस्फुट्यत्वाहसंघादिति संघाशयार्थः स्वप्नइतिस्वप्नेसविनाहसितधिकरणेस्वप्नेसविबोधवसुनिफोव
रित्यतःश्रुतिरेवमाह्वयस्यानुरययोगान्तरा। सजतइतितस्मादुत्पादिनास्वप्नेसविःसत्येतिप्राप्तेमायाप्र
वेत्तुकात्स्न्येनामनिवृत्तस्वरूपत्वादिति मिथ्यात्वमुक्तंकात्स्न्येनदुषितदेशकालादिर्संपन्ना। नहि न्यादीना
मुचितोदेशः स्वप्नेसिद्धेहावद्विन्नसादिस्यत्वात्। नाप्युचितः कालः दृष्टिका मात्रवर्तिनिस्वप्नेबहुसंवत्सरसा
ध्यसंसर्गास्पदशो नात्र। तस्मात्प्रातिजोसिकएवस्वप्नः किंचनतत्रन्याइत्यादिनाश्रुतिरेवासत्यतावन्कीत्येव
स्वप्नप्रपंचस्यमिथ्यात्वेवद्यनेतत्रमिथ्याभूतेस्वप्नप्रपंचेजीवस्यकर्तृत्वमाशंक्यपराभिधायितुल्येतिनोहितं
ततोऽस्यबंधविपर्ययाविति सूत्रेण जीवस्यतिनोहितमीश्वरत्वंपरम्यात्मनोनिघ्नानादनेदाभ्यासरूपध्यानत्रा
तादीश्वरप्रसादादनेवन्तस्यात्तद्विषयात्ततइश्वरादज्ञातादेवाः ज्ञाताद्विपर्ययोमोक्षः संज्ञानमोक्षस्थितिरे
वेहेतुः ज्ञात्वादेवंसर्वपाशपहानिनिर्त्तादिश्रुते। तस्माज्जीवस्येश्वरानिन्नत्वात्सदपिसत्यं संप्रकल्पत्वादिकम
विधादोषान्तिनोहितमिति नतस्य स्वप्नप्रपंचस्वरूपत्वमिति वदन्तस्त्रकाः। तत्पुनस्तिनोहितमाने ध्ययितोयुतमा
नस्य ज्ञं तो विधूतघ्नोतस्यतिभिरेस्तेवदकृन्तिनोवध वीर्यदीश्वरप्रसादात्सिद्धस्य कस्यचिदेवा विज्ञवति
नस्वभावतएव सर्वथा ज्ञं तूनामिति सूत्रानि प्रायेण यन जायकानः मुक्तस्य स्वप्नस्य द्याद्युपयोगिसत्यसंकल्पा

× तिरस्

वेदां

६२

अप्रियक्तिमंगीकुर्वन्ममेशानावापत्तिस्फुटीचकाजत्तयावतर्धेप्ययंस्पष्टंइत्याहवाहोएतिस्वननूपेण
निनिष्पद्यतइतिमुच्यमानावेवयथायांशुतोकेननूपेणानिनिष्पत्तिर्विवक्षितेतिबुनुत्सायांप्रीहोणजे
मितिउपन्यासादेःप्रइतिस्त्रेणयद्वास्मृमपहतपाप्मत्वादिसत्यसकल्पत्वांतेसर्वरुत्वसर्वश्वनत्व
दिचतेननूपेणानिनिष्पत्तिःयथात्मापहतपाप्मेत्याद्युपन्यासेनश्रादिशद्योक्तविधिव्यपेक्षाज्योचितत्रु
पन्यासुदेशःसचसोन्वेष्टव्यइतिविधानार्थमागतःसतत्रपर्यतिजतूनर्कौडममा एस्त्रीनिवीयातेर्व्या
दिरूपःविधिनज्ञातज्ञापनंएतदुनयामिन्नोवापदेशःसर्वज्ञस्सर्वश्वनइत्यादिरूपःअपदिनोदशःविध्यनावा
चनापिविधिःसिद्धवन्निर्देशात्तएवमेतैर्ह्युभिर्ब्राह्मणसूत्रेणानिनिष्पत्तिर्निमित्तमितिनिमित्तचितितम्मात्रेणतदात्मकत्वा
दि~~न~~लाभिमित्यनेनसूत्रेणएववात्रयमात्मानेतनोवाहःकस्मिन्प्रज्ञानघनएवत्यादिश्रुत्याचतन्यमात्रमात्म
नःस्वरूपमित्यवगतस्तन्मात्रेणानिनिष्पत्तिर्निमित्तमनातनंचोक्तापन्यस्याएवप्रप्युपन्यासात्पूर्वज्ञावादविरोधंवाहनाय
एतिसिद्धातसूत्रेणवस्तुगत्याचतन्यमात्रेचपिपूर्वोक्तप्रमाणसिद्धस्यापन्यासाद्यवगतस्यमायामयस्यवदुपुचव्य
वहनदृष्ट्यासंभवान्ममतद्वयविरोधश्चपविरोधवदतास्त्ररुतासूत्रत्रयमिदमुक्तार्थस्यनवाकृवंतासाध्यहताचउक्तव
मीणमुक्तिर्गोकाराच्चपुनस्तपश्चनमाकःसध्याहनइत्यर्थःतवदृष्टव्यमज्ञानातिमोहितसद्वानादिमिथ्यज्यतइत्यवोचत

अथोपनिषत्सूत्रद्वयस्य चतुर्दशसुपे त्पोदितमुक्तेहेतोमिति संचोपशानीयकोक्तौ त्वात्पुपेय वाद्वैयुक्तौ श्रुत्यु
पवृत्तिहेतुत्वत्तत्र भाष्यवचनं ज्ञातास्वभस्यादिति दिव्यं अखंडाचेन्मात्रधिया विमुक्तज्ञानरामान्न तद्योयप्र
भोः संतीति चेद्वदनं न तदुक्तेन ज्ञानेन मेदस्य समाश्रितत्वात् ॥ १५ ॥ श्रीकृते अखंडोत्तधिया सान्तात्कावेणोत्यर्थः
तदीयेति आज्ञानिकघर्षाः मुक्तपुरुषेन संतीति चेदित्यर्थः तदुक्ते अज्ञानसत्त्वस्य पूर्वमुक्तत्वादित्यर्थः अज्ञा
नलेशानुस्यूते जीवन्मुक्तौ समाश्रयात् अंशवत्त्वादविद्याया ब्रह्मज्ञानोदयकारितः ॥ १६ ॥ निवर्तते सर्वं येन य
था पूर्वमत्र तु अंशोत्तरे ननु स्यूते त्वज्ञाने कोपिन नूतिः ॥ १७ ॥ तथा चोत्तरे ननु यदेदद्वितया मानिनः तद्वदमाना
वर्तीति त्रिं ज्ञानेन मनोविशेषः ॥ १८ ॥ अज्ञाने कोप्यदोष इत्याह अज्ञानेत्यादि निश्चिभिः अनुस्यूते ननु यमस्य स
माश्रयादेर्गोकोनादित्यर्थः क्वचित्ति क्वचिदुपाधौ ब्रह्मज्ञानोदयस्यासौ विद्या अंशोत्तरे निवर्तते तेषां त्रयुपाधी
तनेतु अंशोत्तरे यथा पूर्वमनुस्यूता अनुवृत्ता स्यादित्यज्ञाने कोपिन नूतिनित्यर्थः तथा वा अज्ञानस्य सोशत्वे मा
निनः अनिमानिनः आचरन्ति व्यवहृता इत्यर्थः नाना विद्यापद एवाप्युपयः पुनरेतावदवश्यं फलं ति चेन्न मूलज्ञानेने
न ता जीवमेदस्तत्तज्जीवे निवृत्तवत्परं ॥ १९ ॥ स्यादित्येव गोसर्वज्ञस्य न स्वप्नाविद्यापद एव नूतिमान् अज्ञानोत्तरे

५५

वेदं

५५

५५

ब्रह्मसूत्रव्याख्यायां नियो निमित्त्वादिवाक्यात् ॥ ३५ ॥ शकते नानेति हि यस्मात् अत्र ह्येकाविद्यापदेऽपि
 जीवमेवावश्यं कदाचित् चेदित्यर्थः ॥ अत्रानेति अज्ञानस्य अंशं जेदेऽवस्था स्यात् तत्र हेतुः यो यो निमित्तिः यो यो
 नियो निमित्तिः सतीत्यादिवाक्यात् स्यात्सिद्धातीत्यर्थः ॥ तत्रोद्देशमायादेकव्यपितदेशा नीजोवापाद्यो नीतत्तत्सं
 वातयोर्निर्मविद्याख्यानां जेदादोप्सा बटतेन चानयेव श्रुत्या मायात्वेऽसिद्धिः माया तु प्रवृत्तिविद्यादिति पूर्वश्रुति
 विमोक्षात् एकवचनेन तदेकत्वात्तादिति भावः तत्रापि विद्यामिति संस्मृतत्वात् माया तत्र गिति हीनितत्वात् अज्ञा
 श्रुतावेकपदोदितत्वात् मायेका मंगी विपत्ती महति ॥ ततोऽतिसत्त्वविद्याविततां हृदियां स्थानि वैशित
 त्यादिस्मृत्युक्तत्वादि त्यर्थः ॥ माया मिति मांमेव ये प्रपद्यन्ते माया मेतां त रंति त्दति आरुहे नोक्तत्वादित्यर्थः नच
 द्रो माया मेः पुनरुपश्यत इति श्रुत्या तद्देहं तद्वा कस्य अनेकश्रुतिस्मृत्ये विरोधान्मायाकार्यपत्तेन मायावयवप
 नत्वेन वा नेयत्वात् तज्जेदेककुलस्यार्थ इति न्यायात् किं च अज्ञानमकामित्यादि श्रुतावेका मित्येकशब्देन तदेकशब्द
 एव तत्र न विवादः स्यात् अज्ञानादिति एकेति एकामित्येकशब्देन विद्येकस्योक्तत्वादित्यर्थः नच प्रतिपुष्पम
 जेफा न्ति निति वाच्यं श्रुतसंगं श्रुतकल्याणप्रसंगादिति निसंक्षेपः ॥ ब्रह्मज्ञानादिप्रवमायानिरुक्तो वा

x न्य

आ प्रकृयाद्वायसंभातराप्रारब्धनोभोगतः न्यायचावतत्संस्थानाधीनदेहादिनाता ॥ नष्टेदेहाद्यात्मना
सास्थितस्याज्ञानस्यापि प्रकृयात्तज्ज्ञानात्तत्रैवेवात्मत्वात्तुल्यत्वाविमुक्तिमिच्छादोसाम्प्रतवत्वाद्वायाः ॥ ३६ ॥
आनंदज्ञानोक्तमुक्तिविधाभास्यह्यज्ञानादिपादिनाब्रह्मसाक्षात्कारादित्यर्थः विज्ञेति अज्ञानतत्कार्यनि
वर्तवित्यर्थः आनंदमिति प्रानध्वमिति भिन्नानां अनामस्य फलत्वात् पार्जितकर्मणां हानादित्यर्थः न विज्ञेति अज्ञान
कालीनकर्मणां ह्येषादित्यर्थः आनंदमिति अनामस्य फलकर्मणां तत्संस्थानेति तदवस्थितिप्रयुक्ते देहादि
ज्ञानेन तदवस्थित्यन्वयः आदिशयाज्जगद्गुरुदेहावेनासजगदवनासानेयतावित्यर्थः देहाद्यात्मनोति आदि
शयात्तत्कारणकर्मग्रहः तज्ज्ञेति तत्कार्यनिवृत्ते श्ववस्तुस्वरूपेण वर्णने शयात् प्रत्यगात्मासच्चिदानंद
वह्मैवासीद्वर्ततेत्याहुनित्यर्थः ॥ अयमात्मा ब्रह्म ब्रह्मवदब्रह्मैवभवतीत्यादिश्रुतिभ्यः न च स्त्वेवंमुक्ति
स्तथाप्येकाविधापदेकमभियंमुक्तिः स्यादिति चेत् कारकमर्थता अविद्यायाः सा शब्दस्योक्तत्वादित्या
ह एवाविमुक्तिमिति अस्मिन् विद्येकपदे सिद्धे तज्ज्ञेति ब्रह्मैवत्वमिति उक्तं न्यायविद्यायाः सा

वेदां

८४

श्रुतादित्यर्थः॥ असत्प नाना सुखविश्वसृष्टिस्तत्पादय एव सुखस्वरूपात् न संख्येतेति हि कल्पनीया माया
न मेया श्रुति तो न्य तश्चा ॥ ३॥ एकेव मायानुपपत्ति तश्च प्रकल्पनीया सरूपा बवेना निद्रैक दोषा ह्यु
कार्यदृष्टेने कापि विप्रवयेत विप्रवा ॥ ३॥ इतो यज्ञाने मेकमेव न्याप्य मित्या स्रसत्पत्पादिना नाना विप्रस्य
असुखस्य ज्ञातः स्वेनेत्यर्थः हियस्मा माया श्रुति तः प्रत्यक्षाच्च नेमयान मम्या एव कीदृशे कर्म मात्र विषयत्वा
त्वेदीतानी च सत्पादय पूर्ण सुख विषयत्वा त्र निष्कलाना द्य प्राप्ति पाद कत्वा तस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वे च
विवादा जाव प्रसी मात् तस्मात्सत्पादात्मका दसत्पादात्मक प्रपञ्च सत्तानुपपत्त्या कल्पनीयेत्यर्थः कल्प
मान मज्ञात मेकमेव केवेति संशये एकस्यापि निद्रादि दोषस्यानेककार्य हेतुत्वस्य स्वने दृष्टवात्ताद्य
व सहकृतानुपपत्तिर्विविधशक्तिक मेकमेवाज्ञानमादाय विश्राम्यतीत्यभिप्रेत्याह एकैवेति सहितिलाख
वेन सहकृता मा अनुपपत्तेरित्यर्थः निद्रातिनिद्राहोदयोदोषादित्यर्थः अज्ञा मेका मित्यादि श्रुति सुययो
क्तनुपपत्तिसिद्धार्थानुवादि नीत्याहुनित्यलं प्रयत्नः ॥ अनुपपत्तस्तस्य च सूर्यादि फेतादि दोषमन जातियथा
न सूर्यादिविजासयेतां तदा त्वदीप्तिस्तु कुतो यमग्निर्जी तं तमेवानु विजातिसर्व ॥ १॥ तस्यैव नासा सकल विजा

८५

तियथायसोराहफताग्निनिष्ठा सूर्योदित्रावद्वागता तथैवप्रष्टाभिर्चज्योतिर्हेतदस्मि॥२॥ नतत्रसूर्योच्चातिन
चंद्रतारफेनेभाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निः तमेवभांतमनुभातिसर्वतस्याभासासर्वमिदंविभाति। तिश्रुत्य
र्थमाहसूर्योदिकमित्यादिनातद्विषयेतास्मिन्पुनमात्मनिविषयइत्यर्थः। तेषामात्मानो नदात्येतिपुतोतासये
दित्यन्वयः अतिक्रुत्वादितिभाक्तं ननुयथागुणैरागहृतिसतिशिष्यस्यानुगमनीस्त्वनिष्ठागमनदृतेत्येवसूर्यो
देस्त्वनिष्ठागतमनुभातौफिनस्यादित्यतश्चाहृतस्येवेति सूर्योदिनेतितया सूर्योदेर्जी॥ जानप्रस्तुगतेवे
त्यन्वयः प्रष्टुनिर्देवनपथगित्यर्थः॥ एतत्तेवतइत्यत्रप्रष्टुतार्थतयेतदः दहमेप्रष्टुजीवोनेत्युक्तं यत्तन्मसुज्यते॥३॥
नतत्रेत्यादिकेवाकोसर्वनाभूः श्रुतस्पष्टिः प्रष्टुतार्थत्वनियतेनभावादिति सीगाति॥४॥ एतमित्येतत्तेवतेनृ
यानुव्याख्यास्यामीतिश्रुतोह्यतः एतद्वदस्यप्रष्टुतार्थतयो त्यन्वयः उक्तमितिपूर्वाधिक्या इति शेषः नतत्रे
तिनतत्रेसूर्योच्चातीत्यादिप्रष्टुतवाप्यइत्यर्थः नियतेः नियमस्येत्यर्थः सर्ववभासीतियदीनितंतत्तेजोतरंधेय
मतोकिर्केस्यात्ता तत्रेतिवाक्येसतिसप्तमीस्यान्त्राचेतिउज्ज्याइत्येताप्रसीगाः॥ पूर्वपदमाहसर्वविवाक्येनतत्र
सूर्यइत्यादिवाक्येतेतिसतिसप्तमीस्यादित्यन्वयः नोचोदितिविषयसप्तमीपक्षेनभासयतीतिस्यादित्यर्थः॥ सु

योदितस्मिन् सति नैव भाति तेनैव सूर्याद्यभिज्ञपतोसितेजोस्ति न स्कानफमसि यत्तेजो भवेदित्यनुमानम
 वयादिकेन व्यापि चाननुत्यै प्रकाशकत्वेन विशेषणीया सूर्याद्यपेक्षेयादेः सर्वशब्दस्ततो न सर्वज्ञमेह प्रवृत्तं
 ॥ ७ ॥ सति सप्तमोपक्षं साधयति। सूर्यादितस्मिन्निमित्तमभिज्ञयत इति वक्तव्यं सा सो न तेज सामंदतेजसस्य
 ज्ञानकोदेशे प्रवदार्थनादिति भावः प्रकाशकत्वेन नित्यत्वं प्रकाशकं सत्तेजो मि जावर्कं तत्तेजो इति नव्यमि
 चान्न त्वर्थः नुत्यै निवृत्तये एवं च विभर्ते तेजः प्रकाशकत्वे सति तेजो मि जावर्कत्वात् सूर्यो वादित्यनुमानार्थ
 न्वसर्वमिदं विज्ञातोति सर्वज्ञत्वाल्लिङ्गात् प्रमा तैवोच्यत इति वाच्यमित्याह सूर्यादीति। तेजो वभासित्वमिति
 दिव्यस्याप्यस्य श्रुतेस्तजस आश्रितं स्यात्। दृष्टः समानेव नृफा नुक्ते गच्छतमं तत्त्वमुगच्छतीति॥ यः श्रुतिं प्रियं वा
 मापन्नस्य तेजसं कथं तेजः प्रकाशकत्वं तत्राह तेजो वभासित्वमिति श्रुतिं दिव्यस्याप्यस्य तेजसं श्रुतं तत्त्वादाश्रितं
 स्यादित्यन्यथा पुनः नुक्तं नुक्तं इति अनुमानं रूपद्वयार्थः॥ दृष्ट्वा हि वाक्यं प्रवृत्तं समं सित्वमिति कथं ननुपेयमत्र॥ वाच्या नु
 क्तादाह भिन्नतित्त्वं सा प्रक्रिया क्रूरण एव लिङ्गात्॥ यो ब्रह्मणो सा प्राक्रिया प्रकणं अभिनव रूपानुकांशपाव

लिङ्गाद्यैवत्यर्थः तत्तत्र तस्यैव सर्वनामश्रुतित्रयस्य प्रवृत्तार्थकत्वात्। ब्रह्मार्थकेन प्रवृत्तेन तेन लिङ्गाद्यैव वा
मिहेति चेन्मा॥ १०॥ ब्रह्मश्रुतिप्रवृत्तत्रयपक्षेनाभिहितं तत्तत्सर्वनामश्रुतित्रयेणैवत्यर्थः॥ ब्रह्मश्रुतिप्रवृत्तेति नियतं
सातशक्यते। तस्यापत्ये तेन रक्षा मित्यादौ तत्परदस्य हि॥ ११॥ स्त्रीन्तु मेव नास्तीति तत्पक्षेनाभिहितं ताकुम्भे तत्
स्त्रीत्वेन ह्येवं समर्प्य ब्रह्मवेत्तदा॥ १२॥ तेज एव पक्षेनाभिहितं मित्यस्मान्निशूरीर्यते। तस्मादलौकिकं ते
जइहोपास्यमितीत्येते॥ १३॥ ब्रह्मश्रुतिप्रवृत्तिसासर्वनामश्रुतिमित्यर्थः तेनेति तेन मनर्कनागादित्यादा
वित्यर्थः। अत्रोक्तं। नां तं तमेवेत्यनुमानतस्तद्वैवतेजोनुनभाति किंचित्। सूर्यादिकं तेजसिभा
माने तेजस्त्वतो नाप्यनुमानमस्य॥ १४॥ तेजइति सूर्यादिकं तेजस्त्वतो तन्नानामनुमानं तन्नानां तन्न
नभातिमानाभावादित्यर्थः। तेजसीति तेजो तेन ज्ञासमाने तेजो न भाति तेजस्त्वादित्यनुमानाच्चेत्यर्थः।
नापीति अतः। अस्यासूर्यादेः अनुमानं न युक्तमेवेत्यर्थः। अपि प्रादृष्टवकायात्। दत्तमग्निं ह्यनुदाह
क्यः। पिडेऽनुफासोऽस्य समानरूपो तस्येति मंत्रस्य चतुर्थपादात्सर्वव्यासित्वमुदीनितं यत्॥ १५॥

वैदा.

६६
x ५४

नितकीर्तिनाम्ना ॥ ११ ॥ तात्वेति तद्वदेति न तत्र सूर्य इत्यत्र विद्यमानं तत्रेति तद्वद्वेत्तमित्यर्थः दिन एव ये पने प्रोक्ता ॥

असंकुचद्वलितया तदेतत्तेजो तं नास्ति महेश एवायं स कृत्वं पने प्रवृत्तस्य तज्ज्योतिषां ज्योति
निति प्रसिद्धा ॥ १२ ॥ अनुकारः स ज्ञातीयेष्वेवेति नियमो नेत्याह दहेतमिति स ज्ञातस्य चेति भागस्या
र्थमाह तस्येति मंत्रस्येत्यादिना महेश्वर एवेत्यनेना तस्य भासा सर्वमिदं चेति तत्तस्माच्चतुर्थ
पादासं कुचद्वलितेन यदुक्तं तदेतत् तेजो तनेनास्ति किंचु प्रस्माप्येवेत्यर्थः श्रुत्यंते च तस्य सिद्ध
मित्याह यद्वा स कृत्वं मिति ॥ एवमग्रान्तरमशेषस्य नास्ति तद्धानमिति तत्रा इत्येव फलं संगीतमनुभा
नं समग्रवैद्य ॥ १३ ॥ सर्ववैद्यः स कृत्वं तु तस्य चेत्यत्र सूक्तं तस्य चास्ति सत्रस्य चतुर्थं चरणं दिती ॥ १४ ॥
अनुभा न सर्वज्ञानं विदेव यति एष मित्यादिना इत्येव फलं नास्ति तमेव भां तमनुभा नति सर्वमित्यत्र त्वेव फलं
क्तमनुभा नं सत्ररुद्वयोदित्यर्थः चतुर्थपादात् सर्वविद्या स कृत्वं तु तस्य चेत्यनेन प्रवृत्तवैदित्यर्थः अत्रा सूत्र
त्यर्थः सत्रोत्पत्त्यनेन न मंत्रे चतुर्थपादादिति प्रतः तथा च तत्तान् सर्ववैद्या सित्वे प्रस्माप्येव प्रसिद्धमिति
र्थः ॥ द्युच्चादियास्मिन् अस्ति मित्यनेन यद्वत्तत्त्वं फलितं देवा तत्रेति तद्वत्समीपितं स्यान्मत्रा तना फलं

इति मंत्रांतं प्रवेत्ता परो योऽन्नमया हि यो ज्योतिर्मय उदीवितः ॥२॥ तत्रानंदमेवेको मे ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठितं । आगंतुकमलैः शृ-
 ङ्खलास्यारयवैरपि ॥२॥ ने सती के ए दोष ए ही ते सूर्यादि भासकं । ब्रह्मविश्रुतिं वेतितं मंत्रं स मां मितं ॥२॥
 कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिर्मयै पद्मात् उत्थितः । न तत्र सूर्य इत्यादि मंत्रो ब्रह्म परस्ततः ॥२॥ मंत्रांतं वेत्यंति मया दार्थ स्पष्ट-
 यति हि नाम य इत्यादिना हि नाम ये परो को मे विनजं ब्रह्म नि फलं । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्वहात्मविरो विदुमिति
 मंत्रार्थं माहं इत्यादिना य उक्तस्तत्रैव नयः । तस्मिन्नित्यर्थः । तद्ब्रह्म कथं ज्योतिषां ज्योतिर्मयै पद्मया न तत्र सूर्य इत्यादि-
 मंत्रं उत्थित इत्यत्रयः । ततः तस्मात् ब्रह्म पर एवायं मंत्र इत्यर्थः । यत्तन्न न के मित्यादि तत्र च प्रवृत्तः परः । यः प्रत्ययस्त-
 दर्थस्य कथं तावत्तु सति ॥२॥ पूर्वस्याः प्रवृत्तेनार्थः प्रकृतोस्ति स तत्परात्परा मष्टस्ततो नोक्तव्यमिवा न श्रुते हि ॥२॥
 श्लोकद्वयमेकं वा को । तत्रेति तेयं सति सप्तमी स्यात् लोके हितेजः प्रतिरोधितेजः तेजो वनासि प्रथितं वेति मंत्रं

वेदां

तमेवैतद्वगस्यमानं ॥२६॥ सर्वव्यापित्वमिदं विबुद्धं एतत्प्रमीयं विषयार्थकैव ॥ तद्ग्रासकत्वप्रतिषेधतश्च एतज्जिज्ञार्थतामात्रं
विचः प्रवेशः ॥२७॥ तेजोव्यापितीति तेजसः प्रकाशकं न प्रसिद्धमिति तमेव भातमित्यादिश्रुत्या प्रतीयमानं सर्वव्यापित्वं
विबुद्ध्यादित्यर्थः नापि बुद्धितत्र विषयत्वे उक्ते अर्थो द्विधा येन न ज्ञास्यतीति लभ्यत्वा न्न एवाव्याहानप्रसंग इत्यर्थः ॥
सूर्याद्यभासत्वमपीश्वरस्य सूर्यादिकाशेषावभासकत्वं संस्मर्यते ह्यस्मिन्निशब्दस्य तात्पर्यं प्रमीयं विषयार्थकैव ॥२८॥
अपि च स्मर्यते इति सूत्रार्थमाह सूर्यादीति न तद्ग्रासयते सूर्यान्तशब्दोक्तो न पावकः यद्वा तन्न निवर्तते तद्ग्रासयते न च
सम ॥ तथा यदा इत्यगत्तेनो जगद्ग्रासयते खिलं यच्चंद्रमसि यच्च त्रयोतरे ततो विद्विमा मकमिति गीतादवनेन यस्मात्स
स्मर्यते तत्तस्मात्तत्र विषयार्थकैवेत्यर्थः केविलेनैवं सति सप्तमी स्यात्सूर्यादिज्ञाने ह्यनुनूतिमिदं तेजोभिन्नत्वात् सत
त्वात् सतीति त्रयीषितस्यादिह लक्षणाति ॥२९॥ सूर्यादीति त्रयोना सूर्यादीनां समासत्वात् न भातीति प्रत्यक्षविशेष इति भावः
तद्वाच्यहानाशं कते तेज इति सः सूर्यादि नित्यार्थः दूषयति स्यादिति इह लक्षणे विध्यर्थवत्तमानार्थतरो लक्षणा स्यादित्यर्थः

अथ

इतिकेविदित्यवयः आह विनिशेषः नभातीति श्रुयमाणत्वावर्त्तमानता। अश्रुतं न विध्यत्वं कल्पस्य पूर्वपक्षिणः ॥३॥
जम्बाहतिमात्रं स्यात्सिद्धीतेन श्रुतद्वयः। इति सावैवमित्येव वर्णयन्ति विद्वद्गणः ॥३॥ पूर्वोक्तं सुदीकोतिनभातीत्यादिना। अ
न्ये स्वप्रमितः। एतन्पि देहे हृदयारब्धमप्येहं गुष्ठमात्रे स्तितो यमात्मा। अंगुष्ठमात्रः कथितः श्रुतो स्यात्तस्येति तां वक्ति च वाक्य
मन्यता। श्रुताविति अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्यमात्मानिति ष्ठीति श्रुतावित्यर्थः श्रुत्यर्थमाह पूर्णोपादिना वाक्यमप्यदि
ति अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिनिवाधूमकः ईशानो नूतनमस्य स एवाद्यमश्व एतदेतस्मिन् वाक्ये तस्य इश्वरत्वं वक्तीत्यर्थः ॥२॥
यों गुष्ठमात्रः सवस्तुतः स्यान्निर्मलकं ज्योतिनिवामलात्मा। नूतनमस्य सतोपिवेशः स एव कालत्रितयेपि नान्यतर ॥२॥
यद्वत्पृष्टं न विकेतसासीदयत्र प्रमादिति चेत्तदेव। इतीति तं यत्कण्वल्लिकायां प्रत्यकपत्रं ब्रह्मतदस्मिन् ॥३॥ उक्तवा
क्यस्यार्थमाह यों गुष्ठमादिना एतदेव तं तत्र अमलेति निर्मलप्रकाशस्वरूप इत्यर्थः। एवं तमर्थं संशोध्य तस्य ब्रह्मत्वमा
ह ईशान इत्यादि वाक्ये तस्यार्थमाह नूतनमस्य तिस्रः वर्त्तमानस्येत्यर्थः स एवाद्यमश्व इति श्रुतेः उग्ररवकाशार्थः ॥ श्वः

वेदा.

६८

२

अविष्यत्काले उपलब्ध एव तत्तस्यापि अतीतकालोपि स एवास्तीत्यर्थस्तमाह स एव काल इति चेत्तद्वैत इति सार्थमाह य
दुह्य एषमिति ॥ यथैव पूर्वविषये विभक्तिः श्रीकृष्णगीतास्मरणे न नीता ॥ जीवे तथा गुणमिति श्रुतेया स्मृतेर्वलेनेति स
मीर्यते ॥ ३ ॥ ॥ दृष्टांतसंगतिमाह यथैवेति ॥ अंगुष्ठमिति ॥ अंगुष्ठपनिमाणमित्यर्थः स्मृतेर्वलेनोक्तं अंगुष्ठमात्रं पुन
षंतिश्च कर्षयमो वलादिति स्मृतिः ॥ यमस्य च दूरेण नियममावात्रिष्कषणं तस्य न संभवतीति ॥ तत्र स्मृतो जीवो विनिश्चये
न जीवस्त्विह अंगुष्ठमितिो मतः स्यात् ॥ ॥ पूर्वपक्षमाह स एव तत्तस्य महेश्वरस्यैव त्वयः मितः परिमित इत्यर्थः ॥ अत्यंत
मोपाधिकं मेव युक्तं ह्येह दृष्टव्यं स्थूलकीर्तनेन ॥ स्थानेन वा त्रैवितमास्ति किंचित् किंलुप्यतीतं परिमाणमात्रं ॥ हा
हृदारेण तिह्युडनीकस्थानेन ह्येव त्वयः पदमात्मन एव युक्तमित्यर्थः ॥ न वात्मनीति स्यात्तोल्लिखित
शब्दाविनिश्चयात् स्वभावं जीवमथवा ब्रह्मवाचं हतीति हि ॥ १ ॥ न वात्रापि मध्यमात्मनेति स्थानविशेषोक्तस्य
तद्वैतशंका नीयमित्याह न वेति ॥ वदतीत्यनिश्चयादिसंनयः ॥ तस्माद्विनोपाधिमुदीनि तत्त्वान्मानस्य तस्य प्रथ

६८

२

सोहितत्वात्। उपाधिनां नैव तत्त्वमित्याज्जीवस्य विष्णुप्रतिबिम्बमूर्तेः॥१०॥ पश्चात्प्रतीतं सकलेश्वरत्वं यामोयमापेक्षितमित्युपे
यं। तस्मात्तस्योक्तं जीववत्त्वात्तत्रोऽत्र प्रतिपादनीयः॥११॥ मानस्यपनिमाणस्य उपाधिमतं नाना निर्दिष्टत्वादिस्थितिः ह्येव
तन्माह तस्यतिपनिमाणस्येत्यर्थः। विष्णुप्रतिबिम्बेति अविद्यायां ब्रह्मणः प्रतिबिम्बमूर्तस्य अतएव मूर्तेस्तत्त्वं ह्येव ह्येत्यर्थः।
सकलेति मूलमवशात्तत्त्वमित्यर्थः पूर्वपक्षमुपसंहृत्य तत्त्वमिति जीवउपास्य एवोऽश्वरत्वे तन्तु प्रतिपाद्य इत्यर्थः।
अत्रोक्तं। इयानशदात्मितो महेशो नृतादिकाशेषानि ननु अश्वरः। अंगुष्ठमाना मिषलिङ्गाश्च श्रुतिर्विचित्रास्त
एवकाः॥१२॥ अंगुष्ठपनिमाणलिङ्गाज्जीवोऽत्र प्रतिपाद्य इति शंका निवर्तकस्य सूत्रगतैवकानस्यार्थमाह अंगुष्ठ
ति। लिङ्गाश्रुतिर्वलवतीति सूत्रनार्थमेव कथ्यते इत्यर्थः॥ एतत्त्वस्य प्रकृतार्थकत्वाद्यद्वय एव तद्विहास्युपेयं। याऽंगुष्ठ
मात्रश्रुतिरुक्तितयाः प्राथम्यमुक्तं यदसिद्धमेतत्॥१३॥ ततोऽपि पूर्वखण्ड एवमेतत्त्वमवधारितमिति किं न वेत्ति। वाच्यं स
मस्तत्त्वं नैव ततोऽतदुत्तरत्वं मज्जतीति विदि॥१४॥ प्रकृत्या सपिब्रह्मवप्रतिपाद्यमित्याह एतत्त्वमिति एतदेतदिति श्रुति

नीमात्रहेनंजादिविषीकोषेमेणतंविद्याकुक्रमृतमितिवाक्यइत्यर्थः। योह्यंतमात्मापुरुषोजनानां हृदिस्थितो गुष्ठमितो
वसव। तस्माद्विनीमात्यगोवृकुर्याद्वैरख्य सर्वद्रियनिग्रहण॥१॥ विविक्तमात्मानमभुविशुद्धं ब्रह्मेवविद्यादितितस्यवा
र्थः। एवंमूलादिनियंततोक्तासंकोचतीर्थानमवेदिहेति॥२॥ विद्यातजानीयादित्यर्थः तस्यपूर्वोदाहृतवाक्यस्यत्यर्थः॥ त
दुपर्यपिवाह्यायाणस्तंभवत्। योवत्समाह्यत्कुतुमुनाणांमध्यमुनीनोवतथानगाणां। सयवतद्वत्तवत्तवविद्यानितिशु
ततत्रमुनादिकानां॥३॥ किंअस्यविद्याः। पिहृतिर्नवेतिविचारोयमवतिप्रसंगात्। एषाहिमस्त्रिखतुसंगातास्यात्म
मचपेअसिजतसंगातति॥४॥ तद्योयोदेवानांप्रत्युद्यतसरावतदभवत्तथर्षीणांतथापुनृपाणामितिवक्त्वाप्यथमा
हमोज्ञेयत्वादितिशुतमित्यंतेनविद्वान्ब्रह्मसाहात्कान्वा नित्यर्थः। मुनादिकानांब्रह्मविद्यापिकाशेतिनवेतिवि
चारोयंप्रसंगाद्भवतीत्यर्थः। प्रसंगारितिकथमुक्तमित्यतआहएवमितिमाह्यान्नुसंगतेत्यर्थः। देवादितोगाद्वानेण
केवल्यंवाक्यंनृणां। क्रममुक्त्यर्थकोपास्तोप्रवृत्त्यर्थः। विवाभाण॥५॥ उपामतामिद्वत्तंवाप्राप्तानांश्रवणादिना। ज्ञानेन

वेदं. x देवादिमध्ये यो ब्रह्म वेति तत्स न वेदि^{ति} कृतं श्रीराम एव स्मि परमात्मनो ननः ॥ ५ ॥ ४९

मुक्तिरस्तीति सफलं यं विद्यागणः ॥ ४ ॥ अथ एतद्दिनाज्ञानेनेत्यनुयः अथ एतद्दिनाज्ञानेनेत्यनुयः अथ एतद्दिनाज्ञानेनेत्यनुयः अथ एतद्दिनाज्ञानेनेत्यनुयः
वेदांतभास्वतेत्येति देवाः वेदांतविद्यानधिकारिणः सुनित्येवमुक्तेः त्रसमाधिनेषः ॥ ५ ॥ अथांतनसंगतिनां विधिकीमसि
अथ पूर्वपक्षमाह शास्त्रमित्यादिना सुनित्येनेन। तथेति अनुषासिका नवमिति कृत्वा देवा अतधिकारिणः सुनित्यर्थः। एष वक्ष्यमाणः
नरोपनिषादपि येषु नाद्यास्तथास्योपाहृतमिहमा। अर्थित्वसामर्थ्यमुख्यहेतुर्विद्याधिकारस्य संभवीति ॥ ६ ॥ स
माधिमेवाह नरोति इत्योहसत्रहेतुमाह अर्थित्वेति सः। अर्थिसमर्थ इत्यादि प्रसिद्धत्यर्थः इति शरीरोहेतो अर्थित्वाद्यधिकार
नकारणसंभवात् तद्वद्विद्याधिकारोऽस्तीति मुनिरोहत्यर्थः मुनिर्वीद्वत्यणः। भोगस्य सत्त्वेऽपि न भोग्यजाते विनाशिते
लोचनतो विनाशे। सोऽर्थिता वास्तविष्यतापिशरीनयोगो न समर्थतापि ॥ ७ ॥ अधिकारसंभवमेवाह नरो गच्छति दे
वादीनां सद्यो गच्छविद्यमानत्वेऽपि भोग्यतस्तु जाते अनित्यत्वेऽपि ततो दनेनैव नागं संभवतीत्यर्थः अतिविद्यता अ
पर्युहस्तैतत्पर्यः। जन्मांतरीयस्य तवेदकत्वाच्छास्त्राय सामर्थ्यमिहाहृतं वा। नृणां संज्ञा नो गुरुगोहतिष्ठाविद्याय मुक्ता

वततोपिकानः॥५॥विद्येतिविद्याग्रहणार्थमित्यर्थःएकशतंहवैवर्षाणिमन्त्रवानप्रजापतोवृहस्पत्यमुवासेतिश्रुतेःनृगुर्वैवागुणि
नित्यादिश्रुतश्चतुर्थः॥शरीरयोगेनविज्ञानविद्याक्रियाविनोपश्रयशरीरमले।एकस्येदहस्यवदुखलेषुतसन्निधानंयुगल
मुनस्य॥६॥तस्मात्क्रियायुपकानकलेविनोपश्रयस्त्रिर्भवतीतिचेन्न।एकस्यवानेकतनुग्रहस्यश्रुत्यादिकेयोगवलेनदृष्टेः॥७॥
विनोपश्रयकर्मण्यतिचेन्नानेकवृत्तिपलेर्दृष्टानादितिस्मृत्तार्थमाहशरीरेत्यादिना।योगेतियोगवलेनानेकेदहग्रहणस्यश्रुत्या
दिकेदर्शनादित्यर्थः।आदिपदेनआत्मनोवेशशरीराणिवहूनिजननतर्षेन।योगीकुर्यादित्यादिस्मृतिर्गृह्यते॥वैश्वदे
वानिघेषशस्त्रशस्यमानास्सुनाःकति।इतिशाकल्पसंपृष्टानि विदोत्तनमुक्तवान्॥८॥याज्ञवल्क्योनिविज्ञाप्रशस्यमाना
स्तुपेरुनाः।तत्संख्यावाचकःशदस्त्रयश्चत्वारिःश्रुतः॥९॥अथहेनंविद्वद्भूःशाकल्पःषष्ठकतिदेवायाज्ञवल्क्येत्यादिश्रु
तिर्दर्शयतिवैश्वदेवितियाज्ञवल्क्यमुक्तवानित्यंशयः॥षडुक्तविशतोपेतत्रिमखंसुनानसूत्र।त्रयस्त्रिंशत्सुनानखत्वाषडुत्तमा
व्यतानपि॥१०॥षण्मेवित्व।त्रयाणांवद्वित्वमेकंद्वयोक्तं।एवंप्राणारव्यसूत्रस्याप्येकस्यानेकताश्रुता॥११॥त्रयश्चत्रीवशता

५२

सुयश्च वीचसहस्रेत्यादिश्रुत्यर्थसंगच्छति षडुक्तेत्यादिनां श्रुतर्तव्ये तस्य स्रुतमित्यनेनावयः रे सं हि नापगर्तं च तर्तव्यस्य
अणुमहानलतुल्ये कथं गीर्तयः कृणाद्वेत्ता अणुलोहादिकस्य श्रेष्ठस्य किंच विंदति ॥ १५ ॥ इच्छा मिच्छा ताभावं च शांतिं
नियमनं तथा । संकल्पमात्रादिप्राप्तिमित्येव श्रुत्यर्थो येषां ॥ १६ ॥ योगिनां वदुर्देहाणि स्रुता किमुदिवा कसो । आत्मानां हि
दृश्यार्थाणां वदुर्देहसमागमः ॥ १७ ॥ देवातां वदुर्देहयोगैर्कमुतिकन्यायेनाप्याह अणुमित्यादिना प्राप्तिपरीशता प्राकाशवशि
त्यत्र कामावसायितेति पंचक्रमेण निदेशति अणुलोहादिनाश्चास्तिमित्यनेन विंदतीत्यस्याग्रेऽपि वंशः वदुर्देहति वदुर्देह
घानां किमु वक्तव्यमित्यर्थः । कर्मसुते केष्वपि चेकं सुलोके द्यामावः परिदृश्यते ॥ एकोऽप्यनेकैर्युगपस्वणस्य स्तोत्रं देवै
धृतद्विह ॥ १८ ॥ उद्दिश्य सर्वं श्रुत्वा विः प्रहयन्तो विरोधो न भवेत्क्रियायां । कर्मण्यनेकैर्युगमावसादृशेनादित्ययम
कृतार्थः ॥ १९ ॥ अनेकप्रतिपत्तेर्देशनादिपस्यार्थान्तरमाह कर्मस्त्वित्यादिना अंगमावसेवाह एकोऽपीति यथेति शेषः उक्तं
वाचं संदिप्याह कर्मणाति अनित्यदेहाय गमसु नाणां सदा र्थयोगस्य न नित्यतेति श्रौत्यलिकास्ति युक्तो न वेदप्रमाण

१०१

अवोचतीति चेन्न ॥ २० ॥ अद्वैतवेत्तात्प्रमत्ताप्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति सूत्रस्य शंका माह ॥ नित्येति श्रोत्यतिकस्तुभ्यस्पर्यवर्तन
मेवं प्रमत्ताप्रमाणं वा द्याया एव न पञ्चत्वादित्युक्तो वेदप्रमाणभावः प्रामाण्येन न भवति न स्यादित्यर्थः ॥ अद्वैतस्यैवाधिकहेतुमा
वात्प्राक्सत्त्वतोऽनादितया स नित्यः ॥ च स्वादिशब्दस्य नञातिशयान्वयः क्रिमात्रं यदतो न दोषः ॥ २१ ॥ अतः वेदोऽद्वैतस्यैवादिप्रपञ्च
स्य प्रमत्तादुत्पन्नत्वादित्यभिप्रेत्य सिद्धं तय विशदयति यच्च स्मात्कारणात् त्वत्क्रिमात्रं नार्थ इत्यवयवः ॥ अतः ॥ अद्वैतस्यैवाति
त्यतया तत्संबन्धस्यापि नित्यत्वात् न पूर्वदोष इत्यर्थः ॥ अतिसूत्रेति शब्दो वेदशब्दात्सर्वप्रपञ्चस्य समुद्रवः स्यात् ॥ एवं वेदे होपम
मेविशेषो नास्तीति विद्यापिबुद्धिस्तु भाषा ॥ २२ ॥ सूत्रस्य प्रत्यक्षानुमानशब्दापि वेदश्रुतिरिति श्रुतीति एतद्वैतस्यैव प्रजापति
इवानुसृजता इत्यमिति मनुष्यानिह्वेद इति पिहंस्ति न पवित्रमिति ग्रहणात् शब्द इति स्तोत्रं विश्वानिति शस्त्रमात्रं सोमगोपत्या
प्रजा इति श्रुतिः ॥ समन्तमावाचमिथुनीयमनवदिति वा एते अस्यामिह वस्तिरुपवित्रमाश्रयः विश्वान् निसोमगोप्यात्तन्मन्त्र
वेदे ईवाहानुसृजता समन्तब्रह्मा ॥ तत्र एतद्वैदिकं श्रुत्यापिष्ठान् देवमानवः ॥ अस्याश्रयश्च सवर्क इवाव्यनुधिनप्रधानो ह्यसौ ॥

वेदा०

१०२

५४

१०२

मनुष्यास्मानुव इदुमं द्रुममश्ववर्तिपितस्मानुव इदुशरः पवित्रं सोमं सुमयेति सर्वतां प्रापयतां गृहाणां तिरः पवित्रशरः स्मानुवः
आश्वकः क्रमोऽश्वतोऽश्वो वाणां गानरूपाणां माश्वशरः स्मानुवः सो जानतं प्रयोगविशनां निश्च दधयं सक सखाणां विष्णु
शरः स्मानुवः अनिमो नगेति शरो निश्चयसो नागपवाचकः प्रजानां स्मानुव इत्यर्थः सप्रजायति मे न सा सह चोर्वी मे शु
त नावं समनवत समगावयत् त्रयी प्रकाशितं हरिं मनभाः ताचितवानित्यर्थः अनादिनिवृत्तानित्यावागुत्तरास्वयं मुवा
आदौ वेदमयी दिव्यायतः सर्वाः प्रकृतयः नामरूपवस्तुतातां कर्मणां च प्रवर्तनो वेदश्चेदग्राह्यो निर्ममे स महेश्वर इति स्मृति
मृजोया वागुत्सर्गः असे प्रदाय प्रवर्तनात्मकः संप्रदायो गुरुशिष्यपरिचयः ब्रह्मणा शिष्याणां मुपादिषुत्यर्थः नित्याद्युत्तरार्थ
ते ये वै नित्यत्वमेतच्छ्रुतितोपि युक्तं ता मन्त्रा विदन्मपि पुत्रविष्टा मित्यस्य पूर्वस्थितता प्रकीर्तः अतएव नित्यत्वमिति
सूत्रार्थमाह नित्येति नित्याहेतुः शार्वायत्या देववेदनित्यत्वं युक्तमित्यर्थः अतस्तिष्ठत नित्यत्वं यज्ञेन वाक्यस्वीयमा ज्ञात
ता मन्त्रा विदन्मपि पुत्रविष्टा मिति श्रुतितोपि युक्तमित्यर्थः यज्ञेन पुण्यकर्मणा वाचो वेदस्य ग्रहणात्ता गतां आयन् प्राप्सवतः अ

तस्मात्प्रविष्टमिदं मानं वाच्यं त्रिका उपलब्धवन्त इति श्रुत्यर्थः श्रुत्या तन्नित्यत्वघटीः कथमित्यत आहोति ता ईना श्रुतीति इत्यनेन अ
स्य वेदस्य पूर्वस्थिततायाः पूर्वस्थितत्वस्य उक्तत्वादित्यर्थः पूर्वस्थितामेव वाचं सर्वज्ञात्वं तदिति तस्य तात्पर्यमिति अत्रांतराख्य
लयेपि तदः स्थायीज्ञाहेतुतये शब्दस्य तत्तन्निष्ठतेव श्रुतिनित्यतातिश्रुतिप्रमाणत्वमनग्रमेव ॥ २४ ॥ श्रुत्यनुयायकमनुमान
माह अतो तेनेति जगदिति जगदहेतुत्वादी श्वनवदित्यर्थः अतश्चोमेवेति अतोपेक्षत्वेन प्रामाण्यविरोधाभावादिति भावः ॥ स एहं
यस्याप्यसद्वत्प्रतीतिश्च विरोधोत्तमसंभवो ह सामाननामादियुतं हि विश्वं निश्चयो नाप्यलये विनाशः ॥ २५ ॥ संस्कार
रूपेण तदापि विश्वं मृदीवनेक प्रवृत्तो समस्ति भवेच्छ्रुतेर्दर्शनतस्मिन्नेषु नामास्यभूयं च सता नमेव ॥ २६ ॥ न चैवमपि शब्दे
विरोधस्तदवस्थानमहाप्रलये सर्वोक्तिकव्यक्तिनाशे पुनस्तद्वत्कथं कथं तत्प्रतीतिमाना तावेतानि नित्यविग्रहवदेव तत्त्वा
नित्यवेदायत्वांगीकारे शब्दस्याथेता न समं वा मानेन नित्यं नित्यसंयोगविरोधादित्युक्तं समाननामरूपत्वाच्चाहता
वप्यविरोधात् शब्दतात्पर्येति सूत्रं तस्यार्थसंगत्या विरोधनित्यादिना लयस्य प्रलयस्यत्यर्थः असकृत्प्रलयावपि आ
वृत्तावपि इह शब्दे विरोधो न हि संभवति तत्र हेतुः समानेति हि शब्दो हेतो जगतः सामाननामरूपयुक्तत्वादित्यर्थः अ

वेदा.

स्वयं प्रबोधे पूर्वसि जातीय व्यवहारः । न च प्रत्यहं सृष्टि प्रलयसत्ते

903

५५

1150

$x \sqrt{2}$

तद्वत्प्रतिस्मृतीर्यथैतद्विधायायथापूर्वमकल्पयत्। यथैतद्वत्सिंघानिना नाना रूपाणि पर्यये। दृश्यंते तास्मिन्नेव तथा। आ
वायुगादिष्विति स्मृतेश्च तत्प्रसिद्धिः समाननाम न रूपत्वसिद्धिर्नार्थः। तत्तु स्मृत्या कथं समाननाम न रूपत्वसिद्धिर्नित्यायं व्युत्पद्ये
यश्चाद्यर्थवत्तु तन्माह। अस्मिन्नेति पर्ययः पर्ययः पो न पुन्येनाह। त्विति नित्यार्थः। संसृज्यते मेघेण विलीनशराः पूर्वक्रमेण
तत्तु मुद्रवंति। अर्थाश्च तेषां पुनस्तु मुद्रवंति महा लये पूर्वसमानरूपाः॥२६॥ उक्तमेव प्रपेक्षयति संकुनेति महा लये महा
जलये पूर्वसमं क्रमः पूर्वक्रमतुल्यक्रम इति यावत् तदुक्ताः शरा जायंते शरानो जातयो र्थाश्च पूर्वसदृशाः पुनर्जायंते
इत्यर्थः॥ क्रमो म्वदंस्वयुवजातं वेदः क्रमश्चायमनित्य एव। तत्साम्येनेयत्यत एव वेद इति त्वमित्येवमुपेयमत्र॥२७॥
वर्णानां नित्यत्वमभ्युपेत्याह। क्रमो म्वदंस्वयुवजातं वेदः क्रमश्चायमनित्य एव। तत्साम्येनेयत्यत एव वेद इति त्वमित्येवमुपेयमत्र॥२७॥
गमादिति नाव। कथं तर्हि वेद इति त्वमित्याद्यं क्रमसादृश्यनियम एव तन्नित्यत्वप्रयोजक इत्याह। तत्साम्येनेयत्यतः
नेयत्वात्तन्नियमादित्यर्थः॥ अहो निमित्तं तन्मातोऽत्र बोध्यं शशं नोपपादानतया दितत्वात्। वयो न निमित्तं। तन्मातो यः
स्फोटस्तद्वत्तु निमित्तं चेन्न॥३॥ अत्र अतः प्रनवादित्यत्रेत्यर्थः। अतो निति ब्रह्मणोपादानत्वेन जन्मादिसूत्रे उक्तत्वादित्यर्थः

वेदो-

५४

अतो न पश्चात्पविरोध इति भावः ॥ को वे एवमिति अविद्य किमिति गोपद्वयं मोरो विषयः शकानादीनां यं जकत्वा इति नृत्ति
निति भावः तदेतुः प्रपंचे तु नित्यार्थः ॥ वर्णानुवृत्तिर्न नवेत्तथा सत्ये कं पदं गो निति बुध्य भावः ॥ धूमानुवृत्तिर्न हि वद्विद्वदो
या गकानां धनु रस्य भावः ॥ ३१ ॥ तथा सति वर्णानां तद्यं जकत्वे ॥ वर्णानुवृत्तिर्न स्यात्तन्नेष्टा पतिः गो निति कं पदमित्यादिष्वी
र्न स्यादित्यर्थः ॥ वहीति यं पदं बुद्धौ यं जकत्वा धूमानुवृत्तिर्न हीत्यर्थः ॥ सोदावहत्वा तन्मधुदेवता नां विषु लोको नवती हवः ॥ ३२ ॥
मध्वाश्रयत्वात्समेव रूपः प्रागादिदिक्पंचक संस्थिता निः ॥ ३३ ॥ नाडीति नादित्यमुपागतानि क्रियासु मयः श्रुतिमंत्रतंगेः
प्रागादिदिक् संस्थिते देवतानां मपेक्षणीयान्यमृतानि पंच ॥ ३४ ॥ इतीह संचितयतां नानाणां वस्वादि कावाप्ति फलैः प्राप्तिः आदि
यवाहारिक देवतानां मध्वादिविद्यास्मिन्नाधिकारः ॥ ३५ ॥ उपोसतोपासकता यतावेनेकस्य च प्रापकता विरोधात् ॥ तज्ज
विद्यापि सति श्रुत्युक्ता विद्या त्वसाम्यादितिकश्चिदाह ॥ ३५ ॥ मध्वादिसुमं नवाहनाधिकारं जेमिति निति सूत्रेण विद्याधिकार
नमाहो मधुविद्यो तावत्संक्षिप्ता हसो सवहत्वादिनादिना ॥ वंशस्ति नश्चानवशः सः दुःसाकारव्यातनिहलोकः ॥ नाडीति

५

तिगोहिताधार्यानिर्मेषुहिदभूतानिनादित्यशिमनाडीनिनित्येऽत्रियेतितलेद्वेदोक्तकर्मकुसुमेत्यस्यर्थः पसुनंतुमुंसुसामित्यभः
रंगेनाडीडागआदित्यतमंडलमुपागतानिआनीतानीत्यर्थः देवतानां वसुमुद्रादित्यमुत्साध्यात्रपाणमित्यर्थः गोहितंशु
क्रंष्टं पनः कृष्णगोप्यंवेतिपंचामृतानिअपेक्षणीयानिउपजीव्यानीत्यर्थः तत्रगोप्याख्यममृतंप्रणवकुसुमाप्यासनाभ्रं
रुद्धदिगातसूर्यशिमरूपगोप्याख्यमष्टहिद्वागनविमंडलमानीतं गोहितादिकंतुमकनंदस्याननूतंवक्तोक्तसोमाज्यपयः
पुनोऽशमरूपंरुद्धंइतीहसंवितयतामितितानिचगोहितादित्यमृतानियशसृजोवीर्यसर्वलोदियात्ररूपणनिष्पन्नानि
त्यमसुसंवहानिप्रागादिपुस्थितानां वखादीनामुपजीव्यानीत्येवंवितयतां वखाद्याप्तिरूपफली सयएतत्तत्वेदवसूना
मैवैकोनूत्वाअग्निनेवमुखेनएतदेवाभूतेदृष्ट्वात्प्यतीत्यादिनाप्रातिंकचितमित्यर्थः ततः किंतत्राहआदित्येतिइहएवै
ताखित्यर्थः उपास्येतिआप्यताप्राप्यताप्रापकताचणकस्यनास्तिविशेषादित्यर्थः तत्रआदित्यस्यनाशिकासञ्चादित्योतना
जावातपूर्वकल्पीयस्यद्वीपापिका नैवनादित्यत्वासावादितिभावः तथाइमाववगोतमभनहाजावयमेवगोतमोपंनरहा
जः इमाववविश्वामित्रजमदग्रीअयमेवविश्वामित्रोयजमदग्निमावववसिष्ठकश्यपावयमेववसिष्ठोयकश्यपोवाग

शिव वेदां

१५ वाचिनिगद्यमुक्ताधुपाएकसुतेषामेवधीणां नाधिकारः। इमो दक्षिणावामकरोरुक्रमेणोत्तममनदाजविषुपास्योदिते
येतावित्पनेन दक्षिणावामान् द्वयोर्क्रिः। तृतीयमावित्पनेन दिक्षिणावामनासिकाद्वयोर्क्रिनि
त्येवं सप्तसुशीर्षण्ये द्वेषु सप्तपुष्पास्तिनिति श्रुत्यर्थः मद्यादिविद्यानधिकानपि ब्रह्मविद्या १५
धिका नोस्त्वित्यत्यत आह न ब्रह्मविद्यात्विति ब्रह्मविद्यानदेव न अधिकनोति विद्यात्वान्
द्यादिविद्यावदित्पनुमानादित्यर्थः काश्चिज्जुमिनिनाशकता इत्यर्थः सूत्रे अनधिकानमाहतिशेष
सूर्यादिदेवशब्दानां ज्योतिर्मंडल एव हि। लोके प्रयोगसु द्वावान्मंडलस्य मृदादिवत् ॥ ३६ ॥
अवित्वादिग्रहमावादेवानां नाधिकानिता स्वार्थमंत्रार्थवादानां प्रामाण्यविनहादिति ॥ ३७ ॥
स एव ज्योतिषिमावाचेति सूत्रेणान्विपति सूर्यादीति मंडलस्य अवित्वादेव तनत्वादित्यन्वयः
वज्रहस्तश्यादिभ्यो विग्रहसिद्धिनिताशंभतेषामन्यपमत्वात्तेषां ह्यर्थ इति। मद्यादिविद्यानसिकानिणोचत्रसात्मवि

धाधिहतिः समस्ति ज्योतिः स्व रूपेण वसं स्थिता नां देहग्रहोस्मिन्नुभावसत्वात् ॥ भावे तु वा सा योणोस्ति हीति सूत्रेण समाच्यते
मद्याहीति देवता मिश्रोपासना नाधिका निगमपीत्यर्थः ज्योतिः प्रभादिन विप्रकृतं त्वं कमत्वा राजसूयवदित्याभासतो त्वं विद्या
त्वादित्यनुमनस्पज्ञेयं यद्वा ज्योतिषि ता वा चेत्यास्यात्तत्र सूत्रे आस्ति हीत्येतदित्याह ज्योतिः स्व रूपेणोति ननु भावेति ऐश्वर्यसत्त्वा
दित्यर्थः य घण्टादित्यादि मद्याः ज्योतिरादौ प्रयुज्येत तथा पितृ मिमानि देवतापना एव ज्योतिना हि रूपेण म्यानु देहं धत्वा यव
हर्तुं वसा मर्थे मस्यैश्वर्ययोगा शेषा मिति भावः तेषां मेधातिथे मेघेत्यादि शुक्लास्ति विग्रहः मेघो भूत्वा जहानेन मिदो मेधाति
थि मुनिना ॥ ३॥ इत्यस्य शापनायेरमिदं संवोधतं श्रुतो न विःकुंती पुमात् भूत्वा जगा मेति स्मरेत अपि ॥ ४॥ द्वाहीना मुक्तुषा मर्थे
मस्तीत्यश्रुति स्मृती द्वायति तत्ता मिति द्वाभ्यां इन्द्र संवोधने इन्द्रस्य मेधातिथे मेघाति संवोधन मित्यर्थः श्रुताविति उक्ता तत्र
ण स्थितं अलि गारवा मुद्रा एव संवोधनार्थं गारे इन्द्रा गेह्या रा वित्यर्थः यद्वा र्यवा रात्पुन विग्रहः स्यादित्यास्ति हीत्युक्तं मि
हेति बोध्यं मंत्रार्थे गारेः खलु वज्र हस्त इत्यादिके विहंग्रह बल सिद्धिः ॥ ४॥ सूत्रे आस्ति हीत्यस्य तात्पर्यांतरमाह यदेति विग्रहः

वेदः

लृ०

एतत्सिद्धीत्यभिप्रायेण इह सूत्रे अस्मिन् हीति परं प्रयुक्तमिति बोध्यमित्यर्थः ॥ विशेषवाक्यमुपागतास्ते तदिह पक्षे न पुनरिति
युक्तम् ॥ विरोधो वा न स्मृतिलङ्घनः ॥ सुप्तद्वयसममिगियं क्रियेति ॥ ४२ ॥ अर्थबोद्धेस्तदिह हि सिद्धिप्रकाशमाह विरोधेति
तद्वति इह ये वयुक्ता क्रिया ॥ कर्म इह ये वलात्तम्यकूपशस्त्रमिति तत्रार्थवादाः स्मृतिलङ्घनः ॥ सुः प्राशस्येन ज्ञेयं तीत्यर्थः ॥
स्वार्थविनाशप्रतिशङ्का स्यात्स्वार्थविनाशयदि सैव न स्यात् ॥ द्वा सो स्मिन् धामिति लङ्घनीयं तीत्यर्थः युक्तमिति स्थि
तत्वात् ॥ ४३ ॥ मन्त्राश्च विवक्षितार्था इत्यत आह स्वार्थमिति तद्यामिति इत्यत्रेत्यर्थः तीत्यर्थमिति न दो संबद्धं तीत्यर्थं लङ्घनीयमित्यर्थः ॥ ४४ ॥
गीतत्वादित्यर्थः ॥ योर्थः स्मृतिदानतयेष्यते सो प्रवाध्यते चेदुक्तं ॥ इत्यतः लङ्घनीयस्मृतिरिति लङ्घितत्वात् ॥ यथा वा धीविनेवा
यत एव चेत्याह ॥ ४५ ॥ तदा तदेतद्द्वितये प्रमाणं प्रत्यक्षं लिङ्गादितये यथेवं ॥ हे पिष्टता दो हि समीपगा ॥ ४६ ॥ प्रत्यक्षवाद्यद्वितय
प्रवृत्तिः ॥ ४७ ॥ स्वतंत्रभावेन तत्सु योऽस्यात्प्रमाणता यत्र तु नाम मीनात् ॥ बाधो न वा स्यादिति नैव वेत्तत्रायमर्थः प्र
तिपादनीयः ॥ ४८ ॥ श्लोकत्रयमेकं वाक्यं योऽस्ति प्रवाध्यते प्रमाणं तनेति शेषः ॥ गुणोति गुणसङ्गणना प्राशस्येन

१०६

१०६

१०६

x ५४

अतश्चिह्नितलक्षणार्थः अथ नर ^{नर} ति प्रमाणं तरेणैवार्थः ^{नर} मन्थ ^{नर} वेत्तदातद्वयप्रमाणमित्यर्थः अतश्चिह्नितलक्षणार्थः
राविति वायुर्वैष्णवेति तेषां रोवायो नति द्विप्रवेसतंत्रावेनयनस्य नोपेक्षुत्वनप्रसङ्गात् अथ प्रहतिनित्यर्थः ततः तस्मात्तयो
इत्यो नपि प्रमाणताम्यादित्यर्थः अत्रावेति अम्यार्थस्य प्रमाणं तरेण अधिगतिर्न न केचदित्युच्यते अत्रातेह दिकवापि
वाक्ये निबन्धननुसारादिति वेत्तये वाक्ये क्वा मत्वपागते हि विध्यर्थे वादे तत एतद्विष्टं लब्धं ॥ अंकेतश्चात्रातेति इवता विग्रह
दिवा प्रकृतमित्यर्थः इष्टा फणापि हनति तथेवेति तद्वा हवा मतिगततवा क्वा निबन्धनमिष्टमित्यर्थः ॥ तात्पर्ये चेतो न वशं कर्त
यस्मात्पर्यगम्ये विधि संस्तवे हि द्वा गता ना विग्रह बुद्धि ला माला अपिता स्येति न कल्पे ॥ ४८ ॥ वाक्ये तद्वा गी कानेतात्पर्य
नेहोपि म्यादित्यत आह तात्पर्येति विधीति विधेयं संस्तव इत्यर्थः तत्रापि विग्रहा सवित्यर्थः विग्रहे विधिमिर्यद्विग्रहे
णमिति मता तथा मंत्रार्थे वा हेमो इवता विग्रहादिधाः ॥ ४९ ॥ तात्पर्याच्चावेतत्रा प्राप्ता गम्ये म्यादित्यत आह विशिष्टेति नेवती वा
वंती यमं वंधार्य विशेषणं विशिष्टया गविधितोऽतप गदपि गम्येत ॥ ५० ॥ इष्टं तमुपपादयति नेवतीति एतत्पेवनेवतीष
वा नेवती यमाग्रेष्टो मसा मत्वा पशुका माहोतेतय जेत्यत्र नेवतीना म्वां वा नेवती असा म्वा यः संवंधस्तद्वप विशेषणमि

वेदां०

१७

११

स्यर्थः अतस्मात्प्रविशेषणपरादपि प्रमाद्यते मानांतरागम्यत्वादिति भावः विशेषणपरत्वेऽप्यविशेषादितिः प्रसज्यते विशेष
णप्रमाणेन विशिष्टविधिनिष्ठते ॥ ५१ ॥ अतस्तत्संबन्धविशिष्टप्राग्विधेयत्वस्य ॥ विशिष्टविषयत्वेन यद्याहिसंविशेषणं
पनस्य नाश्यापत्तिनाहृपादिविशेषणे ॥ ५२ ॥ ज्ञाते तद्विषयत्वं स्याद्विशिष्टविषयत्वतः ॥ तदाह्ये प्रवृत्तिः स्यादित्येवं केचि
द्विने ॥ ५३ ॥ अग्नौ न्याश्रये मवाह आहृपादिविशेषणे ज्ञात इति विशिष्टविषयत्वतः विशिष्टविषयत्वात्तदाह्ये प्रवृत्तिः
इति नित्यर्थः ॥ मंत्रार्थवादादितविग्रहादौ जगुः परेऽवांतरा तत्परत्वं ॥ परैकवाक्येन तद्विधेयत्वेनैकवाक्येऽत्र कोविदाः
॥ ५४ ॥ अवांतनेति अवांतनात् स्यमित्यर्थः परैकैविदित्यर्थः ॥ अतः न त्रैकं च सुतां पिवेदिति द्वाभ्यां युतं तर्हि परैकवाक्य
ता ॥ तत्रैकाग्रानुभवः परवृत्त्यात्पदद्वयं नैव पृथक्प्रवोचकं ॥ ५५ ॥ एवं नात्रित्यश्रयः तर्हित्वेत्यर्थः ॥ द्वाभ्यां सुतापानाविष्टौ १२
निषेधो नास्तीति न ह्यनतयोपयोगः ॥ अतस्सुताणामपि सर्वथैव मंत्रार्थवादेव पुनरितिसिद्धिः ॥ ५६ ॥ द्वाभ्यामितिसुता
पिवतिश्रयाभ्यामित्यर्थः उपयोगः सुतापानस्येति शेषः विहितस्य निषेधाभागात् ॥ मंत्रार्थवादादिके तु नूतार्थसि
र्गसुतिद्वानेवोच्यत इति वाक्येकवाक्यतां प्रकृत इति तावत् ॥ अतः प्रवृत्तितात्पर्यगम्यविधेयस्तुतो दातया वा अवांतरा

स्वर्गलोकोद्देशः। सिद्धिदिव्यं। तत्प्रक्रियायां पठितं तदंगं यथा प्रयाजादित्येति यत्कं। प्रक्रम्य कर्मो मनविग्रहस्य पाठस्तत्कर्म
गत्या सुपेयः। पद्यात्प्रक्रियायामिति तस्य प्रक्रियायां प्रकराण्यस्यार्थः प्रक्रम्येति कर्म प्रक्रम्य देवताविग्रहस्य पाठादित्य
र्थः सः देवताविग्रहः। प्रत्यक्षमूले शुपुनाणवाव्येसिद्धो हनीं विदशादिकानां योगप्रसावेन पुनाणकलेः प्रत्यक्षयोग्या
शुभुना जेवयुः। पदः। प्रत्यक्षमूलत्वे पुनाणनामसिद्धमिति चेन्न पुनाणकलेर्दोगमाहात्म्याद्देवादितिः सह प्रत्यक्षव्यवह
नस्येनवादिता हयोगेति। पृथ्वा प्येतजोऽनिलस्वसमुत्थिते पंचात्मके योगमणे प्रवृत्ते। न तस्य भोगो न ज्ञानं न मृत्युनिपादि
ना योगमहात्म्यकोत्ते। योगमाहात्म्यप्रतिपादिको श्रुतिपठितः पृथ्वा प्येति च। अदिपदेन। प्राप्स्ययोगाग्निमर्त्यमनी
भूमितितदात्मशेषवत्तु यवनानां स। सुबुद्धमा नोगमलो लुपत्वेन प्रसादे स्वभसोष्टवेन। गंधः शुभो घृत्तु पुनीषमत्यं
गप्रवृत्तिप्रयसां वदेतीत्यादिकस्य च ग्रहः कीर्त्तः उक्तत्वा दित्यर्थः। आजा नुपादस्य तलाच्च भूमिना नामिज्ञानोत्तुर्कवि
चित्। नानादिनाश्रीवमयंतु जस्तसिद्धिर्कंधा युतया विवितं। केशप्रयोगे तमहंतया खमात्रह्यनं घेवतसिद्धिर्वितं।

वेदं.

१८

एष्टादिकेष्टायाजितेसत्यस्यप्रलेष्टाणिमादिकेव॥६१॥योगाभ्यसिबुक्तुषुःश्रितस्यतेजोमययोगजेनमृतुः॥तयं
वसूतात्मकरिवैराहंमानिनोयोगिनोत्तमस्य॥६२॥श्रुत्यथमाहआज्ञानित्वादिनापाहत्तामानस्यनुपयंतंभूमि
स्थितनीयेत्यथःश्रुत्यैराहवयवःतजःतजस्वेनविंतनीयइत्यर्थःतददिकेसाग्रावाद्यादियेस्य

१८

ततदादिकमंगये शप्ररोहार्तफे शप्ररोहपर्यंतं वा युत्वेन चिंतनीयमित्यर्थः अहंतया अहंत्वेन इदं सर्वत्र योज्यं त
दादिसः वेप्रप्ररोहः आदित्यस्य तत् तदादितदादिकमंगं आश्रयं ध्रुवं आकाशत्वेन चिंतनीयमित्यर्थः तेजोम
ययोगान्यामिदं नृवपुः अतस्तत्पन्थः अतस्तत्पन्थः अतस्तत्पन्थः अतस्तत्पन्थः अतस्तत्पन्थः अतस्तत्पन्थः
तस्तत्पन्थः अतस्तत्पन्थः अतस्तत्पन्थः अतस्तत्पन्थः अतस्तत्पन्थः अतस्तत्पन्थः अतस्तत्पन्थः अतस्तत्पन्थः
हलिगादिद्याधिकारः फथितस्सुराणां ज्ञानश्रुतप्रदपदोक्तलिगादुपविद्याधिकृतिसंघेवा ॥ १॥
यो तसंगतिवदनपूर्वपक्षमाह यथैवेति तद्योय इति इतद्योय इति वाकोय शब्देन देवता नीपनाम शब्द
पलिगादित्यर्थः अद्वयदेति अद्वयदेन धनमशालिगादित्यर्थः नथस्सहस्रहोगाभिस्तुतैवेव प्रज्ञात्प
मिदं नमेली ॥ इत्याहो कोपि च अद्वयो मोविधानवद्या विदुः प्रसिद्धा ॥ २॥ लिगादिशब्दं अहं नत्वा प्रज्ञात्प
वसहगोभिस्तित्तिमर्थं तां पठति नथ इत्यादिनां यद्वत्त्वेन गवां पठता निहानमश्वयुक्तं नथं च
दायोपसन्नो न श्रुतिता इदं सर्वं गृहीत्वा अनुशाधिमा मिलुक्तानेव आह यस्सहस्रहोगाभिस्तुतैवेव प्रज्ञात्प
नपद्यां मज्ञादुस्थानि बहिः कत्वा दित्याहेत्यर्थः इतोपि अद्वयप्राधिकृत्याह प्रवेति अत्रोच्यते ॥

५६०

वेदां

१०६

५७६

५७०

विष्णुक्तवेदाध्यनं न गतं तत्रोपनीतास्त्वष्टिकापिणः स्युः त्रैवर्णिकानामुपनीततोतिवेदार्थविद्याधिकृतो न प्र
कृतः तत्र अष्टायने ॥ शूद्रोऽपि यज्ञेन वत्सुक्तो विद्याधिकानीतत एव न स्यात् अथोतवेदार्थविबोधश
क्तेनास्तीति युक्तः प्रवृत्तेपितौल्पात् ॥ अनुत्तस्माद्वेदो यज्ञेन वत्सुक्तो विद्याध्यामनव
त्सुक्तोऽतिवोक्तस्योपावाहस्यपि विद्याधिकानोस्त्वित्यत आह प्रवृत्तिश्च तस्मादनगिनित्वादित्यर्थः
विबोधेति विबोधरूपाशान्तिः सामर्थ्यमित्यर्थः वेदार्थमात्रस्य हि यज्ञाद्वैश्वदेवश्रुतिस्थिताः स्यादुपलक्षणाः
तद्वद्वैश्वदेवनिर्दिष्टनस्य यज्ञेव ह्येवमवोचोपेसमत्वेरुतोः ॥ तद्वद्वैश्वदेवनिर्दिष्टनस्य यज्ञेव ह्येवमवोचोपेसमत्वेरुतोः ॥
योतवेदार्थेनैव त्वरूपसामर्थ्याभावादिति न्यायस्य समत्वादित्यर्थः ॥ यद्वैश्वदेवश्रुतिस्थिताः स्यादुपलक्षणाः
प्रत्यक्षविधेति न युक्तमेतत् सामर्थ्याभावात् न येन हीनं लिङ्गं कथं बोध्यतुर्हमेत्याह ॥ अर्थित्वादिसं
नवादेवादिबोधविद्यानामधिकानोस्त्वित्यत आह सामर्थ्येति अत्र सामर्थ्यन्यायेन अर्थित्वादिसंनवन्मायस्य
निरस्तत्वात् न्याय्यो वेत्तुं लिङ्गस्यासाध्यत्वादिति भावः ॥ इति निर्दिष्टादस्य विधेर्वलेन विद्यास्थितास्तु नि
यादशादात्र नवार्थवोदतश्रुत्स्य विद्यास्तिनयेन हीनात् ॥ अत्रैवार्णिकनिष्ठादस्य पते निष्पत्तिकान्दर्श

स्थितं शब्दाद्वै

१६

१६

५८

५५

नादस्यापि विधाधिकानोक्तित्वात्तत्राह इति निति नवेति अर्थे वादा स्थितशुद्धादस्यान्यतः सिद्धार्थावधोति नः स्वतोत्रा
यकत्वात्तु अन्यपरस्य मानो तत्र विरोध एव प्रामाण्यतः अत्र च न्यायविरोधादिति भावः स्वाध्याय इत्यादिविध
विरोधे लिंगमात्रा न हितस्य विद्या न तद्विद्येष्टफलक्ये बोधे सामर्थ्य सिद्धे फलकल्पना स्यात् विद्योत
न विरोधादपि न विद्येत्पाह स्वाध्याय इति ननु स्वाध्याय इत्यस्य नान्यार्थो ज्ञातत्वात् स्वाध्यायस्य च केन
चित्कलुषा नित्यत संवेदत्वात्ता वेन तदपेक्षितक्रताव धीयनस्य वा यो न क्रतुसंबंधान्न हितपा फलार्थे अह्ना
गमे अर्थे बोधे वा ध्ययनं निर्वर्तनं शक्यते नाप्यपुरुषार्थः पुरुषे क्वचित् प्रवृत्तेः पुरुषार्थत्वात् स्वाध्याया
वा ते स्तर्षावगमस्य वा विधिं विना पुरुषे ध्यानप्रवृत्तित्वात्ता वा तद्विषयस्य तत्त्वेन इष्टत्वेन वा निधिगतत्वात्त
स्माद्विधिविधिभिर्गमना ध्यायनेनादृष्टे कल्पे अतो ध्यायनविधेर्नित्या म फलत्वाद्दृष्ट्या ध्ययनेन वा पुस्तका
दिपाठेन वा वेदापावगमसिद्धे सामर्थ्यं संभवत्सोपि विधाया माधिक्रियतामित्येतत्राह न तद्विद्येति निति सा
मर्थ्यं ति अत्राह स्वाध्यायसामर्थ्यं सिद्धे फले सातेनादृष्टफलकल्पना मुक्ता स्यादित्यर्थः अध्यायनविधिनेव
सामर्थ्यं सिद्धे फले सत्य ध्ययनस्य नादृष्टकल्पयतीति भावः तत्र सामर्थ्यरूपलिंगस्य सामान्यसंबंधापेक्षु
फलसंबंधार्थहितरूपेण यथा मंत्रलिंगा नां अमूर्तसंबंधापेक्षु अत्र तु फलसंबंधः सिद्ध इति न सामान्यसंबंधा

५८

५९

वेदा०

१०१०

तु०

पदेति मतं तं तवो न वेदे स जिकर्म तोरुणं मत्रा घयन स्पवुद्धं तस्येष्टे हेतु त्व विवो घकात्स्या द्विघेः फ
ले सोप विवो घ एव ॥ १ ॥ पूर्व पद्योत्तराद्धे मेव स्पष्ट पतितवो नेति अघे तवार्द्धे तितव्य प्रत्ययेन स्वा घ्याये प
मं न ते सति ती प्रत्य घा पन स्प गुणत्व मवगर्त तथा च तस्या घयन स्पेथोपाय तावो घकार घयन विघेव
लात् सा सामर्थ्य सिद्धो र्थावो घ एव फले नादृष्टमित्यर्थः श्रुत पदान्वयान्नो धे ना घा यव स्यात् ए फ म
संभवे स्वा घ्या ये नाधी ते तत्पदान्वय फल नया प्रधान कर्मत्व स्वीकारेण स्वर्गादि फल कल्पना नोचित्या
दध्ययन संस्तुत स्वा घ्या यज्ञ न्यो र्थो घः फल वत्क मित्र ह्य साक्षात्कारोपयोगी अघयनं सोयती तस्येव त्व
नैष्ठप नयोत्तम मघ्या पयोत्तेति श्रुते उपनयने च त्रेवर्णी फसे व अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयी ते त्युक्तत्वात्
तथा च शूद्र स्या घ्ययनात्ता वाद घयन विधि विरोध अर्धवाटलिं गमात्रान् शूद्रस्य विद्या धिपा र्द्धेति सि
द्धं अनेक मप्ये न सधे त विघेने द्वे सधु ग्वान मिवात्परे द्वे प्रसन्न ए तस्य हिते जगु मज्ज स्प नाज्ञान तपे
ति वाक्यात् ॥ १० ॥ स्तोयापक प्रश्रवणान्ध सूता प्रसन्न जने द्वाति शय श्रुते श्वा शुगस्य सा शूद्रपदे न स न
ने द्वे न सार्वे शनि दर्शनाया ॥ ११ ॥ तर्हि वैदिक शूद्र शब्दो व्यर्थ इत्याशी यतै व्याख्यातुं शुगस्य त्यादि सत्तया

११०

१०१०

४ वि३

ल्यातुं फलं न मे तत्संते सपुग्वानामिवैकमात्येति श्रुतिमर्थः त पद्यति **अनेकमिति** कुं प्रवेदति प्रतौ देदः ३
 अप्यप्यस्तमाह **सपुग्वानामिवैकमात्येति** सोचोपनिषाया न सपुग्वानामिवैकमात्येति श्रुतेन उपनिषात्मा भावध्यागद तोहसाना मध्ये एव वा त
 हंसेन नो गो च्छा नेत्यादि ताये सरी हंस सेवो ध्या सपुग्वाना कया पिते त किं न पश्य सितले तस्त्वा घन्य तय त
 सतिले ध्यान गदे तु न्मुपपु त्या गमा मोहं स आह **अनेकमिति** श्रुति सपरा निपो जयति **अनेक**
 मप्यनमिति अपेत विधे संतं ने गजानं सपुग्वानं वैकमिव सत द च न मात्ये त्य न यः योजयति **तिलो गमिति**
 देशांत रंग म योति स्वाहामिति युग्वां शो शक्ये तया सह वर्त त इति स युग्वा तमिति तयः नैः पक्षे इत्य न
 यः वाक्यात् हंस वाक्यात् स्वकीया पप्रथे श्रवण तने क स्या ति शय श्रवण तु अस्पृजा न्मुतेः शुक्लो
 कः प्रसूता उत्पन्ना सा शुक्ले नैके न स्वस्य सर्वज्ञता ज्ञापनाय शब्द पदेन सक्त स चिते तयः ॥ अनादन स्य श्रव
 णात्त्वगस्य शुगस्य ता ता विबुधे न सक्तो योगार्थत्वा चे सति रूठान मन न्वये ने ति **अनादन स्य** विस्
 त्रणा क्तमर्थ स हि पदार्थयति **अनादन स्य** ति वगस्य हं स स्या नादय श्रवाणा दित्य न्वयः एतेन तदनादय श्रवाणा
 दित्य त्रं स हं स स्या नादय श्रवाणा दिति विग्रहो दर्शितः विबुधे न सर्वज्ञे नैके नैत्यर्थः सोत्रो हि शब्दार्थ माह यो
 ति ह्यर्थ स्या न न्वया त्या ग इति न्याय घात नार्थ सस्त्रे हि शब्दार्थः श्रुत्वा निदुःखा वयतः सने क प्राप्ता सुखे वेति

४ त

१११

99

५६

संज्ञा इत्यस्य याज्ञिकान्वयः प्रीतिरस्य वेति प्रज्ञानमाह विविक्षा माणमिति शेषः ॥ स
हृदयः हृदयपितृकीर्तयः कीर्तितश्चित्रस्य सुतुजान्मृतस्तेन सेहादितत्वात्पात्तुवित्वं न तु
इजातिः ॥ १६ ॥ अत्र नित्येति तस्माच्चित्रगणिनी मैफः नृत्रपतिरजायेतेति श्रुतिर्कीर्तितत्वादित्यर्थः श्रुतौ
तस्मात्तच्चित्रस्यादित्यर्थः ॥ विद्यादेदोऽसुवतश्चित्रसंस्कारसंकीर्तनतो न विद्या ॥ अत्र स संस्कारविहीन
तो न विद्या गन्तव्यं सनफलपनीयः ॥ १७ ॥ संस्कारपना मन्त्रात्तद्वावाजिलापाच्येति सूत्राच्च न श्रद्धाविका
रोत्याह विद्येति ततोऽप्यनिर्गोपनीयः ॥ अर्धीहि जगवदिति होयससादेतेह समित्या एयो जगवती पिप्यलादमुपस
न्नादित्यादित्यर्थः तं विद्यार्चिनामाचार्यः हृदये लोपनीतवान् ॥ अनुपनीताय विद्याया नायो मादिति नावः
सनत्कुमानपतिनामदः अर्धीहि जगवदिति मंत्रमुच्चारयन्नुपससादेरुपससादेन कृतवानित्यर्थः अर्धीहि उ
दिशेति पावक इति श्रुत्यर्थः तं हि हृदयाप्युपनीयने कल्पता मित्या पूर्णं तद्वावाजिलापाच्येति तं शो न नि
नावे संस्कारविहीनतो नैव नित्यं न श्रद्धया तत्कर्तुं चित्रवर्षं संस्कारमहेतोत्वादित्येति तस्य पातर्क्यं न दृष्टान्तर
विज्ञागाजावकृतमित्यर्थः विद्या गन्तव्यं सति संस्कार इत्यर्थः आह सूत्रे तु वेदाध्ययनो गोपनयनस्याभावात् न श्र

वेदी.

११२

इत्याधिकमइत्युक्तं इदानीं तु ब्रह्मविद्यां स्यात्तस्या जायादिति नेदः सवितः प्रत्यक्षं न्यत्यनिश्चये च प्रवर्तते द
ष्टुपदेशने च। सत्येन जायात्तमुपेत्य विप्रविद्योपदेशाय मुनिप्रवृत्ते ॥ ११ ॥ तद्वत्तावनिश्चयः च प्रवृत्ते नि
तिश्च त्रादपिन तस्य तर्किकान इत्याह प्रवृत्ति एवार्थश्च कानः निश्चये सत्येवैत्यर्थः गुपदेशने प्रवृत्ति
द्वयेति द्विती यत्कानस्यान्वयः दर्शनाच्चेत्यर्थः उक्तमेवार्थमुदाहरणेन स्पष्टयति सत्येनेति किं गोत्रो सो
ति एष सत्यकामो जायात्त आह नाहे गोत्रं वेदनापि मन्मातेति ततो गोतमस्तदीयेन सत्यवचनेन विप्रं निश्चित्य
नेतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहो पत्वा नेव्येन सत्यादगा इति विद्योपदेशाय प्रवृत्तवान्। अतस्त
त्रवृत्तिदर्शनात्मा श्रुत्याधिकान इत्यर्थः उपेत्य निश्चित्येत्यर्थः एतत्सत्यवचनं विविच्य निःसंविद्यं क्तुमब्रा
ह्मणो नास्ति अतस्त्वेन सत्यादगाः सत्यवचनान्नातिशतो सिञ्चतस्तान्मुपनेष्येत्तदर्थं समिधमाहनेति श्रुत्य
र्थः वदश्रुतं ध्यायनस्य तस्याप्यर्थाववाद्या चरणार्थयोश्च। सत्यानिषेधादिपेक्षया जातेर्विद्याधिकानो
नहि संगतः स्यात् ॥ १२ ॥ आवाणा ध्यायनार्थ इति चेन्न सत्येति सूत्राच्च न तस्याधिकान इत्याह वदति वदश्रुत
णस्त्यर्थः तस्यैव स्याद्ययनस्यापीत्यन्वयः तस्य योजनयोस्तदर्थववाद्यनुष्ठानस्य योऽर्थयोश्चेत्यर्थः

११२

५४३

५४९

अणोतिवेदवदोसिपुदस्संततत्वात्तत्रपुपुशास्पातत्कर्णयुग्मेकपतेनतस्यतदोषहनायसनाधि
 कारी॥२॥ अथास्यवेदमुपश्रुत्वतस्मिन्पुनस्तुत्याओत्रपुनाणमितिस्मृतिःस्तद्ध्रुवणानिषेधिकेत्पमि
 प्राप्तेणस्यअणोतिवेदितितदोषोतितस्यप्रदुस्यवेदश्रवणानेतदोषस्यहनायनेवज्जयेपुपुशास्पातदो
 यकर्णयुग्मेकपतेनेत्यन्वयःतत्पुशातद्ध्रुवणप्रायश्चित्तमित्यर्थः॥३॥ अथमश्रुतनवरणान्वितेहिनाध्ययमे
 तस्यसमीपतोतः॥इतिस्मृतत्वात्सकथंनमेतविधामश्रुत्वमृकलुवेदवाक्यं॥४॥ तदध्ययननिषेधिकोस्म
 तिमाहश्रुतिपुष्टुत्वात्तद्ध्रुवणानेतदुपसमीपेनाध्येतव्यमितिस्मृतत्वादित्यर्थःवाक्यमश्रुत्वान्नेत्य
 त्वंनश्रुत्यमतिरुद्धादितितदर्थज्ञानेनिषेधः॥इतिज्ञातीनामध्ययनमिज्यायुनेमितितदर्थलुक्कान्तित्येधः
 मतिवेदार्थज्ञानेदानीमित्यर्थःनैमित्तिकेदानेश्रुदस्पाप्यधिकानादितिदृष्टव्यं॥तन्मातनीयश्रवणदिना
 स्पाद्विधावदाताविदुनादिकानां॥५॥ पुनाणादितिहासतश्चलेनेतविधानेतुवेदवाक्यात्॥६॥ अवराता
 निर्मलापुनाणादितिश्रवयेत्तुनोवणानित्यादिनापुनाणादिश्रवणचतुर्वर्ण्याधिकान्मनणादित्यर्थः
 कथंनान्प्राणादुदेतिसकलपरमात्मरूपात्प्राणेनियतनिसतिप्रचलत्यजसीप्राणानिधमहदश्रुतयया

५४५

५४६

५५ सर्वस्य हेतुः प्राणो यो जीवो मुक्ताश्चैतद्विदः॥ मरु मरुतो नयं हंतुं लानतनेन मे प्रभुः॥ ५५

वे ५५

११३

न फलतु वज्रयघो घृतमशेषनेये कहेतुः॥ एतद्विदुर्धरुते पुरुषा विमूर्तप्राज्ञा मेव युनितियत्कृत्वा त्रिका
यो प्राणनिघनफमुदीनितमस्तिततस्यां ब्रह्माहमेव परमसकलार्थहेतुः॥ यो देवर्षिर्वज्रगत्सर्वप्रा
ण एतज्जतिनिस्तर्त। मरुद्वयं वज्रमुद्यतय एतद्विदुः मत्तास्तमेवतीति वाक्यस्यार्थमाह प्राणदिग्गदि
नानिर्घेतोने प्रेनेके सति प्रचलति चेष्टत इत्यर्थः तत्प्राणखं जगत्कारणमहम्। अनवद्विर्न ब्रह्मय
घाघतमुद्धृतं वज्रं मप्रहेतुस्तथा मयहेतुनित्यर्थः सफलते सर्वजगदेतुनित्यर्थः जीवोक्तिर्वहवचनेश
रादेवनयेपुनः। ब्रह्मेकत्वाववा घायेत्युक्तमत्र तु कल्पितम्॥ ५५॥ स्वरूपतो विप्राणो हि नास्य ब्रह्मेक्यसंभवः
अतो ब्रह्मेक्यवो घायनप्राणान् नृन्निनिष्पत्ताः॥ प्रत्युदाहृण संगतिमोहशब्दो देवतिशब्दादेव प्रमितदुतिन
ये ब्रह्मवाक्ये जीवकीर्तने ब्रह्मेक्यको घायेत्युक्तं अत्र तु स्पष्टप्राणस्य न ब्रह्मेक्यसंभवः। हिमस्मात् फो नरा
त। प्राणः स्वरूपतो विकल्पितः तस्मादित्यर्थः अत्र नूतिनवाद्। प्राणो नित्यश्चैत्यनयं विचिंत्य प्राणादिशब्द
स्वरूपेन वा फलितं चरतो स्थितिमेत्यसं वप्राणे निमित्तकलतीति गीर्तम्॥ वायुर्हि ज्यो घ्राणेन समर्थः
पञ्चभूतानां विवर्तमानः ब्रह्मग्रहश्च दनवश्च शब्दोऽस्वार्थं समस्तं त्यजतस्तवह॥ ५५॥ पूर्वपमाह प्राणो नित्यश्चैत्य

११३

दिनायत्तयस्मानुपेवचलये। यास्मिन्नतस्मिन्प्राणो स्थितिमेत्यस्मिन्नेवप्राणे निमित्ते सर्वजगद्वेष्टत इत्युक्तं
 हियस्माच्चवायुः समर्थः तस्मादिहवाः केप्राणवच्चैवावृष्टवणेन प्राणो वायुश्चेति द्वयमुपास्यामि
 त्वर्थः इहबुद्धेः गृहं ग्रहणं चेदित्यर्थः अत्र प्राणोऽप्युच्यते मेवेत्युक्तं तत्र तुल्यार्थकत्वं वज्रशब्दस्य गो
 यात्वात्स्वर्गस्य परिवर्तनं ॥ १॥ स्याद्वज्रमुद्यतं ब्रह्म निमित्तादिति कीर्तने। तस्य सर्वनिमित्तत्वाद्द्वज्र
 शब्दोपायनवेत्तः ॥ वायोर्वाक्यार्थतायने वज्रशब्दोपायनान्नवेत्तः पृथग्यतोऽत्र तस्यैव वायो नशानि
 भावतः ॥ प्राणभावगते वायो प्राणशब्दापि सार्धकः सर्वशब्दस्य संकोचो वायुकार्यभेदेऽप्युक्तः ॥
 अर्थे केदंशलाजेन स्वार्थत्वागो नहीष्यते। स्वार्थत्वागादौ वज्रैः संकोच इति युक्तिमत् ॥ १॥ प्राणव
 ज्रशब्दो स्वार्थत्यजन्त इति यदुक्तं तदुपपादयति तदुद्यतमिवेत्यादिना। तद्वज्रमुद्यतं वज्र
 मिवेत्युक्तं त्वर्थः। स्याद्वज्रमिति ब्रह्म निमित्तादुद्यतं स्यादिति विवेकायामित्यर्थः ॥ जगत्सर्वमि
 ति कथं स वायुकस्य जगतश्चेष्टा जन्मवेत्यत आह सर्वशब्दस्येति ॥ अत्रोच्यते ॥ प्राणदि

वेदां

११४॥

५३

शब्दात्प्रमितोऽत्र विष्णुस्स वायुसर्वस्य वक्त्रं कंपनोक्तेः ॥ श्रुत्यंतरे कंपनहेतुर्भावः परेश्वर
स्येव हि सुप्रसिद्धः ॥ ११५ ॥ कंपनं जीवनाख्यं वेद्यं तद्देतुत्वं स्य श्रुतौ कृतत्वादित्यर्थः ॥ श्रुत्यंतरस्य
तिनप्राप्तौ न नापानेनेत्यादावित्यर्थः ॥ हि यस्मात् हे भावः हेतुत्वं अतः परमात्मे वात्र वाक्यप्र
मित इत्यर्थः ॥ स्वयं प्रभवत्तदेव तस्मिन् लोकाः श्रिताः ॥ कोपि जनस्तदीशं ॥ अनाश्रितो नेति
हि पूर्वमुक्तमग्न्यादिकं वास्य नयात्स्वरूपे ॥ ११६ ॥ स देवतिष्ठेदिति वा तत्रेत्येतस्य पूर्वोत्तरवा
क्यकीर्तः ॥ पूर्वोत्तराभ्यामिदमेव वाक्यं तदनेवेदं परं यदि स्यात् ॥ ११७ ॥ इति हीति तदेव श्रु
तं तद्देवत्वं तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वतदुनात्येति कश्चनेत्युक्तमित्यर्थः
॥ इति वा तत्रेति नयादस्यास्ति पतिनयात्पतिसूर्यः ॥ नयादिदं श्रुत्वा वायुश्च मृत्युर्ध्यावति
पंचम इत्युत्तरत्राप्युक्तमित्येवमेतस्य परमात्मनः पूर्वोत्तरवाक्ययोरुक्तत्वादिरपि स एव

११४

प्रमितइत्यर्थः तद्देशमिति सवासावीराश्चेति तदीशः तमनाश्रितः कोऽपि लोको नस्त्येवेत्यर्थः अ-
 तोऽएकारार्थः किं वै तव प्रकृतं नवान्यदन्यत्र घर्मादिति कीर्तितत्वात् ॥ पदांतरस्यानुग-
 तिरुल्लूखं मंडूकगत्या नवतीह दूरात् ॥ १५ ॥ कथं सूत्रे अविद्यमानपदव्याख्येत्याशंक्य-
 शब्दे देवप्रमितइत्येतस्य मंडूककृतिन्यायेनाऽनुगमइत्याह पदांतरस्येति ॥ वाक्यप्रकर-
 णेयेतश्रुतिसंकोचवाधिते प्राणवज्रश्रुती तस्मात्सरमब्रह्म बोधके ॥ १६ ॥ न सर्वशब्द-
 श्रुतिसंकोचमात्रं श्रुत्यर्थत्यागहेतुरपि तु पूर्वांतरवाक्येकवाक्यत्वप्रकरणसंवलित-
 श्रुतिसंकोचइत्यभिप्रेत्याह वाक्येति ॥ गतार्थता प्राणनयेन नस्यान्तह्येवकारश्रवणस-
 मस्ति ॥ प्रातर्दूनेनापि नयेन नस्यादाद्यंत साम्यं न हि दृश्यते ॥ १७ ॥ गतार्थत्वाभावे हेतुमा-
 ह न हीति प्राणमेवाग्निसंविशंतीत्यत्र निरये दोषो रणत्वे परैवकारश्रवणाद्वह्नौ परत्वे युक्त-

वेदो

॥११५॥

मिहलुतन्नेत्यर्थः आद्यं ते तितत्रेवात्रोपक्रमोपसंहारैकरूपं न दृश्यत इत्यर्थः ॥ ॥ ज्योतिर्दर्श
नात् ॥ ॥ समस्तकालुष्यनिवर्तनेन प्रसीदतीति निरुक्तिस्तत्वात् ॥ स्यात्संप्रसादेन सुषुप्ति
रुक्ता सुषुप्तिमानलक्षणया वजीवः ॥ ॥ आत्मानं मस्मात्पुरुषो विविच्य तं ब्रह्मरूपेण
विबुध्य साक्षात् ॥ प्रत्यक् परं ज्योतिरूपेति विद्वानिति श्रुतं ज्योतिरहं परं स्यात् ॥ एष
संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्यस्तेन रूपेण निनिष्पद्यते स तु
तमपुरुष इति वाक्यस्यार्थमाह समस्तकालुष्यनिवर्तनात् ॥ इह सुषुप्तौ जीवस्सम्यक्त्वं वसर्वका
लुष्यशून्यत्वं तदहं समस्तकालुष्येति अस्मात् अतिमानद्वयविषयाच्छरीरद्वयादित्यर्थः
ऋतावेष इति विद्वानुक्त इत्यभिप्रेत्याह विद्वानिति ॥ परं ज्योतिरिति संबन्धः ॥ उतमपुरुषस्तु
पंचब्रह्मस्यामित्यर्थः ॥ सर्वशब्दश्रुतेः पूर्वसंकोचानुपपत्तितः ॥ प्राणः प्रक्रियया ब्रह्मेत्युक्तं

॥११५॥

मत्रनुवर्तते॥३॥संकोचः अतरेयं न ज्योतिः प्रक्रियया हरिः यद्वा श्रुतिः समुत्थायेत्यादिका संकु
वेदिह॥३॥तस्याश्चानुपपत्त्येदं रविः प्रकरणं द्ववेत्॥रवेः सयावदित्यादिना डीखंडस्तत्त्वतः
प्रत्युदाहरणसंगतिमाह सर्वतियेनेतियेत संकोचेन प्रकरणं ज्योतिर्वसस्यादित्यर्थः दृष्टा तसंग
तिमाह यदेति इदं ज्योतिः प्रकरणं द्वविर्न वेदित्यर्थः प्रकरणमाह सयावदिति स्तत्त्वतः प्रस्तुत
त्वादित्यर्थः॥ ब्रह्म ज्योतिर्मोपकंतस्य वाप्तो नास्माद्देहादुत्थितेः स्यादपेक्षा॥ ब्रह्मैकत्वात् पूर्वकाल
त्वहानात्संपद्येति त्वाश्रुतिर्नैव युक्ता॥३॥ज्योतिः शब्दो ब्रह्म नो वक्ति हीत्यं ब्रह्मार्थत्वस्याकुतीनां प्र
पीडा नाडीखंडे प्रस्तुतादित्येव ज्योतिः प्रोक्तस्तोर्विरुद्धः परश्च॥३॥भूत्वादित्यस्यातिकेतस्य
विद्वान् कार्यवत् प्राप्तमुक्तः क्रमेण॥ एवं वा तस्यात्तपीडाश्रुतीनां तां निर्वर्ध्या प्रक्रियाप्यात्म
नः स्यात्॥३॥पूर्वपक्षमाह ब्रह्म ज्योतिरित्यादिना ब्रह्मैकत्वादिति॥ परं ज्योतीरूपब्रह्म एव स्व
रूपत्वात् तस्यापिरप्येकैवेति तदपेक्षा तस्या एव पूर्वकालत्वायोगादुपसंपद्येति त्वाश्रुति

वेदां०

॥११६॥

स्युक्तेत्यर्थः। हीतिप्रसिद्धो ब्रह्मनवतीतिप्रसिद्धमित्यर्थः इत्थं समुत्थाय उपसंपद्यज्योतिरिति श्रु-
तित्रयस्य पीडा स्यादित्यर्थः। नाडीति सयावत्क्षिप्ते नमस्तावदादित्यंगच्छतीति नाडीखंडे प्रस्तुता
दित्येव ज्योतिःशब्दकथित इत्यर्थः सः आदित्यः नृत्वेति तस्य अर्धिराद्यपेक्षया परस्यादित्यस्य समी-
पे स्थित्वा स्वनरूपेण निनिष्पद्यते कार्यं ब्रह्म प्राप्य क्रमेण मुक्तो नवतीत्यर्थः आत्मनः प्रक्रियेति पञ्चा-
त्मा अपहतपाप्मेति प्रकरणे बाध्यमित्यर्थः॥ अत्रोच्यते॥ ॥ अपेतपाप्मा प्रकृतः परात्मा तस्यानु-
तेरिह दर्शनेन॥ ज्योतिःपदोक्तः परमेश्वरः स्यात्तस्यैव वादो प्रतिपादितत्वात्॥ व्याख्येयः यस्त्वे-
णवमध्यतश्च स उत्तमः पुरुष इत्यर्थोते। अत्राशरीरत्वफलश्रुतेर्हि विद्यानवे निर्गुणगोचरेयं॥ १॥
अनर्थकः स्याद्विरत्रयस्मान्मार्गोर्विरादिर्न हि संज्ञवीति। अनर्थकत्वेन पराहते तच्छ्रुतित्रये प्रक्रि-
यायापरात्मा॥ १॥ ब्रह्मणो नुवृत्तिमेव दर्शयति तस्यैव वादाविति मध्यतः मध्ये वा एतं लेखते नृयो

॥११६॥

ननु व्याख्यास्यामीति परामर्श इत्यर्थः ॥ अथानंतरं सते स उतमपुरुष इत्युपसंहारादित्यर्थः अत्रा
शरीरत्वेति अशरीरं वाव सतमित्यादि श्रुत्येत्यर्थः यस्मादर्थिरादिर्मौनसंभवी न संभवति इति
अतः अनर्थकः स्यादिति पूर्वोक्तान्वयः पराहते । सतीत्यर्थः प्रमेययेति आनर्थक्यप्रतिहतानां वि
परीतं बलावलमिति न्यायेन प्रकरणेन ब्रह्मैव ज्योतिः शब्देनोच्यत इति नावः ॥ स यावदित्या
दिक वाक्यगीतस्तत्त्वं डि कायां प्रकृतोर विस्तु ॥ तत्पूर्वमुक्ता दहरात्मविद्याया तत्फलप्राप्त्यर्थ
मुदीनतस्यात् ॥ १२ ॥ यत्तु नाडीखंडे आदित्यापि प्रकृत इति तदविरुद्धमित्याह स यावदिति त
त्पूर्वमिति ततः प्राक् प्रस्तुताया दहरविद्या तत्फलप्राप्त्यर्थमुक्तः स्यादित्यर्थः ॥ एतेन तावा एता
दृश्यस्य नाडी इति नाडीखंडे नाडी नारश्मीनां वमियः संश्लेषमुक्त्वा अथ यत्रैतच्छरीरादुक्ता मत्प
थैतैरेवरश्मि निरुद्धा क्रमत इति श्रुत्या मुमुक्षोरादित्याप्तिरभिहिता अथ संज्ञालोपानंतरं यत्र
नाडी रश्मि मिथो योगमुक्त्वा तावदिति श्रुतेः ॥ अथ यत्रैतदित्यादि श्रुत्यादित्याप्तिरभिहिता ॥ संज्ञालोपानुक्रमं
नियथा स्यान्नमरते नोऽतः क्रमति तदा नाडी संज्ञितं रश्मि निरुद्धः ॥ आरुहः सन् प्रयात्युद्धगत्या दहरात्मकं रवि
को न्यक्ता क्रमति ॥ १२ ॥ नोत्पत्तिरिति ॥ १३ ॥

वेदां०

॥१११॥

८

प्रारब्धकर्मवसानकाले एतन्मरणं यथा स्यात्तथोक्तं क्रामति अथ तदा एते नीडी संश्लिष्टे रश्मि
निरासूतस्सन्नुपरिगच्छति गत्वा दित्यं ब्रह्मलोकं द्वारभूतं गच्छतीति श्रुत्यर्थः तथात्रापि शरीरा
समुत्थाय मृत्वा परं ज्योतिरादित्याख्यमुपसंपद्यत द्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वरूपेणानिनिष्यद्य
त इति वक्तव्यं समुत्थाय उपसंपद्येति त्वाश्रुतिन्यां ज्योतिषोर्विरादिमार्गस्थत्वं नानात् इदं वमा
र्गस्थत्वं लिङ्गं ज्योतिः श्रुत्यनुग्राहकमतो मार्गस्थसूर्योपास्याक्रममुक्तिपरं वाक्यमिति
निरस्ता व्याख्येयत्वेनोपक्रांत आत्मैवात्र ज्योतिष्ये न व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैकवाक्येताप्र
योजकप्रकरणं नुगृहीतोत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्येनेदं ज्योतिः श्रुतेर्वाध्यत्वात् अशरीरत्वं पर
ललिङ्गाच्च ब्रह्मैज्योतिः अशरीरं वावसंतमित्युक्तां शरीरताये ज्योतिः संपत्त्यभिधानात् न वसूर्य
प्राप्त्याक्रमेण शरीरत्वं स्यादिति वाच्यं परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति पराम

॥११२॥

नितत्संपत्त्या साक्षादेवाशरीरत्वं निश्चयादिति दिक् ॥ परोक्षज्ञानरूपास्या ह्युरीरादिविवेकयोः
स्वेन रूपेण निष्पत्तिः साक्षात्कृतिरुदाहृता ॥ १३ ॥ ज्योतिरसंपत्तिरज्ञानेन नष्टे ब्रह्मतामता ॥ मुख्यं
व्यादाय च पितृतीत्यत्रैव व्युत्क्रमः श्रुतो ॥ १४ ॥ व्युत्क्रम इति स्वेन रूपेण निष्पद्य परं ज्योतिरूप
संपद्यत इति व्युत्क्रमो ज्ञेय इत्यर्थः तत्र दृष्टं तः मुख्यमिति स्वायंकृत्वामुखं व्यादत्ते इति यथा तथेत्य
र्थः ॥ आकाशोर्ध्वतरत्वादि व्यपदेशात् ॥ शब्दार्थरूपाखिलविश्वकर्तृतेनामरूपेव यदंतस्त्वे ॥
स्मात्तां तदाकाशपदानि चेयं ब्रह्मामृतं तत्स न वेयमात्मा ॥ १५ ॥ आकाशो ह वै नामनामरूपयोर्निर्व
हिताते यदंतरा तद्ब्रह्मतदमृतं स आत्मेति वाक्यस्यार्थमाह शब्दार्थेति ॥ कतेति श्रोतनिर्वहितेति
पदस्यार्थः ॥ स आत्मानवेयमित्यन्वयः ॥ गतार्थताकाशनयेन नो न वेद्यतो जगन्निर्वहणं न न स्य
पि ॥ चोत्तवाद्यादिक कारणत्वेन न हि श्रुतं सर्वपदं श्रुता विह ॥ १६ ॥ कारणत्वेन चोत्तरे तेत्यन्वयः
न व सर्वहेतुत्वेनेति शक्यं सर्वाणि ह वा इमानि त्यादि श्रुता विव इह श्रुतो सर्वपदश्रवणाभावादि

वेदो०

॥११८॥

त्याह नहीति॥ नामादिकान्तरालत्वं तदधिष्ठानतो व्यते। ब्रह्म धर्मतयेतस्य न वेन्नाकाश धर्मता॥३॥
यत्तत्पदान्यां प्रतिपादितस्य तदन्तरालस्य न पुंसका न्या॥ निम्नत्वमाकाशत ईश्वरस्य पुलिङ्गशब्दे
यकीर्तिता स्यात्॥४॥ आकाश एव प्रतिपत्तये स्यान्नामाद्यधिष्ठानमहेश्वरस्य॥ अनर्थकत्वेन परा
हतिश्चाकाशश्रुतेः संभवतीह नातः॥५॥ ज्योतिः श्रुतेरस्ति यथैव पूर्वं न प्रक्रिया वास्ति मेहेश्वरस्य॥
निरन्तराय प्रबलश्रुते स्याद्व्योमे वभूतं नमहेश्वरोऽसौ॥६॥ पूर्वपक्षमाह नामादिकान्तरालत्वं
मित्यादि नामातः किं तत्राह यत्तदिति तदन्तरालस्य नामरूपांतरालस्य॥ पुलिङ्गेति पुलिङ्गाकाश
निर्वहितशब्दद्वयनिर्दिष्टादित्यर्थः संगतिं सूचयति अनर्थकत्वेनेति ज्योतिरिति पूर्वत्र ज्योतिः श्रुतेः प
राह तिर्ययास्ति न तथेह संभवतीति पूर्वणान्वयः तत्र हेतुः अत इति आकाशस्य ब्रह्म प्रतिपत्त्यर्थत्वा
दित्यर्थः न प्रक्रियेति पूर्ववयथा ब्रह्मणः प्रकरणमस्ति न तथेहास्तीत्यर्थः निरन्तरायेति असौ आकाशः भू
तव्योमे वभूताकाश एव स्यान्नेव हेत्यर्थः॥ आकाशजाश्रयब्रह्मधीराकाशधियं विना॥ न हि संभव

॥११८॥

तात्वेवमाकाशस्य तदर्थता ॥ आकाशस्य ब्रह्मप्रतित्यर्थत्वं कथमित्यत आह आकाशजेति आकाशज
नितवाद्याद्याश्रयेत्यर्थः ॥ ब्रह्माकाशजवाद्यादेरधिष्ठानं न वेदिति ॥ प्रतीतिः पूर्वपक्षे हि नवती ह प्रयो
जनं ॥ वाद्यादेरिति तन्मात्रस्येत्यर्थः ॥ यद्योर्निर्वहिताकाशस्तयोर्ब्रह्मास्यदं न वेत् ॥ नामरूपाख्यवा
द्यादेराकाशजनितत्वतः ॥ वाद्यादेरास्यदं ब्रह्मेत्युक्तमत्रोपपद्यते ॥ श्रुतौ ते इति निर्देशान्नान्याधि
ष्ठानतोयिता ॥ आकाशस्य वाद्यादिकारणत्वेऽपि ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानतास्तत्राह ययोरिति ॥ श्रुता
विति नामरूपयोर्निर्वहितातेयदंतरेत्युक्तत्वादित्यर्थः तद्वदस्य पूर्वोक्तपरामर्शित्वादिति भावः ॥ वाद्या
दिकारणाकाशाद्विन्नस्य परमात्मनः ॥ वाद्याद्याश्रयनूतस्य यितनान्मुच्यते क्रमात् ॥ ११ ॥ पूर्वपक्षमु
पसंहरति वाद्यादीति ॥ अत्रोच्यते ॥ आकाशोक्तं परमेश्वरः स्यान्नामादिकादस्य विनिर्जतोक्तेः ॥ यदंतरे
ति श्रुततद्विजेदोनामादिमध्यस्थितरवस्य न स्यात् ॥ अस्याकाशस्य नामादिकात् ॥ निन्नत्वेनोक्तत्वादि
त्युक्तहेतुं विवृणोति यदंतरेति यदंतरेति श्रुत्युक्तः तान्यानामरूपाभ्यां विजेदः नामाद्यंतः पाति नोभूताका

1199211

शस्य न स्यात्स्वस्य स्वस्माद्दे दायो गदित्यर्थः ॥ निर्वोद्धृता वाचनियं त तासां नावेतना काश गता हि युक्ता ॥
संकोचनीयेन वना मरूपे नैवात्र वाक्यं विभजेदनीयं ॥ १३ ॥ संकोचनीये इति नाम रूप पद प्रकाश प्रका
श कात्मक जगन्मात्र वाचके न संकोचनीये इत्यर्थः ॥ ब्रह्मात्मस्यैव ब्रह्मात्मनैवेति निर्वोद्धृते वांतरा
लत्वे नैका र्था द्वयो को संभवति नोपायो ये य परत्वेन वाक्य विभजेदनीयमित्यर्थः ॥ ब्रह्मात्मशब्दावमृ
तानयत्वस्य सृत्वलिंगानितया सतीह ॥ ब्रह्मत्वेमी काश पदोदितस्य समानयंतीति समीहितेनः ॥ १४ ॥
सूत्र गतादिपदग्राह्याणि दर्शयन् प्रफुलितमाह ब्रह्मेति ॥ ब्रह्म श्रुत्या निरुद्धा स्याद्यदा काश श्रु
तिस्तदा ॥ न वेद प्रतिबंधेन लिंगे ब्रह्म विनिश्चयः ॥ १५ ॥ श्रोतवेनामेति प्रसिद्धि लिंग सहकृता काश
श्रुत्या भूता काशधीः कुतो नेति शंका निराह ब्रह्मेति ॥ यदा आकाश श्रुतिरिति चेत् ॥ यत्तच्छब्दो प्र
स्तुतार्थावित्या काशार्थको मतौ ॥ प्रधानगत लिंगं वपुं स्त्वेन परिणीयते ॥ १६ ॥ यत्तु यत्तत्पदान्यामि

1921

त्यादितत्रोत्तरमाह यदि ति प्रधानेति प्रधानप्राप्तियदिक गतमित्यर्थः ॥ प्रधानभूतार्थविशेषणत्वाद्यत्प्र
त्ययार्थो गुणभूतलिंगं ॥ तदन्यथा योजयितुं हि शक्येन तावता वाक्यविभेदसिद्धिः ॥ ११ ॥ उक्तेनैव स्थ
वृत्तिप्रधानेति यत्र लिंगमित्यन्वयः ॥ अंतरालत्वमत्र त्वमुपादानत्वमीदृशे ॥ अधिष्ठातृत्वमुदितं
निर्वोदत्वं मनीषिभिः ॥ १२ ॥ अंतरालत्वमिति अधिष्ठातृत्वेनोपादानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ तेनामरूपवयत
विभिन्ने इत्यर्थके वक्तुं ति वाक्यमेतत् ॥ तदेतन्वेदस्वरूपलिंगमेतत्प्रपंचविभिन्नत्वमितीह बोध्यं ॥ १२ ॥
ते यदंतरेत्यस्य तेनामरूपेयस्य ब्रह्मणो तस्मिन् चैव ते इत्यर्थे विवक्षित्या अंतरालत्वेनिरुक्ते ॥ इ
दानीं तस्यार्थांतरमाह तेनामिति ॥ सुषुप्त्युक्तं तस्यैव ॥ ॥ देहादिमध्ये कतमो यमात्मा वेदेति
पृथो मुनिराह राज्ञा ॥ मनोमयोऽनाम ब्रह्माख्य बुद्धेस्तद्वृत्तितश्च प्रकृतेः ॥ अभिन्नः ॥ १३ ॥ प्राण
इदं चोपरि सप्तमीयं नेदार्थका स्यादिति तद्विनिर्गमः ॥ पूर्णायमात्मा समहेश एवेत्युदीरितः प्र

वेदां०

॥१२॥

त्यगहं महात्मा ॥२॥ कतमश्रामेति यो यं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यंतज्योतिः पुराष इत्यादिवाक्यस्या
र्थमाह देहादीत्यादिना ॥ साक्षात्जनकेन पृष्टामुनिर्याज्ञवल्क्य इत्यर्थः अत्रात्र प्राणात् ननु प्रा
णेषु हृद्यंतिसप्तमी श्रवणात् द्विजिन्न इति कथं व्याख्यातमित्याशंक्य सप्तमी व्यतिरेकार्थे त्याह
प्राणादिति श्रयमात्मेति ॥ यो यमेवं चूतस्स एवात्मा समहेश एवेति याज्ञवल्क्येनोदीरित उक्तं ॥ प्र
त्यगहमस्मीत्यर्थः ॥ नामनेदव्यपदेशात् स्वब्रह्मेति यत्तूदितमस्ति तत्र ॥ नेदोक्तिमात्रेण ननेदसि
द्धिरजिन्नजीवेपि जिदोपचारः ॥ ३ ॥ प्राज्ञात्मना सक्त इतीह वा केनातीत्यनेकांतिकता तदुक्तेः ॥
इत्येवमाशंक्यतयैरिहापि प्राज्ञात्मनो मुख्या विनेदा एव ॥ ४ ॥ ब्रह्मार्थकं प्राज्ञपदं हितत्रेत्ये
तत्समाधेरिह संगतिः स्यात् ॥ जीवानुवादेन च कर्मकर्तुः स्तुतिः परैक्या वगमः फलं स्यात् ॥
५ ॥ नेदव्यपदेशमात्रेण ननेदसिद्धिरेकस्मिन्नपि जीवे प्राज्ञेनेत्यादिना नेदोपचारदर्शनादि

॥१२॥

त्या शोक्तेने दोःकीत्यादिना प्राज्ञात्मनेति प्राज्ञेनात्मना संपरिषक्त इति वाक्येने दोषव्याशो नातीति
 तदुक्तेः नेदव्यपदेशस्याः अनेकांतिकत्वमित्यर्थः तस्यानेकांतिकत्वान्न नेदसाध्यकतेति भावः
 मुख्येति व्यावहारिक नेद इत्यर्थः समाधेः समाधानादित्यर्थः पूर्वोक्तपक्षयोः फलमा
 ह जीवानुवादेनेति ॥ आद्यंतयोरत्र मनोमयोक्तेर्मध्येष्यवस्थात्रयकीर्तनेन ॥ संसारि जीवः प्र
 तिपाद्यतेऽत्र कर्माधिकारस्तु तदुक्तितस्यात् ॥ ६ ॥ पूर्वपक्षमाह आद्यंतयोरिति आद्यंतयोयो
 यं विज्ञानमयः प्राणेष्विति विज्ञानमयस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ महानजसर्ववशीतियोऽयमापोक्षी
 कत्वेन समस्तमत्र ॥ प्राज्ञात्मना सक्त इति श्रुतिश्च नेदोपवारेण नेदनिन्ने ॥ परमात्मपरिष
 गतिरूपरूपेतेत्यत आह प्राज्ञेति जीवेत्यानिन्ने स्वनेदकल्पनया स्यादित्यर्थः प्राज्ञशब्दो जी
 ववाचीनेश्वरवाचीति भावः ॥ जीवस्य कर्माधिकृतिप्रसिद्धौ संस्तूयते जीव इहेति युक्तं ॥ जीवस्य

वेदा०

लि० १

॥१२१॥

वोपक्रमणादिगैस्समस्तवाक्यं खलु जीवनिष्ठं ॥ ८ ॥ उपसंहरति जीवस्येतिकथं युक्तमित्यपेक्षा
यामाह जीवस्येति ॥ ॥ अत्रोच्यते ॥ ॥ जीवः सुषुप्तौ पमेशयुक्तो न वेद वस्तुन्यदिति श्रुतत्वात् ॥
उक्तांतिकाले तदधिष्ठितो यं शब्दान्विमुंक्त्वा परिगच्छतीति ॥ ९ ॥ जीवादिने देनमहेश्वरो
क्तेस्तस्यानुवादेन तदेक्यधीः स्यात् ॥ प्राज्ञस्तु रूपा परमेश्वरस्यात्तेनात्मना संगत एव
जीवः ॥ १० ॥ सुषुप्ताविति तद्यथा प्रिययास्त्रियासं परिषक्तो न बाह्यं किं वनवेदनांतरमेवमेव
यंपुरुषः प्राज्ञेनात्मना सं परिषक्तो न बाह्यं किं वनवेदनांतरमिति श्रुतत्वादित्यर्थ उक्तांतीति
अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढोऽसर्जन्यातीति श्रुतत्वाद् जीवाद्देनोपरमेश्वरस्योक्ते
र्यपदेशात् तस्य जीवस्यानुवादेन ब्रह्मैक्यधीः स्यादित्यर्थ एतेन सूत्रे व्यपदेशार्थं स्यानुच्यते
॥ ॥ प्राणादिनेदार्थमुपक्रमोक्तिः स्वप्नादिकस्य व्यभिचारे हेतोः ॥ अनात्मधर्मत्वविति श्रवणाय म

॥१२१॥

च्येव जीवः कथितस्तथांते ॥११॥ विशोचितस्यास्पतदेक्यसिद्धौ तस्मादियं ब्रह्मपराश्रुतिः स्यात् ॥
महत्त्वसर्वेश्वरताद्यतश्च नापेक्षिकं स्यादितिकल्पनीयं ॥१२॥ उपक्रमेति जीवस्य उपक्रमेऽङ्गितः
संकीर्तनमित्यर्थः स्वप्नादिकस्य व्यभिचारहेतुव्यभिचारात् अनात्मधर्मत्वविनिश्चयाय मध्ये
जीवः कथितः ॥ स वा एष एतस्मिन् संप्रसारे रत्नावरित्वेत्यादि नानिर्दिष्ट इत्यर्थः ॥ अन्ते व स वा एष
महानज आत्मा यो यं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषो तर्ह्यदय आकाशस्तस्मिं क्ते सर्वस्य वशीत्यादिना
शोचितत्वं पदार्थस्य ब्रह्मेक्यसिद्धौ कथित इत्यनुबन्धः नापेक्षिकमिति आपेक्षिकं स्यादिति न कल्प
नीयमित्यन्वयः ॥ असाववस्थागतधर्मतो न स्पृश्यो यतोऽसंग इतीरितत्वात् ॥ पुण्यादिना स्पर्शवि
हीन एव सुप्तावपीत्येव मुदीरितत्वात् ॥ १३ ॥ इतीरितत्वादिति अनन्वागतस्तेन न वत्यसंगो ह्ययं
पुरुष इत्युक्तत्वादित्यर्थः ओत हि शार्थमाह स ब्रह्म इति यस्मादसंगस्तस्मात् प्राग्रद्वोगादिना न स्पृष्ट
इत्यर्थः पुण्यादिनेति अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णं हितदा सर्वोक्तोक्तानूहदयस्य

वेदो०

॥१२५॥

५३२

नवतीत्युक्तत्वाच्च जीवस्य ब्रह्मेक्यपराश्रुतिरित्यर्थः ॥ सर्वस्वतंत्रस्सकलेनियंतुं शक्तश्च सर्वाधिप इत्युपेतैः ॥ पत्यादिशब्दे रपि बोध्यते सो जीवः परस्मै तथैव नान्यः ॥ १४ ॥ पत्यादिशब्देन्य इति सूत्रादपि जीवः परमात्मनेन प्रतिपाद्यत इत्याह सर्वेति सर्वस्य वशी सर्वस्येशान सर्वस्याधिपतिरिति श्रुत्युपात्तैरित्यर्थः नान्य इति कर्माधिकारी जीवो न प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ न साधुनायं नवतिप्रशस्तो न साधुना नीव इति श्रुतेश्च ॥ ब्रह्मस्वरूपः प्रतिपाद्यते सो नैदं स्तु मुख्या व्यवहारसिद्धेः ॥ १५ ॥ इति श्रुतेरिति स न साधुना कर्मणा नूयान्तो एवासाधुना कनीयानिति श्रुतेश्चेत्यर्थः ॥ पत्वमिन्नेपि नैदं ओपचारिक इति तत्प्रत्याह नैदं स्त्विति मुख्यत्वे हेतुमाह व्यवहारेति व्यवहारसिद्धत्वादित्यर्थः व्यावहारिकत्वमेव नैदस्य मुख्यत्वमिति भावः ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीशिवरामानंदतीर्थस्वामिशिष्यस्य पुरुषोत्तमानंदतीर्थस्य कृतो वेदांतन्यायरत्नावल्यां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तपरिगृहीतं दर्शयति ॥ जगद्धेतुः

॥१२५॥

५० ति १

येशस्य प्रवेदांतमुक्तिः ॥ तेषां ब्रह्मणि तात्पर्यं निर्णीतं यद्यपि स्फुरं ॥ १ ॥ तथापि तत्र वाक्यानि निप्रधानादेर
पिक्कविता ॥ हेतुत्वं चोच्यते तीतितस्यापि परमात्मवत् ॥ २ ॥ स्याद्धेतुतेति वशं काऽत्र तु र्यपादे निरस्यते ॥ पादे प
दविवादि श्यतु र्ये प्रथमस्य तु ॥ ३ ॥ पादारं न प्रयोजनमाह जगदित्यादिसार्थलोकद्वयेन ॥ परमात्मवत्
हेतुतास्यादित्यन्वयः ॥ पाद इति प्रथमस्य च तु र्ये पादे पदविवादि रित्यर्थः ॥ आदि शब्दार्थस्तु वाक्यान्व
यनया दोष्यक्तो न विध्यति ॥ आत्मारथी तस्य रथशरीरं बुद्धिर्न वेत्सारथिरस्य रज्जुः ॥ मनो हयाः स्युस्स
कलेन्द्रियाणि शब्दादयस्तेषु हयेषु मार्गाः ॥ ४ ॥ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥ बुद्धिं तु सारथिं वि
द्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयास्तेषु गोचरानिति वाक्यस्यार्थमाह आत्मारथीति ॥ रज्जु
मेत इत्यन्वयः ॥ मार्ग इति गोचरशब्दार्थोदशितः ॥ यदा विवेकी सबसारथिः स्यात्तर्द्धतोऽश्वान्विनिवा
रयेत्तन्नि ॥ नो वेन्मनः प्रग्रहवद्वाहनं प्रवर्तयेदि ॥ ५ ॥ बुद्धेः सारथित्वं व्यनक्ति यदेतिसः बुद्धि
रूपः सार्द्धतः विषयरूपमार्गात् ॥ तान् इन्द्रियरूपानित्यर्थः ॥ नोक्तेति वात्मानमुदीरयंति देहेन युक्तं म

२४ दि अ गो च रे षु ॥ ४२

वेदां०

॥१२५॥

नसंदिष्येच्च॥ नहि स्वतो संगतयाऽस्य भोगो भवेत्तदध्यासनिबन्धनस्त॥६॥ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं ने-
त्तेत्याहुर्मनीषिण इति वाक्यस्यार्थमाह नोक्तेति वेति श्रुतावात्मशब्दो देहपर इत्याहुर्देहेनेति तद-
ध्यासेति किंतु देहाद्यध्यासप्रयुक्त इत्यर्थः॥ असंयतेस्सं सृतिमिन्द्रियोद्यैर्विज्ञोः पदं याति वसंयते-
स्तेः॥ इतीरयित्वाऽग्निमवाक्यतश्च विज्ञोः पदं तत्पुरुषाविधानं॥७॥ परं समस्तादपि वेन्द्रियादेः श्रुति-
मुमुक्षोर्जननी प्रवक्ति॥ अतिग्रहत्वाद्विषयाः पराः स्युर्ग्रहानि चानेन्द्रियतः श्रुतत्वात्॥८॥ यस्त्ववि-
ज्ञानवान्न जनवतीत्यादितद्विज्ञोः परमं पदमित्यंत श्रुतिवाक्यस्य तात्पर्यं वदन् इन्द्रियेभ्यः पराह-
र्था अर्थेभ्यश्च परं मनः॥ मनसस्ते परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तोत्पुरुषः परः॥
पुरुषान्न परं किं विस्वाकाष्ठासापरागतिरित्यग्नीर्ववाक्यमवतारयति असंयतेरिति विज्ञोरिति सोऽ-
द्यनः पारमानो तितद्विज्ञोः परमं पदमित्युक्तत्वादित्यर्थः परमिति किंतदधनः पारं विज्ञोः पदमित्यपे-
क्षायां तेभ्य एवेन्द्रियादिभ्यः परत्वेन पुरुषाख्ये तद्विज्ञोः पदं मुमुक्षोः जननी मातेव हितकारिणी श्रु-

॥१२३॥

तिरोहेत्यर्थः अवतारितं वाक्यं व्याख्यातुमुपक्रमते अतिग्रहत्वादिति अतत्त्वादितियदप्यंतरंगत्वा
दिद्विपाणामर्थोपेक्षया परत्वं युक्ते तथापीद्विपाणं ग्रहत्वं मर्थानां शब्दादीनामतिग्रहत्वं व श्रुति
निर्दिष्टमित्यर्थानामेव परत्वमित्यर्थः ॥ गृहंति मर्त्यस्ववशं नयं तीत्येवं ग्रहाः ग्राहकतावतत्वां ॥ श
ब्दाद्यधीनाहिततो न वेयुरतिग्रहास्तेततएव मुख्याः ॥ १॥ ग्रहपदं व्युत्पादयन्ने र्थानां परत्वं स्पष्टयति
गृहंतीति ततएव अतिग्रहत्वादेव मुख्याः श्रेष्ठा इत्यर्थः परत्वं श्रेष्ठ्या निप्रायेण नत्वांतरत्वादिनेति
भावः ॥ तेन्यः परत्वं मनसो ॥ त्रैबोध्यं तस्मात्परा बुद्धि रिति रित्ता स्यात् ॥ मनो हि मूलं सकल
स्य बुद्धिर्विनिश्चयात्मैति तयोपरत्वं ॥ २॥ सकलस्य सर्वेन्द्रियार्थव्यसंस्पृष्टेत्यर्थः विनिश्चयात्मैति
निश्चयात्मकबुद्धिदा राविषयानोक्तु रूपकुर्वतीति सशंयात्मकमनसो बुद्धेः प्राधान्य
मिति भावः ॥ आत्मा महान् बुद्धिपरो रथी स्यात् सूत्रात्मा जीवीस्तु महत्येदेन ॥ समश्चिचीर्व्यश्चिधि

वेदां०

॥१२४॥

यः पदस्यार्थीत्यनेदात्पुरुषोमतोऽत्र॥११॥ महानिति महत्त्वं स्वामित्वादेयं रथीति आत्मानं रथिन
मित्यत्र योरथित्वेनोक्तं स आत्मानोक्ता बुद्धे परस्यार्थः समष्टिर्वा रिति व्यष्टिबुद्धि व्यापना
दात्मत्वं समष्टिबुद्धेरित्यवगतं व्यं रथीत्विति अत्रास्मिन्पक्षे पुरुषग्रहणेनैव तदभिन्नोरथीनो
क्ता गृहीतः स्यार्थः॥ आत्मानमित्यादिके वाक्यसंस्था सर्वे पदार्थाः कथितास्तथाव॥ तत्राव
शिष्टं रथरूपितं यद्दुस्तदव्यक्तपदोदितं स्यात्॥१२॥ रथेति पूर्व रथत्वेन कल्पितमित्यर्थः॥ अ
व्यक्तमायाजनितं शरीरमव्यक्तशब्देन तुल्यं दयतेऽत्र॥ तस्मात्परं यत्पुरुषाख्यमुक्तं नवामिविज्ञोः प
रमंपदं तत्॥१३॥ यत्पुरुषाख्यं विज्ञोः परमंपदमुक्तं तदहमस्मीत्यर्थः॥ प्रधानमव्यक्तपदोदितं स्या
दव्यक्तशब्दः खलु रूढोक्तः॥ सांख्यस्मृतौ स्यादपि यौगिकोयंतस्यापिरूपादिविवर्जितत्वात्॥
१४॥ एवंविषयवाक्यार्थमुक्ता पूर्वपदानाह प्रधानमिति सांख्यस्मृतौ रूढोक्त इत्यन्वयः॥ स्या

॥१२४॥

दपीति अयं योगिकोपि स्यादित्यन्वयः तत्र हेतुः रूपः दीतिरूपादिना व्यक्तं न नवतीति योगार्थः
 सत्त्वादित्यर्थः ॥ क्रमेण पाठान्महदादिकस्य सांख्यस्मृतौ वप्रकृतश्रुतौ वा ॥ तस्यैव वा व्यक्तपदार्हता स्या
 देहस्तनव्यक्ततया तदर्थः ॥ १॥ तदेव विश्वं प्रकृतिः श्रुतौ परं महत्त्वत ईदितं स्यात् ॥ केषां विद
 व्यक्तपदोदितत्वात्नाशश्च मेतत्परिकल्पितं वा ॥ २॥ प्रधानमेव विश्वहेतुः स्यादित्यत्र हेतुमाह श्र
 तोहीति महत्परमिति महत्त्वमपेक्षया व्यवहितपूर्वकालत्वेन कारणत्वप्रतीतिः परं लोकिस्तु क
 र्यापेक्षया कारणस्योत्पत्त्यादिति नावः आनुमानिकमपि अनुमानगम्यं प्रधानमपि एकैवा
 शास्त्रिणा मव्यक्तशब्देन पठितत्वात् दशद्वयत्वमसिद्धमिति सूत्रावयवार्थमिति प्रेत्याह केषां विदिति प
 रिकल्पितमनुमानगम्यं एतच्च प्रधानमपि ॥ अशब्देनेत्यन्वयः ॥ ॥ अत्रोच्यते ॥ ॥ रथात्मना क
 ल्पितविग्रहोयः पूर्वत्र तस्य ग्रहणान्न तस्यात् ॥ पुरात्मबुद्धोः पठितं शरीरं मयोऽत्र वाक्येपि वमव्य
 जन ॥ १॥ अव्यक्तशब्देन तदेव बोध्यं कुतः प्रधानस्य वैदिकत्वं ॥ आलोचितं पूर्ववाक्यं तदेव संद

वेदो

॥१२५॥

४बो

शयतीह नान्यत् ॥१॥ शरीरमेवरूपकेण रथसादृश्येन विन्यस्तं कल्पितं तस्य ग्रहणत्वं
प्रधानं वैदिकं नेति न शरीरेत्यादिसिद्धांतमागार्यमाह रथात्मनेति न तस्यादित्येतदेव सोपपत्ति
कं स्फुरयति पुराणमेति पुराणपूर्ववाक्ये आत्मबुद्धौ न चोपपत्तिं शरीरमत्रापि वाक्ये मध्यगेना
व्यक्तशब्देन तदेव ध्यामित्यन्वयः तदेव प्रकृतं परिशिष्टं देहमेवेत्यर्थः स्मार्तक्रमः किमिति त्यक्त
इत्याशंक्य श्रोतक्रमस्य प्रकरणपरिशेषान्माबलवत्त्वादित्यनिप्रेक्ष्य तत्सूत्रे दर्शयति वेति
तदाह आलोचितमिति ॥ अत्र प्रधानं पुरुषाभिधानं तदंगभूताः पठितेन्द्रियाद्याः ॥ आत्मानमित्या
दियदस्ति वाक्यं तत्रोदिता एव रूपकोक्तेः ॥ १८ ॥ दृष्टार्थं ज्ञानाय ततश्च पूर्वैरथात्मनारूपितवि
ग्रहस्य ॥ प्रधानवाक्यान्वयकोदितत्वादस्यैव वाक्ये पदव्यपेक्षा ॥ २० ॥ अव्यक्तशब्दोपनि
वेयकोदितेन्द्रियादेः कथनासमर्थः ॥ वदेच्छरीरं परिशेषतो न प्रकृतं वक्तुमर्हं प्रधानं ॥ २१ ॥

दि

॥१२५॥

दर्शयतीत्युक्तमेव विवृणोति। अत्र प्रधानमित्यादिना पुरुषाख्यं विष्णुपदं प्रधानमित्यर्थः पठितेति इन्द्रि
येभ्यः परात्पर्या इत्यादिवाक्यपठितेन्द्रियायस्तदंगभूताः तत्प्रमित्येगानीत्यर्थः तत्रेति तत्रवाक्येरथाद्या
त्मना उक्ता एव गृह्यंत इति शेषः किमर्थमित्यत आह रूपकोक्ते ईष्टार्थलानायेति॥ देहादिनिन्तत्वेनात्मन
स्सुखावबोधो दृष्टार्थः लोके रथादिनिन्ततयारथिनोऽवगमात्॥ प्रकृतहनादिदोषपरिहारायते॥ अ
मेवात्र ग्रहणमिति भावः प्रधानवाक्येति पुरुषपरत्वं प्रतिपादकवाक्यान्वयः आकांक्षितो येन तदन्व
याकांक्षित्वादित्यर्थः अव्यक्तपदेति स्वाभिचेयावरुद्धेन्द्रियाद्यनपेक्षत्वादिति भावः तदिन्द्रियादेरिति
इन्द्रियादीनां स्वशब्दोपात्तत्वात्तदभिधानाक्षम इत्यर्थः नेति प्रधानं वक्तुं नालंन समर्थ इत्यर्थः॥
अव्यक्तशब्दाहृत्याऽत्र सूक्ष्मज्ञानमव्यक्तपदोदितं स्यात्॥ तज्जन्यमव्यक्तपदेन लक्ष्यं शरी
रमव्यक्तपदाहमेतत्॥ २॥ स्थूलशरीरस्य नाव्यक्तत्वमित्याशङ्क्य सूक्ष्ममुतदहत्वादिति सूत्रे

दर्शयतीत्युक्तमेव विवृणोति। अत्र प्रधानमित्यादिना पुरुषाख्यं विष्णुपदं प्रधानमित्यर्थः पठितेति इन्द्रि
येभ्यः परात्पर्या इत्यादिवाक्यपठितेन्द्रियार्थस्तदंगभूताः तत्प्रमित्येगानीत्यर्थः तत्रेति तत्रवाक्ये रथाद्या
त्मना उक्ता एव गृह्यंत इति शेषः किमर्थमित्यत आह रूपकोक्ते ईश्वर्यलानायेति॥ देहादिनिन्तत्वेनात्मन
स्सुखावबोधो दृष्टार्थः लोके रथादिनिन्ततयारथिनोऽवगमात्॥ प्रकृतहनादिदोषपरिहारायते ॥ वा
मेवात्र ग्रहणमिति भावः प्रधानवाक्येति पुरुषपरत्वे प्रतिपादकवाक्यान्वयः आकांक्षितो येन तदन्य
थाकांक्षित्वादित्यर्थः अव्यक्तपदेति स्थानि चेयावरुद्धेन्द्रियाद्यनपेक्षत्वादिति भावः तदिन्द्रियादेरिति
इन्द्रियादीनां स्वशब्दोपात्तत्वात्तदभिधानाक्षम इत्यर्थः नेति प्रधानं वक्तुं नालंन समर्थ इत्यर्थः॥
अव्यक्तशब्दाहृत्याऽत्र सूक्ष्मज्ञानमव्यक्तपदोदितं स्यात्॥ तज्जन्यमव्यक्तपदेन लक्ष्यं शरी
रमव्यक्तपदाहमेतत्॥ २॥ स्थूलशरीरस्य नाव्यक्तत्वे मित्याशंक्य सूक्ष्मं तु तदहत्त्वादिति सूत्रे

श्रीरस्तु पुरुषोत्तमानंदतीर्थयतिवरप्रणितश्लोकबध्ववेदांतन्या^यरत्नावलीग्रंथानुक्रमणिकातिरच्यते। तत्रादौमंग
लाचरणादिग्रंथकरणप्रतिज्ञांतमेकादशपद्यानि। प्रथमपादसमाप्तिपत्रं। ४०। द्वितीयपाद। ६३। तृतीयपाद। १२२। चतुः।

५६ मंगलादिपद्यानि २	२३ समन्ययाधि. १३
जिज्ञासूत्रे प्रथमेव	३३ इक्षिप्तधिकर. १८
र्णकपद्यानि २४	५८ आनंदमया. २३
द्वितीयवर्णके २	१२ अंतस्तधमा. २५
तृतीयवर्णके १२	१६ आकाशाधि. २६
चतुर्थवर्णके ७	२१ प्राणाधिकर. २८
	५२ ज्योतिरधिक. ३३
	६० इंद्रप्रतदनप्राणा. ४०
इति जिज्ञासूत्रे पद्यानि	इति समन्ययाध्याये प्र
१० जन्माधिकरणसूत्रपद्यानि १०	चमः पादनामधि. २१
१३ शास्त्रमोनिवा. २१	सूत्रा. ३१

१५३